

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 3 (2001)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

G.F.M. Bossers (UvA), secretaris
E.C. Coppens (KUN)
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (RU Gent)
F. Keverling Buisman (RA Gelderland, UvA)
R.C.H. Lesaffer (KUB en KU Leuven)
P.L. Nève (KUN en KUB)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter
K. Velle (RA Beveren)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Dr. G.F.M. Bossers
Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteit van Amsterdam
Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam
tel. ++ 31 (0)20-5253447
fax ++ 31 (0)20-5253495 of ++ 31 (0)20-5253408
e-mail: bossers@jur.uva.nl
Bezoekadres: Oudemanhuispoort 4-6

Prof.Dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@rug.ac.be

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Rijksarchief in Gelderland
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-4420148
fax ++ 31 (0)26-4459792
e-mail: gelderland@rad.archief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie € 20,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is f 35,- / 640 BEF.

REDACTIONEEL

Vier van de in dit eerste nummer van de jaargang 2001 van *Pro Memorie* afgedrukte artikelen zijn ontstaan als bewerking van een voordracht op het XVIde Belgisch-Nederlands rechts-historisch congres dat op 17 en 18 november 2000 in Amsterdam werd gehouden. Ook van de overige 20 voordrachten die toen werden gehouden (ten dele in de ruimten die de Stichting tot bevordering van de Notariële Wetenschap zo gastvrij ter beschikking had gesteld en ten dele in het nabij gelegen Cok Hotel) zal nog een aantal als artikel in volgende afleveringen van *Pro Memorie* verschijnen. Eén lezing is elders reeds gepubliceerd (Bart Minnen, 'Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen. De privilegereeksen voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000), p. 218-277). Een aantal sprekers willen wij bij deze nog eens herinneren aan de toezegging de kopij in te zenden.

Met de ter redactie aanwezige kopij was – zoals te zien – een gevarieerd nummer samen te stellen (niet alleen een aardige mix van Noord en Zuid maar ook een redelijke spreiding van de middeleeuwen tot heden). De financiële armslag van de redactie is ook dit jaar weer groter dan de middelen van OVR toelaten doordat het Belgische Ministerie van Justitie voor 2001 opnieuw een subsidie van 100.000 BEF verleende, waarvoor onze dank! Dit neemt niet weg dat (mede in het licht van de hoeveelheid aanwezige en door auteurs aangekondigde kopij) verbreding van de financiële basis van ons tijdschrift door een verdere aanwas van het abonneebestand wenselijk is. Gezien de huidige voorraad artikelen en het aanbod van nieuwe stukken laat het zich aanzien dat *Pro Memorie* dan ook in de toekomst een tijdschrift met een gevarieerde inhoud zal blijven.

Evenmin als nu zal de inhoud van *Pro Memorie* in de toekomst alleen uit wetenschappelijke en verstrooiende bijdragen bestaan. Een voorbeeld. Omdat de Koninklijke Bibliotheek heeft aangekondigd dat ze niet langer een papieren versie van de *Adreslijst Rechtshistorici* wil uitbrengen (zie voor de internet-versie: www.kb.nl/kb/resources/frameset-kb.html?/kb/ncrd/adres.html), overwogen het bestuur van OVR en de redactie van *Pro Memorie* om in 2002 een adreslijst van alle contribuanten van de Stichting OVR in *Pro Memorie* te publiceren. In de tijd dat OVR nog een vereniging was (1879-begin 1976) werd in iedere aflevering van de *Verslagen en Mededeelingen* een ledenlijst opgenomen. In de eerste vier nummers van de *Verslagen en Mededeelingen* van de Stichting OVR (1978-1984) werd nog wel melding gemaakt van de nieuwe contribuanten van de Stichting, maar overzichten van de hele achterban werden niet meer afgedrukt. In tegenstelling tot wat de Vereeniging OVR in het verleden deed (1880-1975), en om enigszins te voorzien in een leemte die door het staken van de

publicatie van de gedrukte *Adreslijst Rechtshistorici* ontstaat, zijn bestuur en redactie voornemens om het volledige adres (en dus niet, zoals in het verleden, alleen de woonplaats) van de contribuanten/abonnees te vermelden en daaraan bovendien het e-mail-adres toe te voegen. Contribuanten wier e-mail-adres niet in de *Adreslijst Rechtshistorici* voorkomt en die wel prijs stellen op vermelding van hun e-mail-adres wordt verzocht dit op te geven aan ondergetekende (veen@jur.uva.nl). Hetzelfde geldt voor contribuanten die alleen met vermelding van hun woonplaats (en niet met hun volledige adres) in de lijst willen worden opgenomen.

Amsterdam, 14 juni 2001

T.J.V.

Mededeling voor de contribuanten van OVR

Het bestuur van OVR en de redactie van *Pro Memorie* overwegen in een volgende aflevering van *Pro Memorie* een lijst van contribuanten van OVR (dat wil zeggen abonnees van *Pro Memorie*) op te nemen. Iedere contribuant die bezwaar heeft tegen vermelding van zijn / haar naam en/of adres in deze lijst wordt verzocht dit schriftelijk te melden aan de penningmeester van OVR (Dr. C.M. Cappon, Faculteit der Rechtsgeleerdheid UvA, Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis, Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam) of per e-mail aan de voorzitter van de redactie van *Pro Memorie* (veen@jur.uva.nl).

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN: INTERVIEW MET P. GERBENZON

‘Ik heb plezier als ik teksten zit te lezen. Ik ben een rasuitgever.’

Na twee interviews in het zuiden, is het tijd om helemaal de andere kant uit te gaan. In het hoge noorden van de Nederlanden, in Haren (Groningen), werd P. Gerbenzon geïnterviewd, de grote specialist van het Oudfriese en het oud-canonieke recht. Het werd een heel openhartig gesprek over de rechtsgeschiedenis, de academische studie van de jonge Gerbenzon in oorlogstijd en daarna, de Groningse faculteit en zovele andere zaken. Genoeg om een heel nummer te vullen. Wat nu volgt moest dan ook een selectie zijn.

Vooraf vermelden we nog de belangrijkste feiten van zijn loopbaan: Pieter Gerbenzon (in 1920 geboren te Leeuwarden) studeerde rechten in Groningen. Na zijn doctoraal examen in 1947 werd hij in datzelfde jaar assistent, later wetenschappelijk (hoofd)ambtenaar aan het Fries Instituut van de letterenfaculteit in Groningen. In 1956 promoveerde hij *cum laude* tot doctor in de rechtsgeleerdheid (*Excerpta legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw*). In 1957 werd Gerbenzon tevens bijzonder hoogleraar in de Friese taal- en letterkunde te Utrecht. Daaraan kwam in 1965 een eind omdat hij een jaar eerder aan de Groningse juridische faculteit was benoemd tot persoonlijk hoogleraar in het Oudfriese en het oud-canonieke recht. Na de dood van Immink in 1965 werd zijn leeropdracht uitgebreid met ‘elementaire uitwendige rechtsgeschiedenis’. In 1982 kreeg Gerbenzon op eigen verzoek eervol ontslag.

Vroeg begonnen

Ik voelde wel wat voor de rechtshistorische richting. Een paar Latijnse boeken had ik al gekocht en een commentaar op de Pandecten had ik al vóór mijn kandidaats. Dat heb ik gekocht op de markt in Leeuwarden. Er zou namelijk een veiling geweest zijn van de bibliotheek van de oud-president van de rechtbank D.Z. van Duijl; de pakken waren uit elkaar geraakt, dus die veiling kon niet meer. De hele troep was gekocht door zo’n opkopertje en die had die hele bibliotheek in één koop voor 50 à 60 gulden gekocht en meer niet – de prijzen waren wel lager in die tijd. Dat stond dus op de markt in Leeuwarden, en mijn vader, die antiquair was, was altijd ’s morgens vroeg op de markt, want dan liep hij alle handelaren langs om te zien of er ook wat voor hem te halen was. Hij kwam meteen weer naar huis gedraafd – wij woonden dichtbij het Marktpllein – en hij zei: ‘Je moet direct meekomen,

Prof. Gerbenzon tijdens het interview, 18 januari 2001.

want er staat iemand met allemaal juridische boeken, en misschien is er wat voor jou bij. Hij vraagt een gulden per deel.' Nou, ik had maar vijf gulden, meer had ik gewoonweg niet, dat was niet zo raar in die tijd. Zeker voor ons niet, want, vergeet niet, mijn vader had dus antiek en hij had kostbare meubelen, en die kon je aan de straatstenen niet kwijt in die tijd. Wij hadden het arm in de jaren dertig. Ik moest direct meekomen en toen heb ik bij die handelaar de twee delen van de eerste druk van Voets Commentaar op de Pandecten, Simon van Leeuwens *Censura Forensis*, Carpzovs *Ius criminale saxonicum* en een, achteraf gezien, slechte druk van Damhouder in het Nederlands gekocht.

Ten onrechte rechten

Ik heb ten onrechte rechten gestudeerd. Dat was ook weer zo'n akelige toestand. Eigenlijk had ik Nederlands moeten gaan studeren, qua aanleg, maar ik had op het gymnasium als leraar Van Es, die later hoogleraar in Groningen is geworden. Die heeft mij de letteren zo tegen gemaakt dat ik voor geen geld nog Nederlands wou studeren. Ik heb rechten gestudeerd.

Privaatdocent Joosting, de eerste leermeester

Joosting ... daar heb ik heel bijzondere dingen van geleerd. Ik weet niet of het u ooit is overgefallen, maar het kan niet worden doodgezwegen, dat zowel bij De Blécourt als bij de oude Fockema Andreae canoniek recht niet bestond. Dat was voor die verrekte Rooms en daar moest je verder niet mee zitten. Joosting gaf ons huwelijksrecht en die begon met ons uit te leggen hoe het Corpus Iuris Canonici in elkaar zat en sindsdien weet ik dat, maar dat zoek je tevergeefs bij zowel Fockema Andreae als De Blécourt. Ook Van Apeldoorn verwijst helemaal niet naar het decreet van Gratianus, laat staan naar de Decretalen van Gregorius IX. Van Joosting heb ik dus geleerd dat er canoniek recht is. Het was een mooie kerel. Hij is driemaal ontslagen. De eerste maal – ik weet niet waar hij toen archivaris was – omdat hij de koningin beledigd had. Hij had zoiets gezegd dat hij niet begreep waarom zo'n jong meisje zoveel geld moest verdienen, enz. Later is hij weer aangenomen in een andere provincie, maar ik weet niet precies wat de volgorde is. Hij is onder andere in Drenthe en in Groningen Rijksarchivaris geweest. Toen hij het in Groningen was, woonde hij in de verkeerde kant van Haren. Daar woonde men niet, neen, dat was namelijk een onderkomen voor de mensen die op die reparatiewerkplaats van de spoorwegen in Onnen werkten. Daar zat dus alleen maar lager spoorwegpersoneel, en daar is Joosting midden tussenin gaan wonen. Hij woonde daar opzettelijk. Er is toen iets gepasseerd wat hem weer een ontslag kostte. Toen had de algemene rijksarchivaris aangekondigd dat hij op bezoek kwam, en toen zei Joosting: 'Laat hem bij mij thuis komen. Daar is het veel gezelliger, want op zo'n archief daar is het niet gezellig.' Maar de rijksarchivaris wilde op het archief komen en niet bij hem thuis. Daar is toen een geweldige rel over ontstaan, want Joosting verdomde het om naar het archief te komen. Hij werkte altijd thuis. Hij zei: 'Daar zit ik rustig.' Dus toen is hij er weer uitgevlogen en werd hij ergens anders opnieuw aangesteld. Toen is hij er nog eens uitgetrapt omdat hij zijn hele inboedel in het Rijksarchief had opgeslagen en dat mocht ook niet natuurlijk, want hij kookte daar ook zijn potje.

Of dit in een biografie over Joosting te vinden is? Geen idee of er een is, maar hij heeft ons daarover verteld. En hij was bijzonder aardig. Hij had overigens meestal maar twee, drie studenten hoor, en ik ben daar een van geweest. Hij had veel overzicht over oud-vaderlands recht, hij had erg veel gezien. Als eerste heeft hij orde geschapen in het archief in Drenthe, al moest dit later soms wel overgedaan worden. Zo had hij een Staten-archief in elkaar geflanst uit allerlei beetjes en brokken die overal vandaan kwamen. Maar vergeet niet, dat vak was toen in zijn begin. Ik ben eens een keer bij Buntinx geweest in Gent. Nou ja, die zat daar ook tussen een archief, daar was geen doorkomen aan. Als je dat wou doorzoeken, dan moest je een ploeg gebruiken, want dat was het enige dat ging. Hij zei over het archief van de Raad van Vlaanderen: 'Hier hebben wij procesbundels liggen van de voorname families.' Die waren er dus door de een of de ander tussenuit gescheurd en op een grote hoop gegooid en de hele rest stond in het depot. Dat was vroeger een manier van archiefhouden, denk ik.

Van Meurs, de hoogleraar Romeins en oud-vaderlands recht¹

Van Meurs gaf aardig plezierig college hoor!² Het was een hele bizarre man. Hij was miljonair van zichzelf, maar was extreem links, dat Romein-rooie. Als ze hem vroegen of hij dat kon verenigen met de rest van zijn leven – want hij was ook één van de heel weinige professoren die in een auto reed, en hij woonde in een prachtige villa achter in Haren – dan zei hij: ‘Ja, maar er zijn veel mensen die willen nivelleren naar de verkeerde kant. Je moet naar de goede kant nivelleren, naar boven toe. Ik gun dat iedereen.’ Dat was een heel mooie en goedkope oplossing, maar het resultaat was wel dat Van Meurs en Kreukniet³ de enigen waren die zich in de oorlog konden laten ontslaan want die hadden geld genoeg en alle anderen zijn braaf blijven zitten. Die pasten wel op dat ze zich niet lieten ontslaan.

Van Meurs had tijdens de oorlog een opdracht van onze regering in Londen, om alle verordeningen van de Duitse bezetters te verdelen in drie porties: in een portie die gewoon kon blijven gelden, een portie die vanaf het moment van de bevrijding moest vervallen en een die met terugwerkende kracht moest vervallen tot het begin van de oorlog. Die driedeling is na de oorlog ook toegepast. Hij zat dus in Holland en hij is daar verhongerd, want de voedselrantsoenen waren niet toereikend en hij weigerde pertinent om iets, wat ook maar, zwart te kopen. En zij hebben hem nog op het laatste moment, in de winter van ’44-’45, dwars door de linies heen teruggebracht naar het noorden, maar het was te laat. Hij heeft het niet gehaald, hij is overleden. Inderdaad, principes had hij toch wel. En hij was niet de enige. De officier van justitie, Meindersma, die hier toen zat, had precies hetzelfde, en als Meindersma’s vrouw en zijn kinderen niet stiekem gezorgd hadden dat er ondanks pa’s verbod het een en ander zwart gekocht werd, dan was die ook gestorven. Het was hier aan deze kant van de linies veel beter dan in het westen. Wij hebben het hier wel kunnen redden. Mijn vader had een partij meubelen geruild tegen een zak graan en een zak erwten en daarom hebben wij die winter overleefd.

Oud-vaderlands recht als besmet vak tijdens de oorlog

Nadat ik mijn kandidaats gedaan had [1939], ben ik naar Van Meurs toegestapt en ik heb gezegd dat ik oud-vaderlands recht wilde doen als keuzevak. Dat was niet zo best, want dat oud-vaderlands recht was voor hem een besmet vak. Van Apeldoorn deugde niet, Rengers Hora Siccama deugde niet. Ik zei: ‘Ik ben helemaal niet nazi en je moet toch zo’n vak kunnen doen onafhankelijk daarvan’, maar hij wilde eigenlijk dat ik Romeins recht deed. De Blécourt had al een paar promovendi gehad en die zouden de open vallende posten oud-va-

¹ Van een aantal van de door de geïnterviewde genoemde personen zijn in noten of tussen vierkante haken enige gegevens toegevoegd. Verwezen zij ook naar: Theo Veen, ‘In memoriam mr.dr. K. de Vries (1917-1999)’ en ‘In memoriam prof.dr. W.J. Buma (1910-1999)’, in: *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 172-173, resp. p. 174-175.

² Over J.H. van Meurs (1888-1945): *Biografisch Woordenboek van Nederland I*, p. 377 e.v.

³ P.B. Kreukniet (1899-1983), hoogleraar economie. Zie *BWN III*, p. 356.

derlands recht wel innemen. Daar kwam ik toch niet aan te pas, want hij hoopte oud te worden. Dat is hem niet gelukt en ik ben toch op zijn post terechtgekomen.

Ik mocht dan toch oud-vaderlands recht studeren, maar aangezien ik een Fries was, moest ik die Oudfriese rechtsbronnen kunnen lezen. Die stonden in de bewijsstukken van De Blécourt en het boek van De Blécourt was voor Van Meurs de bijbel. ‘Gaat u maar naar mijnheer Sipma toe en die leert u wel Oudfries.’⁴ Dat was slim van hem, want hij wist dat Sipma geen nazi was. Hij stuurde mij naar Sipma toe en dat was de beste docent die ik ooit gehad heb, dat was werkelijk geweldig, en toen was er nog een ander die ook die colleges wou volgen bij Sipma, Gerrit Overdiep, de latere president van de rechtbank in Groningen en een goede vriend van mij zolang hij leefde. Sipma heeft terwille van ons toen dat eerste jaar in het Nederlands college gegeven, want ik kende geen Fries en Overdiep nog minder. Na dat ene jaar zeiden Gerrit en ik: ‘Mijnheer Sipma geeft u maar rustig college in het Fries, want wij volgen dat wel zo wat en als we dan zo’n raar woord tegenkomen, sa njonkelytsen [zo langzamerhand] of zoiets, dan vragen wij u wel wat dat betekent.’

Studeren in de oorlog

Toen de universiteit dicht ging, ben ik eerst gaan doorwerken met mijn doctoraal rechten, dus ik heb mijn burgerlijk recht, strafrecht en strafprocesrecht, en burgerlijk procesrecht bestudeerd. Ook ben ik in de oorlog met het Oudfries doorgegaan. Ik heb namelijk toen van Sipma foto’s kunnen lenen van Codex Aysma die ik later ook uitgegeven heb. Die foto’s moeten een vermogen gekost hebben, want het is een dik handschrift. Zelf heeft hij met een 13 bij 18 camera in de Bibliothèque Nationale foto’s gemaakt van de Codex Parisiensis. Ook die heb ik, naast foto’s van oorkonden, van hem te leen gehad. Ik had inmiddels van Van Buijtenen in Leeuwarden paleografie geleerd.⁵ Van Buijtenen, die daar archiefambtenaar was, had een bijzondere carrière gehad. Hij was als franciscaan begonnen in Rotterdam, maar werd verliefd, en is toen getrouwd met een Vlaams meisje. Zij hebben ook een partij kinderen gehad. Van hem heb ik het lezen van die Latijnse teksten geleerd. Op zaterdagmorgen – dan moest hij toch op het archief zitten – kwam ik bij hem. Hij had daar Codex Roorda te leen en toen hebben wij, al ontcijferend, de glossen bij de eerste titel van de *Jurisprudentia Frisica* gelezen.

De afschriften van de glossen van Codex Roorda zijn naar het Fries Instituut gegaan. Het was een heel pak papier, allemaal van dat vuile, grauwe kladblokpapier. Die hebben ze daar weggegooid. Er was een overtypsel daarvan dat ik nooit gecorrigeerd had en dat dus ook barstensvol fouten stond. Dat hebben ze bewaard. Mijn eerste afschriften van Codex Aysma – die zijn er dacht ik nog wel – waren ook nog op kladblokpapier en ik heb toen ook nog een oud kasboek van mijn vader gebruikt. Achterin zat nog een blanco papier. Daarop

4 Pieter Sipma (1872-1961), lector Fries te Groningen (1930-1942).

heb ik de verschillen aangetekend tussen een van die Ommelander Excerpta Legum- handschriften en Codex Aysma. Die Codex Aysma is een brei van allerlei artikelen door elkaar. Daar heb ik werkelijk jaren over zitten puzzelen voordat ik in de gaten had hoe het zat en wat voor boek het eigenlijk is: een materiaalverzameling van de een of de ander die nog van plan is een net boek te schrijven.

Als ik het echt niet meer zag zitten, dan belde ik Sipma op. Ik kon altijd bij hem terecht. We gingen een middag zitten praten en dan was ik weer helemaal opgeladen en weer helemaal enthousiast.

Het leen

De eerste kamer die ik in Groningen gehuurd had, dat waren keurige nette mensen, een moeder met twee dochters. Dat leek mij heel goed, maar op een gegeven ogenblik zag ik daar aan de kapstok van één van die meisjes zo'n petje, met dat zwart en oranje. Toen dacht ik: 'Gut, dat zijn NSB'ers', en dat waren ze. Daar kwamen toen zelfs NSB-jongens in die zwarte uniformen over de vloer, dus ik moest daar helemaal niet wezen. Die moeder was ook volstrekt overtuigd. Dus toen heb ik die kamer opgezegd en ik ben naar een andere verhuisd.

Ik heb die loyaliteitsverklaring ondertekend. Dat is zo gegaan. Ik heb in 1939 gesolliciteerd naar een pensie van een Fries leen. Friese lenen waren oorspronkelijk kerkelijke beneficiën, geen *feoda*. De meeste zijn familielenen; daar komt men alleen voor in aanmerking, als men tot de familie van een stichter hoort, maar er zijn enkele zogenaamde vrije lenen. Eén daarvan was het Kruis- of Doumaleen, gesticht door de familie van Janko Douwama, de beroemde Friese vrijheidstrijder van zowat 1500. Je kon solliciteren vanaf ongeveer je twaalfde jaar, als je maar op een gymnasium of HBS zat, en dat kon verder tot je tachtig was om zo te zeggen. Je kon daarmee studeren. Als selectie werd een schriftelijk examen gehouden in wat wij in Leeuwarden het Aardappelkerkje noemden. Dat was een evangelisatielokaal aan de rand van de stad. Daar hebben wij met driehonderd man examen gedaan. Een meisje en ik waren uiteindelijk de twee besten uit die driehonderd, en toen moesten wij op bezoek eerst naar dominee Raap in Oldeboorn, naar mijnheer Kuijper, directeur van de zuivelfabriek in Oldeboorn, en bij vier boeren die de pachters waren van de landerijen van het leen. Zij mochten bepalen wie van die twee verkozen zou worden. Het waren echte Friese boeren en die zeiden: 'Och nou zo'n famke, zo'n meisje dat trouwt aanstonds maar en dan is ons geld weg, en als we dus die jongen nemen dan komt er nog wel wat van terecht'. Zo kreeg ik dus die pensie.

Ik heb toen kunnen studeren van die pensie, maar in de oorlog moest dat leen worden aangemeld. Dit betekende dat ook ik een verklaring moest ondertekenen dat ik mij niet met de wapens in de hand tegen de bezetter zou keren en dat ik zoet zou zijn en geen stoute dingen doen, evenals ambtenaren en militairen, wilden die vrijkomen uit hun krijgsgevangenschap. Toen moesten alle studenten dat nog niet tekenen, maar wel ik als student van

het leen. Ik heb toen overlegd met professor Vrij⁶ en die zei: 'Ik raad het je niet aan, ik raad het je niet af, dat moet je zelf beslissen.' Maar de mensen van het leen zeiden: 'Alsjeblieft, onderteken jij dat ding nou, want wij weten wat we aan jou hebben, jij bent geen landverrader en als jij eruit getrapd wordt, dan krijgen we een NSB-student toegewezen en dan zitten we daarmee en dat willen we persé niet. Dus, alsjeblieft, onderteken dat ding nou, wij hebben dat ook allemaal moeten ondertekenen.' Zo heb ik toen die verklaring ondertekend. Het was hetzelfde als wat alle studenten later moesten ondertekenen en toen heb ik dat ding weer ondertekend.

Daarvoor ben ik na de oorlog negen maanden lang uitgezuiverd geweest. Mijn professoren vonden dat allemaal een akelige zaak, want ze zeiden: 'Wij weten best dat je goed geweest bent. Je was helemaal geen landverrader en we weten ook best dat je dat ding eigenlijk in 1940 al ondertekend had, precies hetzelfde ding.' Maar de mensen van de zuiveringscommissie dachten er anders over.

Een lastig examen

In 1947 kon ik weer beginnen, heb ik mijn doctoraal gedaan en omdat ik ruzie gemaakt had met Van der Pot,⁷ in de oorlog al, was dat geen *cum laude*. Van der Pot heeft net zolang gezeurd over kleinigheden, tot ik door de bodem ging. Hij vroeg mij de noten uit zijn boek. Als ik dan niet precies wist uit welk jaar zo'n arrest van de Hoge Raad was dat hij in een noot vermeld had, dan was dat fout. Toen vroeg hij mij eerst de Grondwet, 'en waar staat dit?' 'Nou in die afdeling over het koninklijk huis en dus in dit tweede of derde artikel.' 'Neen, 't is dat niet! En welk lid?' 't Is niet het eerste lid en 't is niet het laatste lid, 't zal wel iets van drie of vier zijn.' 'Het is drie!' Zo ging dat dus door. Op een gegeven ogenblik verveelde dit mij en toen zei ik: 'Maar professor, ik heb die grondwet in mijn boekenkast staan en als ik nou echt wil weten wat voor artikel precies, welk nummer en welk lid precies dat is, dan zoek ik dat gewoon even op, want ik weet precies waar ik het vinden moet, ik weet zelfs op welke bladzijde het staat, maar niet precies welk lid, en niet precies welk artikel.' Dat heb ik toen gezegd, maar toen deed hij over de gemeentewet net hetzelfde. Zo heb ik mij toen verdedigd op dat examen en ik ben er wel doorgekomen, maar het was niet *cum laude*.

Tijdens de oorlog verdedigde Van der Pot van het begin af, dat de koningin met de regering naar Engeland uitgeweken was. En toen zei ik: 'Maar dan mogen ze toch niet meer wetgeven, want met zoveel woorden staat in de grondwet dat de regering in Nederland moet zetelen?' Ja, maar dat was dan staatsnoodrecht, en dan kon het dus toch. 'Ja, maar dan is dat staatsnoodrecht dus wel wat u uitkomt.' Razend was hij, want dat zei ik in het volle college

5 M.P. van Buijtenen (1911-1997) is rijksarchivaris geweest in Friesland en in Utrecht.

6 M.P. Vrij (1895-1955), hoogleraar strafrecht te Groningen (1928-1947), daarna lid van de Hoge Raad. Zie BWN I, p. 635 e.v.

en hij verdedigde dus door dik en dun dat de koningin uitgeweken was en ik vind achteraf ook wel dat ze daar gelijk in had, want wat je nu weet, maar toen niet, is dat er een hele afdeling Duitsers gearmteerd is boven het paleis en de omgeving van het paleis om ze te pakken. Dus ze had gelijk dat ze 'm smeerde voor die tijd. Het was natuurlijk wel helemaal in strijd met wat ze altijd zelf gezegd had. Dat liep op college hoog op, want Van der Pot vond dat ik daarmee de geallieerde zaak ondergroef. Daar zei ik verder niets op. Dat was helemaal de bedoeling niet.

Een gemiste baan

Ik was afgestudeerd in 1947. Dat was veel later dan anders gekund had, want ik had wel doorgewerkt, maar ik had intussen ook allerlei rechtshistorisch werk gedaan, Oudfries recht. Na mijn afstuderen heb ik gesolliciteerd op de post van onderbibliothecaris op de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden. Toen moest ik bij Gedeputeerde Staten komen. Gedeputeerde Algera, antirevolutionair, vond dat ik niet zuiver genoeg was, en ik was niet gereformeerd. Dat gaf de doorslag.

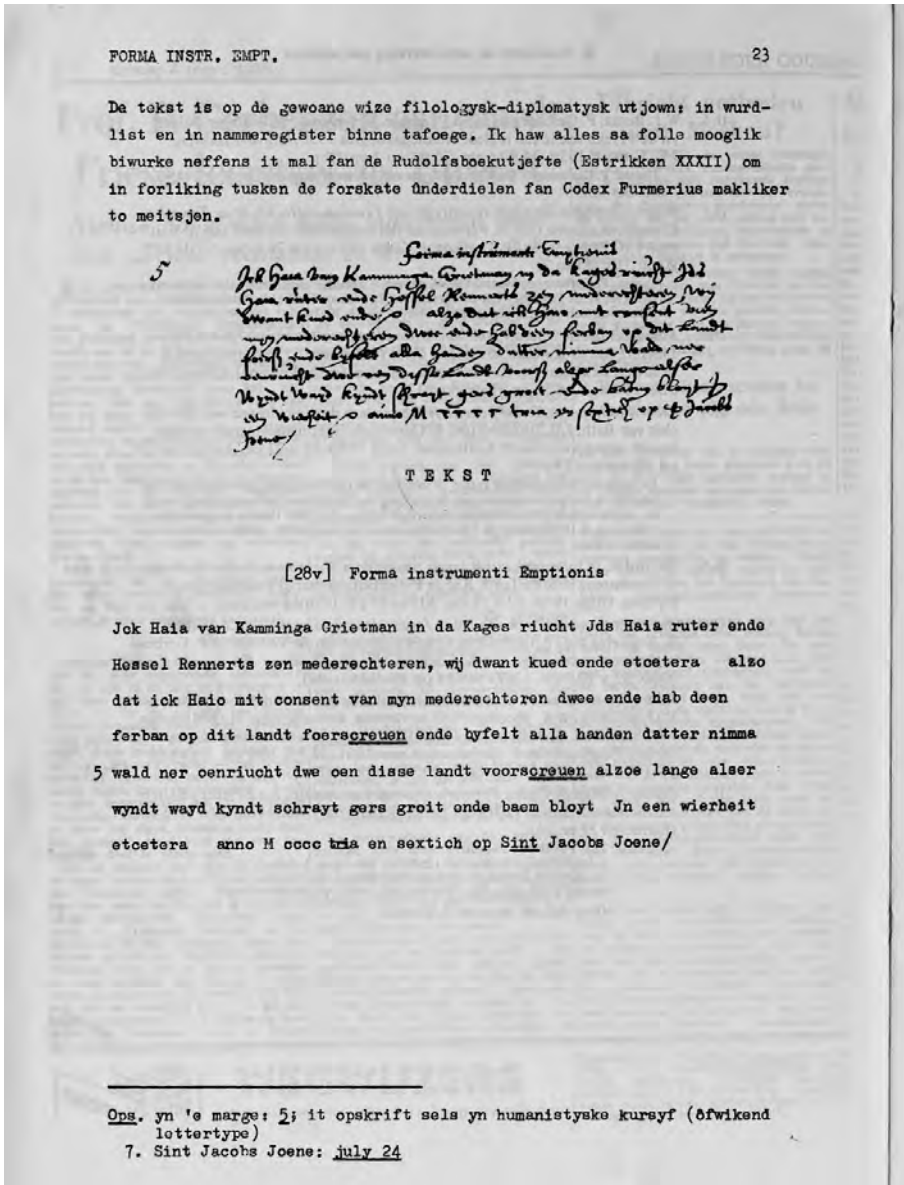
Assistent van Brouwer

Toen ik niet bij de Provinciale Bibliotheek benoemd werd kwam Brouwer⁸ bij mij en zei: 'Hoor eens, ik ben destijds ook geweigerd voor de Provinciale Bibliotheek. Wij kunnen samen een salon des refusés oprichten en samen met het Oudfries bezig zijn in Groningen.' Hij mocht als eerste in de faculteit een wetenschappelijk medewerker of een assistent aanstellen. Ik ben de eerste assistent in de literaire faculteit geweest. Ik zat daar moederziel alleen op dat instituut en de professoren kwamen zo nu en dan eens kijken. Brouwer was twintig jaar ouder. Een uitstekende man. Hij vond dat er mensen in het Fries moesten worden opgeleid en liefst daaronder een jurist die rechtshistoricus was en die de Friese rechtsteksten kon begrijpen. Het Oudfries is een heel eenzijdige taal. Wij hebben alleen rechtshandschriften, wij hebben één preek, een huwelijksprek, en wij hebben een paar glossen op zo'n stukje perkament. Er is geen bijbel in het Oudfries. Een paar psalmen zijn vertaald in de zeventiende eeuw, maar daarvoor is er geen theologisch Fries. Daar gebruikte men Nederlands voor, Middelnederlands. Er is geen Friese theologische literatuur of godsdienstige literatuur uit de Middeleeuwen, behalve dan die ene trouwtekst die in dat Baseler handschrift zit.

Ik kon mij met het Oudfries bezighouden, want dat andere Fries, dat hoefde voor Brouwer niet, dat kon hij zelf wel doen, maar in die Oudfrieze rechtsteksten voelde hij zich niet

7 C.W. van der Pot (1880-1960), hoogleraar staatsrecht te Groningen 1921-1950. Zie BWN I, p. 473 e.v.

8 J.H. Brouwer (1900-1981) was gewoon hoogleraar Fries te Groningen (1941-1956) en daarna directeur van de Fryske Akademy

Door prof. Gerbenzon in Fryske Stikken út Codex Furmerius, in rige foarstúdzjes fan Grinzer en Uterter frizisten, I (Estrikken. Rige lytse Teksten en Stúdzjes op it gebiet fan de Fryske Filology, formannichfâldige op it Frysk Ynstitút oan de R.U. to Grins, Nûmer XXXIII [Groningen 1963]), p. 23 uitgegeven formulier van een vredeban, gedateerd 24 juli 1463.

Boven de transcriptie is hier een reproductie van het handschrift van de tekst toegevoegd. Dit stukje handschrift ontbreekt in de oorspronkelijke editie van 1963. De hier afgedrukte 'collage' van handschrift, editie en toelichting is overgenomen uit C.J. van Heel, A.L. Hempenius, B.S. Hempenius-van Dijk, T.J. Veen en J.A.C.J. van de Wouw, Wrotterslean. Bibliografie van de geschriften van Prof.Mr. P. Gerbenzon, z.p., z.j. [1970].

veilig genoeg. Ik heb alle vrijheid gehad van Brouwer om te doen en te laten wat ik wilde. Alle handschriften van de UB Groningen, van de Provinciale Bibliotheek, alles wat maar met dat Fries te maken had, heb ik zelf bekeken.

De promotie bij Immink

Het was eigenlijk de bedoeling om het proefschrift dubbel zo dik te maken, om daar ook Codex Roorda en de Nedersaksische handschriften in te bespreken. Dat is er niet meer van gekomen, want ik moest bij Immink⁹ promoveren. Als je een doctoraal rechten had, dan promoveerde je ook in de rechten. Het had misschien wel anders gekund, maar je dacht daar gewoonweg niet aan en ik wou ook weer in de rechtsgeschiedenis iets doen. Eén keer ben ik bij Immink geweest, om het eerste stukje te bespreken, en toen zei hij ‘Ga maar door’, en dat bleef maar doorgaan. Ik ben er niet van overtuigd dat Immink er veel van gelezen heeft. Zo nu en dan bracht ik hem een stuk dat weer klaar was, en hij borg dat dan in zijn bureau. Daar heeft het allemaal gelegen totdat Brouwer zei: ‘Nou wil ik toch wel graag dat je in het volgend jaar die dissertatie klaar maakt, want je moet toch een keer promoveren.’ Toen kon ik mij tegenover Immink op Brouwer beroepen.

Eerst Frisistiek, daarna rechtsgeschiedenis

De rechtsgeschiedenis was eigenlijk mijn ideaal geweest, maar daar waren geen vacatures in en er kwamen wel vacatures in de frisistiek doordat Brouwer in 1956 naar de Fryske Akademie vertrok. Toen heeft hij mij gevraagd, of ik nummer twee op de voordracht wou staan. Dat was voor mij geen bezwaar – ik was nog jong –, want ze wilden Buma benoemen. Dat was ook echt een doctor in de letteren.

Buma is toen benoemd als hoogleraar Friese taal- en letterkunde en ik werd zijn eerste man. Daarmee kwam Buma’s post als bijzonder hoogleraar Friese taal- en letterkunde in Utrecht vrij en daarop ben ik toen benoemd, want ik was inmiddels gepromoveerd.

Ik was intussen van de juridische faculteit afgedreven tot ik werd aangesteld voor Oudfries recht en oud-canoniek recht in Groningen. Immink zat er voor oud-vaderlands recht. Behalve onderzoek doen wilde ik ook graag wat colleges geven over oud-canoniek recht en over Oudfries recht. Na mijn benoeming merkte ik dat Immink dacht dat ik van plan was hem er op die manier uit te werken, maar dat was helemaal niet het geval. Misschien had hij weet van krachten in de juridische faculteit die hem aan de kant wilden schuiven en mij in de plaats daarvan wilden hebben. Want Immink voldeed hun niet. Om te beginnen gaf Immink *De wording van staat en soevereiniteit*. Hij gaf dus eigenlijk staatsrecht, maar hij kwam bovendien nooit

te Leeuwarden, alsmede bijzonder hoogleraar Fries aan de Universiteit van Amsterdam (1956-1962).

aan deze kant van het jaar duizend. Hij zat altijd in de oud-germaanse en de frankisch-germaanse tijd en dat vond men verkeerd. Had men mij dit toen laten weten – ik hoorde het pas na zijn dood – dan had ik gezegd: ‘Nee, ik werk hier niet aan mee, want ik heb groot respect voor Immink en ik ben het, in wezen, met hem eens dat staatsrecht veel belangrijker is dan burgerlijk recht.’ Maar de civilisten, die geerden in de faculteit in Groningen.

De opvolging van Immink

Nadat Immink in 1965 overleden was, zei de faculteit: ‘Nu willen we je ook in de plaats van Immink hebben.’ Daar was ik helemaal niet blij mee, omdat ik niet voor de algemene rechtsgeschiedenis was gekomen, maar voor onderzoek in het Oudfries en oud-canoniek recht. Bovendien, juist ook omdat Immink mij beschuldigd had dat ik hem eruit wilde werken, wilde ik dit eigenlijk helemaal niet doen. Het werd een hele discussie in de faculteit en veel gehannes. Scheltema¹⁰ dreigde: ‘Dan doe ik het er wel bij.’ En zo ging er een streep door de vacature Immink. Europees recht kwam ervoor in de plaats. Op die leerstoel zat uiteindelijk Brinkhorst, nu minister van landbouw.

Scheltema was een goede romanist. Hij was eigenlijk byzantinist. Op het gebied van de *Basilica* heeft hij een wonderbaarlijk goede uitgave gemaakt, doordat hij in de gaten had hoe je dat klaar kon krijgen in één generatie. Want toen hij er voor het eerst over publiceerde – hij heeft eerst een soort prospectus uitgegeven, en dan het eerste deel – waren er verschillende collega’s des duivels, want zij hadden dat ook willen doen, maar dan door eerst alle handschriften tot en met te vergelijken. En toen zei Scheltema: ‘Dat krijg je nooit klaar, dat komt niet voor elkaar.’ Scheltema had inmiddels een collectie foto’s en hij heeft Nico van der Wal aangetrokken om dat samen met hem te doen. Hij heeft de *Basilica* uitstekend uitgegeven en die *Scholia* erbij, want hij wist welke varianten hij wel en niet moest opnemen. Hij heeft dus de kunst van het weglaten van nutteloze varianten beoefend. Hij heeft grandioos goed gescoord, veel beter dan ik dat kon, want ik was opgevoed in de school van Sipma, waar elke variant, hoe gering dan ook, de moeite waard was. Maar dat geldt voor Friese en niet voor die Byzantijnse teksten. Dat had Scheltema dus goed begrepen.

Wat zijn colleges betreft, die hadden eigenlijk niet zoveel te maken met het recht van de echte Romeinen. Het lijkt nergens meer op dan op Nederlands burgerlijk recht zonder uitzonderingen, dus hoofdregels van het Nederlands burgerlijk recht. Scheltema zou er dan wel even het oud-vaderlands recht bij doen. Toen dacht ik: ‘Dat kan helemaal niet, dat wordt helemaal niks, dat wordt een geweldige puinhoop.’ Dus toen heb ik het dan toch geaccepteerd.

9 P.W.A. Immink (1908-1965), hoogleraar oudvaderlands recht te Groningen 1946-1965. Zie BWN III, p. 286 e.v.

Voortgangh des rechttes

En toen ben ik met dat boek *Voortgangh des rechttes* begonnen. In het eerste jaar dat ik dat college moest geven, heb ik het van week tot week bij elkaar geschreven, en in het tweede jaar heb ik daar een beetje één geheel van gemaakt en is het gestencild.

Ik ben een uitwendige rechtsgeschiedenis-mens. De structuur van het recht als geheel, hoe die zich ontwikkelt. Dat is ook de opvatting geweest die ten grondslag ligt aan *Voortgangh des rechttes*. Daarvan heb ik het gedeelte geschreven tot aan de Franse revolutie. Theo Veen heeft een klein tussenstukje geschreven over de Verlichting en dan komt het stuk dat Nico Algra geschreven heeft vanaf de Franse Revolutie. Ik had gelukkig toen Algra erbij, die toen zijn dissertatie had beëindigd en dus toen de tijd had om dat latere stuk te doen. Dat heeft hij snel gedaan.

Nico Algra

Het proefschrift van Algra was eveneens bij Immink in een lade beland. Na diens dood heb ik het bekeken en hem gezegd: 'Je moet het in tweeën splitsen, want dat stuk over de Friese keuren en landrechten, dat is gewoon een boek apart. Dat moet je eruit halen.' De rest ging over de grondeigendom in Friesland. Dat was dat 'Ein' en daar is hij dan uiteindelijk op gepromoveerd. Tegelijkertijd is dat andere gedeelte over de landrechten bij het Fries Instituut uitgekomen. Toen was alles klaar. Het kon met een paar verwijzingen voor elkaar komen. Alleen stond hij op de tenen van alle Friezen, omdat van de Friese vrijheid niets overbleef. Hij zat politiek helemaal fout en dat heeft Nico Algra vaker over zich gehad, maar hij had wel gelijk. Ik vind het nog altijd een uitstekende dissertatie. Hij graaft als leerling van Immink dieper in het oud-germaanse recht dan iemand anders. Hij heeft nu een boek klaar over de oudste stadia van het Oudfriesse recht en dat wordt na heel veel hangen en wurgen ook door de Fryske Akademy gedrukt. Dat staat op komen.¹¹ Dat wordt voor deze eeuw het standaardwerk over het Oudfriesse recht, over het echte oude, over het vóór-canonieke, het vóór-romeinse Oudfriesse recht. Hij heeft meer in die oudste teksten gewerkt dan ik, en hij heeft als leerling van Immink daar ook veel meer begrip van dan ik. Want Immink las gewoon bij wijze van bedlectuur, zeg maar, de *capitularia*, en hij las de *Lex Frisionum* en de *Ewa Chamavorum* en dat hele zaakje. En dat heeft Nico Algra van hem overgekregen. Dus het Oudfriesse recht in de beschrijving van Algra wordt iets als het oud-engelse recht in de beschrijving van Pollock en Maitland, en van Holdsworth, een doorlopend rechtsverhaal vanaf de oud-germaanse tijd, vanaf de pre-frankische tijd tot aan de 13de eeuw.

10 H.J. Scheltema (1906-1981), hoogleraar Romeins recht te Groningen 1945-1977.

In plaats van colleges

Dat Apparaat voor de studie van het Oudfries recht heb ik gemaakt omdat de faculteit op een gegeven ogenblik zei dat aan die keuzevakken niet meer dan zoveel uren besteed mochten worden door de studenten. Toen kon ik mijn colleges niet meer kwijt, want burgerlijk recht was natuurlijk het allerbelangrijkste, dan kwam daarna staatsrecht en strafrecht en dan procesrecht nog een beetje en handelsrecht en bestuursrecht. Er bleef dus eigenlijk geen ruimte over voor die colleges van mij. Dus toen heb ik die bibliografische methode aangepakt om op die manier de mensen nog wat over Oudfries recht te vertellen. Er staat een hele hoop in. Je kunt het eigenlijk haast lezen. Het is een soort bibliografie die je kunt lezen, en ben je aan het einde van die bibliografie gekomen, dan kun je aardig verder met het Oudfries recht. Je kunt er een hele boel zelf mee doen en dat heb ik ook expres zo gedaan toen, omdat mij de mogelijkheid ontnomen werd om dat mondeling over te dragen in een college. Het is de Ersatz van de colleges.

De Membra disiecta, een ander instrument voor het onderwijs

Met die *membra disiecta* kwam ik toevallig in aanraking als ik handschriften opensloeg. Er zaten van die stukjes in de rug en van voren. Toen dacht ik, dit kan ik mooi gebruiken om de studenten materiaal in handen te geven om Latijnse teksten te leren lezen. Ik heb toen die verschillende dingen bij elkaar gebracht en daar heb ik dat boek *Membra disiecta* van gemaakt, gewoonweg als studiemateriaal voor mensen die zich met Romeins en canoniek recht in de Middeleeuwen bezig wilden houden. Wie daar direct geweldig enthousiast op reageerde was Stephan Kuttner. Die zei: 'Dat is nou het boek dat wij altijd gehad hadden moeten hebben en dat wij allemaal nagelaten hebben te schrijven.'

Als ik een tweede druk had moeten maken, had ik er veel meer andere dingen in kunnen zetten, maar er staat al veel in. Ik heb geprobeerd dat te maken als een boek om het vak te leren van die hulpwetenschap die tenslotte het lezen van middeleeuws Latijn is.

Over de Friese taal

Dat Fries heb ik raar geleerd. Ik ben met Oudfries begonnen. Toen ben ik op een gegeven ogenblik met zeventiende-eeuws Fries verder gegaan. Dat Middelfries zoals ze dat toen noemden, maar dat is eigenlijk vroeg Nieuwfries. Vanaf 1800 beginnen wij met Nieuwfries. Ook dat heb ik geleerd. Op een gegeven ogenblik zei ik tegen Brouwer – ik sprak altijd Nederlands met Brouwer, ik kende geen Fries –: 'Hoor es, ik heb nou een cursus Fries gedaan, van nu af spreek ik Fries met u en wat ik fout doe moet u mij maar verbeteren.' Daar was eerst nogal veel aan te verbeteren, maar het ging al gauw beter. Later, als ik op het

Friese platteland kwam, zei men: ‘Wat praat meneer mooi Fries’. Dan antwoordde ik: ‘Dat komt omdat ik het geleerd heb op de universiteit.’ Dat hadden ze helemaal niet in de gaten, dat ik daar Fries geleerd had.

In 1951 ben ik met een beurs naar Oxford geweest. Toen heb ik die gelegenheid te baat genomen om daar ook colleges te volgen bij dr. Kerr voor paleografie. Dat is één van de absolute toppaleografen en handschriftdeskundigen van de wereld geweest, maar bijna niemand heeft ooit college bij hem gelopen. We zaten daar met vier, vijf man. De anderen waren historici en die begrepen niet dat ik dat Oudengels zo vlot kon lezen, maar dat is natuurlijk een broertje en zusje met dat Oudfries. Dus was ik de enige die vlot die Oud- en Middelenengelse teksten kon lezen.

Het latere Oudfries van de oorkonden lees ik nog elke week op dinsdagmiddag met Dienneke Hempenius en Oebele Vries. Echt niet makkelijk hoor, het is een taal apart. Het is geen Middelnederlands. Het lijkt er ook niet op, vooral dat Oudfries uit de twaalfde-derdertiende eeuw, dat is fors moeilijk.

Rechtsgeschiedenis: wat en waarover

Ik ben eigenlijk geen jurist maar een historicus. Ik vind niet dat een rechtshistoricus eerst jurist moet zijn en pas in de tweede plaats historicus. Volgens mij is dat knettergek: rechtsgeschiedenis is geschiedenis van het recht, punt uit, zoals godsdienstgeschiedenis geschiedenis is van de godsdienst, en kunstgeschiedenis geschiedenis van de kunst. Rechtsgeschiedenis hoort in de geschiedenis thuis.

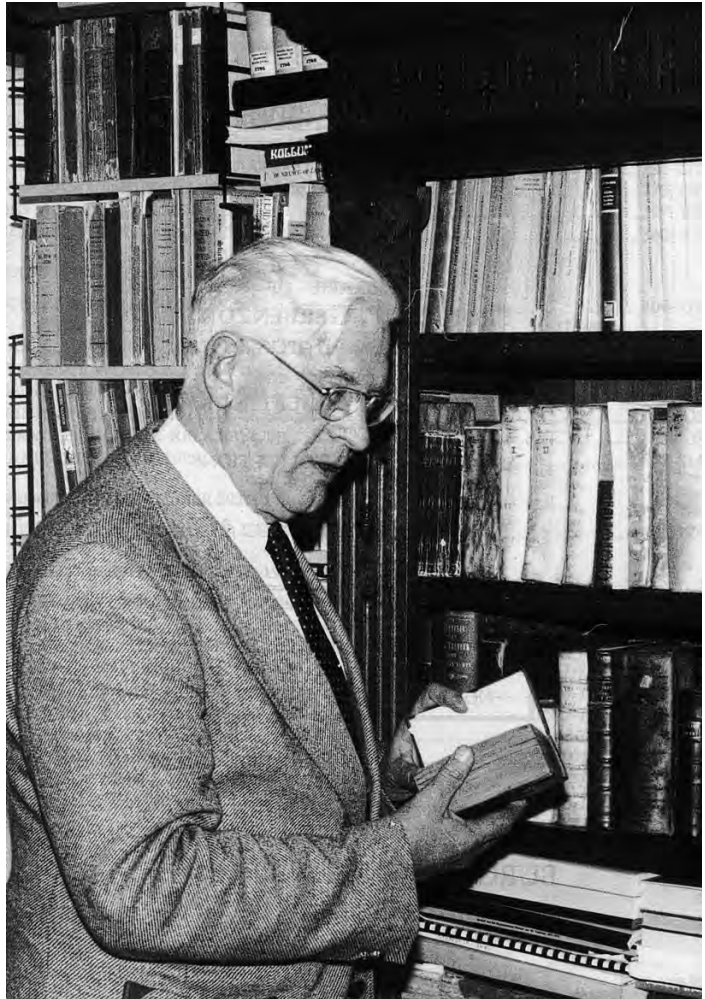
Ik heb altijd gezegd in de faculteit – daar was men heel boos om – dat het burgerlijk recht het onbelangrijkste stuk van het recht is tegenwoordig. Belangrijk vind ik staatsrecht en administratief recht, en binnen dat administratief recht is het belangrijkste het belastingrecht, dat met tamelijk botte bijlen in de miljoenen hakt, terwijl de burgerlijke rechters met goudschaaltjes de centen zitten te wegen.

Wat nog moet gedaan worden

Ik heb het Nico Algra geleerd, ik heb het Dienneke Hempenius geleerd, meer kan ik niet doen, ik ben nu tachtig. Ik heb nog een overzicht gegeven over wat er nog gebeuren moet met die *Jurisprudentia Frisca*. Dat staat in dat groot artikel in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.¹² Dit kan nu pas gebeuren, omdat we nu pas de toegang hebben tot de verschillende versies van de middeleeuwse collegedictaten van het Romeinse en canonieke recht. Feenstra heeft daarover gepubliceerd. Daar is nu iemand in Leiden mee bezig, op de UB-Leiden,

¹¹ Inmiddels verschenen: N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy, 2000 [lees 2001]).

Prof.Gerbenzon in zijn bibliotheek (1982).

daar heb ik alle vertrouwen in, want hij heeft al een paar dingen teruggevonden die men op het Fries Instituut met mijn glossen had opgeruimd. Hij zou Codex Roorda uitgeven, met de glossen. Buma was des duivels dat ik na de uitgave van Codex Aysma niet samen met hem wou doorgaan om Codex Roorda uit te geven: 'Ach, die smerige glossen.' Dat hoefde er niet in. Volgens mij is dat nu juist wat je uit moet geven, die glossen, want dat is de toegang tot de hele zaak en in wezen kun je dat ook nu eigenlijk pas redelijk goed doen, nu veel canonistische handschriften op film beschikbaar zijn, zowel in Berkeley als bij Peter Landau in Tübingen.

Ik zou het liefst doorgegaan zijn met archiefonderzoek, maar dan in Oost-Friesland, vooral in Emden en in Leer, en in Noord-Friesland, want daar zit natuurlijk ook nog wel wat, zowel op de eilanden als op het vasteland, want daar heb ik mij wel al mee bezig gehouden, met dat noord-Fries, met de handschriften van Albrecht Johannsen. Dat was poëzie, novel-

letjes enzovoort, in het vastelands noord-Fries, Bökingharder dialect. Ja, die noord-Friese dialecten dat is een moeilijkheid op zichzelf. Ik kan Bökingharder aardig goed lezen, maar ik kan het nauwelijks uitspreken, laat staan dat ik dan ook nog bijvoorbeeld Föhr-Amrummer, Halligen-dialecten, Wiedingharder, Karrharder en weet ik wat meer kan uitspreken.

Een domme beslissing

Ik heb geen bibliotheek meer omdat ik zo dom geweest ben die te laten verkopen. Ik had een schitterende bibliotheek, echt alles, maar die moest worden verkocht, omdat ik de helft in het geboortehuis van mijn vrouw bewaarde en dat moest opgeruimd worden om het te verkopen. Toen moest ik dus toch zo'n zestig meter boeken kwijt, en ik had hier nog veertig meter staan. De hele zwik is toen naar Burgersdijk en Niermans in Leiden gegaan en geveild. Ik heb daar vermoedelijk wel mensen mee op hun ziel getrapt omdat ik boeken die zij mij gegeven hebben, heb laten veilen, maar ik heb daar zelf eigenlijk niets aan kunnen doen, want ik was in die tijd aan het revalideren. Mijn vrouw is in '95 overleden. Ik heb haar tot haar dood toe kunnen verzorgen. Daarna ben ik zelf echt ingestort, ik kon niets meer. Ik moest twee heupprothesen hebben. Ik heb weer lopen geleerd, maar dat heeft een jaar geduurd. De dingen die ik cadeau had gekregen had ik er uit willen nemen, maar dat is allemaal mislukt. De veiling is doorgedaan; daar kon ik niet meer tussenkomen.

Een Fries op rust in Italië

Ik heb sedert tweeëntwintig jaar een plekje aan het Lago Maggiore, vlak over de Zwitserse grens, en ik heb een uitzicht op het zuidzuidwesten. Ik kijk midden over het meer, vijftig kilometer ver, op Stresa. Als het helder is, heb ik een schitterend uitzicht. In Italië is het zo heerlijk en ik ben er zo graag. In Nederland daar zit ik helemaal niet graag meer; telkens als ik uit Italië terugkom dan schrik ik van de Nederlandse televisie.

TWEEMAAL PANDING VAN PAARDEN TEN LASTE VAN GERKESKLOOSTER

VERTALING VAN EN COMMENTAAR BIJ TWEE OUDFRIESE DOCUMENTEN UIT DE
VIJFTIENDE EEUW

Inleiding

Wie zich begeeft op het terrein van het middeleeuwse Friese recht, krijgt te maken met een grote hoeveelheid overgeleverde rechtsbronnen. Afgezien van de Latijnstalige *Lex Frisionum*, die uit de tijd van Karel de Grote dateert, zijn deze opgetekend in de periode 1300 (of net iets eerder) tot 1500. De taal van deze bronnen is voornamelijk het Oudfries, wat maakt dat zij niet alleen voor rechtshistorici, maar ook voor taalkundigen zeer interessant zijn. In het geval van rechtsteksten die voorschriften bevatten, zoals de Zeventien Keuren en de Vierentwintig Landrechten, wordt de onderzoeker geholpen door het bestaan van goede uitgaven met vertaling in het Duits of een heel enkele keer in het Engels.¹ Het enige probleem dat hij/zij heeft, is dan nog het goede verstaan van de rechtsvoorschriften in kwestie, wat niet kan zonder zich te verdiepen in de wereld waarin deze voorschriften zijn gevormd, en dat is die van de tiende, elfde, twaalfde en dertiende eeuw. Een grote hulp bij het doorgronden hiervan is het recent verschenen boek van N.E. Algra, waarin de ontwikkeling van het Oudfries recht in de periode 800 tot 1256 wordt geschetst.² De in die eeuwen gevormde rechtsvoorschriften hebben ook na 1300 in het recht in Westerlauwers Friesland, zoals de huidige provincie Fryslân in die tijd het best kan worden aangeduid, en evenzeer in de Groninger Ommelanden en in Oostfriesland nog altijd een rol gespeeld. Het was dus niet uit liefde voor het verleden alleen dat deze rechtsvoorschriften tussen 1300 en 1500 herhaaldelijk zijn opgetekend.

Degene die zich bezighoudt met de rechtstoestand van Westerlauwers Friesland in de veertiende en vijftiende eeuw – om ons daartoe te beperken –, zal ook stuiten op oorkonden en andere teksten waarin de rechtspraktijk van die tijd is vastgelegd. Ook deze oorkonden en aanverwante teksten zijn voor het overgrote deel in het Oudfries gesteld. Deze Oudfriesse teksten zijn eveneens vrijwel allemaal uitgegeven,³ maar een vertaling ervan ont-

1 De meeste vertalingen zijn te vinden in de reeks *Alfriesische Rechtsquellen. Texte und Übersetzungen*, uitgegeven door W.J. Buma en W. Ebel (6 delen; Göttingen 1963-1977). Van enkele Oudfriesse rechtshandschriften bestaat nog geen moderne editie en al evenmin een vertaling. Zie voor een volledig overzicht van uitgaven: O. Vries, 'Metodyk Aldfryske tekstútjeften', in: A. Dykstra en R.H. Bremmer Jr, *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde* (Ljouwert 1999), p. 95-110.

2 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Ljouwert 2000).

3 P. Sipma (ed.), *Oudfriesse Oorkonden*, dl. I-III; O. Vries (ed.), *Oudfriesse Oorkonden*, dl. IV ('s-Gravenhage 1927-1977); M. Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken 1490-1517* (Assen 1960). Waar in de tekst van dit artikel naar stukken uit eerstgenoemde uitgave wordt verwezen, gebeurt dit met de afkorting OFO en dan het deel en het nummer van het betreffende document.

breekt. De eerste hindernis bij deze categorie bronnen is dus het Oudfries. Een extra handicap is dat het hierbij gaat om een jongere vorm van deze taal, waarvan nog geen goed woordenboek⁴ en al evenmin een grammatica bestaat.

Wie deze taalkundige horde heeft genomen – ook het jongere Oudfries is te leren – loopt nog altijd aan tegen de ook voor de rechtsvoorschriften al genoemde hindernis: het begrijpen van deze stukken tegen de achtergrond van de rechtswereld waarvan zij de schriftelijke getuigen zijn. Dit laatste geldt natuurlijk mutatis mutandis ook voor de in Westerlauwers Friesland in die tijd opgestelde rechtsteksten in het Latijn of het Middelnederlands, maar daar gaat het hier niet om.

In het onderstaande willen wij de hindernissen die men bij het lezen van de Oudfriese oorkonden en aanverwante teksten tegenkomt, illustreren aan de hand van twee teksten uit het eerste deel van Sipma's editie van *Oudfriesche Oorkonden*. Het betreft hier een brief uit 1453, gericht aan de abt van het Cisterciënser mannenklooster Jeruzalem,⁵ en een 'getuigenverklaring' uit 1463, waarbij hetzelfde klooster betrokken was.⁶ Beide stukken zijn afkomstig uit het archief van deze op de grens van de huidige provincies Fryslân en Groningen gelegen abdij. Deze stond ook bekend onder de naam Gerkesklooster, zo genoemd naar haar stichter, Gerke of Gericus, een vermogend man uit het nabij gelegen Augustinusga.⁷ Gerkesklooster is tegenwoordig nog de naam van het om dit klooster heen gegroeide dorp.

Deze beide stukken zijn in het voorjaar van 2001 onderwerp van discussie geweest in het kleine leesgroepje voor Oudfriese teksten, dat bestaat uit de schrijvers van dit artikel. Dit informele gezelschap komt sinds enkele jaren op gezette tijden in de winterperiode bijeen ten huize van de hierboven als eerste genoemde auteur om zich te buigen over liefst niet al te eenvoudige Oudfriese rechtsteksten, die de deelnemers om de een of andere reden interessant of gewoon aardig vinden om te lezen.

Wij hebben met het oog op dit artikel enigszins gearzeld ten aanzien van de keuze van deze twee teksten. Zij zijn namelijk in het corpus van oorkonden en aanverwante teksten nogal uitzonderlijk. Over het algemeen genomen zijn de Oudfriese oorkonden die ons zijn overgeleverd, immers ofwel akten met een publiekrechtelijk karakter, zoals verbonden van delen (zie over dit begrip de volgende paragraaf) en steden, ofwel akten met een privaatrechtelijk karakter, zoals scheidsrechterlijke uitspraken, testamenten, vredebannen bij levering van onroerend goed, overeenkomsten van koop en verkoop en huwelijksvoorwaarden. Toch hebben wij uiteindelijk voor deze teksten gekozen, die merkwaardigerwijs beide over inbeslagneming (panding) van paarden van en bij het bovengenoemde klooster

4 Men kan in dit geval nog het meest profiteren van het door W.J. Buma vervaardigde woordenboek op het jongere rechtshandschrift *Jus Municipale Frisonum*: W.J. Buma, *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum* (Leeuwarden 1996).

5 OFO I, nr. 133.

6 OFO I, nr. 167.

7 Zie over dit klooster: A.J. Andreae, *Het klooster Jerusalem of het Gerkesklooster* (Kollum 1890; reprint: Leeuwarden 1975); A.L. Hempenius, *Inventaris van het Cisterciënser mannenklooster Jeruzalem of Gerkesklooster 1383-1617* (Ryksargyf yn Fryslân), Inleiding. Bij de inventarisatie van dit archief hebben deze twee stukken de inventarisnummers 6 en 63 gekregen.

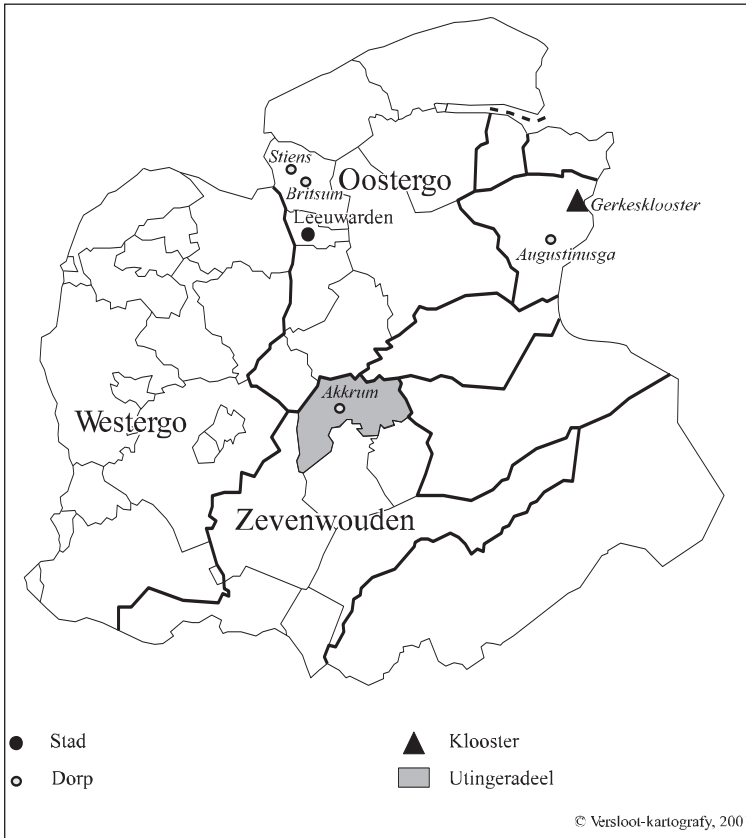
gaan. De stukken hebben overigens niets met elkaar te maken. Ze zijn beide kort, maar inhoudelijk verre van gemakkelijk. Bovendien raken ze een rechtshistorisch interessant probleem: de inbeslagneming (panding) van roerende goederen, in casu paarden, voor gepre-tendeerde schade uit vete-handelingen met de bedoeling de tegenpartij aan te zetten tot het openen van onderhandelingen over een te maken zoen.

Westerlauwers Friesland in de 14de en 15de eeuw

Alvorens in te gaan op de twee geselecteerde teksten, geven wij een korte en niet al te pre-tentieuze schets van de rechtstoestand van Westerlauwers Friesland in de bewuste pe-riode, die noodzakelijk is voor een goed begrip van de situatie waarin de brief uit 1453 en de ‘getuigenverklaring’ uit 1463 zijn geschreven.

Voor Westerlauwers Friesland waren de veertiende en de vijftiende eeuw de tijd van de Friese vrijheid, dat wil zeggen van de afwezigheid van landsheerlijk gezag.⁸ Deze periode wordt gemarkeerd door de overwinning van de Friezen op het ridderleger van de Hol-landse graaf Willem IV, die de landsheerlijkheid in dit gebied opeiste, bij Staveren in 1345 en de benoeming van hertog Albrecht van Saksen tot erfelijk gubernator van Friesland in 1498, wat het einde van de staatkundige uitzonderingspositie der Westerlauwerse Friezen betekende. In naam erkenden de Friezen de keizer van het Heilige Roomse Rijk als hun op-perheer, die – althans na 1400 – ook bereid was de vrijheid der Friezen middels privileges te bevestigen, maar wiens gezag in Westerlauwers Friesland in de praktijk niets voor-stelde. Het overheidsgezag berustte hier bij zogenaamde landsgemeenten, losse verban-den van landbewoners met ‘stem in staat’ (zeggenschap in publieke zaken), waarvan er in onze periode – afgezien van enkele die hier het vermelden niet waard zijn – drie waren: Oostergo, Westergo en Zevenwouden. De territoria van de genoemde drie landsgemeen-ten waren weer opgedeeld in ‘delen’ (vanaf de zestiende eeuw grietenijen genoemd), waar-van er sommige nog steeds bestaan, nu als gemeenten. Van de instanties die met recht-spraak en bestuur waren belast, de landsvergadering en het landsgerecht op het niveau van de landsgemeente en het deelsgerecht op het deelsniveau, kan worden gezegd dat zij niet meer dan een zwakke vorm van gezag vertegenwoordigden. Doordat een sterke arm, die de justitiabelen tot gehoorzaamheid kon dwingen, ontbrak, werden, voor zover wij kun-nen zien, geschillen relatief zelden aan de uitspraak van rechterlijke instanties onderwor-pen. In plaats daarvan nam men veelvuldig zijn toevlucht tot het kiezen van scheidslieden, dus tot arbitrage. Voor zaken van lijf en eer bleef echter gedurende de gehele vijftiende eeuw ook vetevoering in zwang als ‘een onontbeerlijke manier om conflicten te beheersen

⁸ Eigenlijk begint die periode al in 1256, toen de Rooms-koning en graaf van Holland, Willem II, sneuvelde tegen de West-Frie-zen met achterlating van een zoonje van anderhalf jaar, dat de Westerlauwerse Friezen nalieten te huldigen.

Westlauwers Friesland omstreeks 1450

en op te lossen'.⁹ Deze vetes werden overigens vaak beëindigd door het maken van een verzoeningsovereenkomst en ook daarbij speelden arbiters een grote, om niet te zeggen onmisbare rol. Als scheidslieden koos men vaak hogere ordegeestelijken of parochiepriesters, niet slechts vanwege hun grotere geleerdheid, maar ook vanwege hun maatschappelijk prestige. Hun (relatieve) geleerdheid kwam bij het doen van een uitspraak over de hun als scheidslieden voorgelegde geschillen goed van pas.

Het is in dit verband goed erop te wijzen dat zich vanaf ca. 1200/1250 in het recht van Westerlauwers Friesland een aantal wezenlijke veranderingen heeft voltrokken, vooral onder invloed van het Romeinse en het canonieke recht. Dit 'geleerde' recht drong rond 1200 ook in de Friese gebieden door.¹⁰ De oorzaak daarvan ligt in het feit dat Friese studenten die de universiteiten van Bologna, Parijs en Oxford, om er enkele te noemen, bezochten om er rechten te studeren, na terugkomst de daar opgedane kennis toepasten bij het oplossen van geschillen en rechtskwesties, wanneer zij daarvoor werden gevraagd. Het ging

⁹ Citaat uit P.N. Noomen, 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999), p. 43-64, ald. p. 48.

¹⁰ Zie P. Gerbenzon, *Emo van Huizinge, een vroege decretalist* (oratie) (Groningen 1965) en idem, 'Bijdrage tot het bronnenonderzoek van Haet is riocht', *Us Wurk* 20 (1971), p. 1-18.

hierbij vaak om jonge geestelijken of voor de geestelijke stand voorbestemde jongelieden, die studeerden van een prebende *sine cura*. Sommigen van hen voltooiden de studie, die jaren in beslag nam, en keerden terug als doctor. Anderen, die slechts een of twee jaar aan een universiteit hadden kunnen verblijven of die als assistent van een notaris wat van het notariaat hadden geleerd, hadden in ieder geval voldoende kennis om, nadat zij kloosterling of pastoor waren geworden, als notaris akten voor hun mede-kloosterlingen en parochianen te schrijven. In de overgeleverde oorkonden vindt men veel van deze juridische kennis terug. De werkzaamheden van deze parochie- en andere geestelijken als scheidslieden bij juridische conflicten en als opstellers van oorkonden hebben enorm veel bijgedragen tot de receptie van het 'geleerde' recht in Friesland.

Vrede en vete

Voor een goed begrip van de vetevoering dient men te bedenken dat deze, zoals hierboven al gezegd, alleen een rol speelde wanneer iemands eer was aangetast of iemand was verwond of gedood.¹¹ Wie zich aan deze misdaden schuldig maakte, haalde zichzelf en zijn maagschap de wraak van de maagschap van de gelaedeerde op de hals. Voor de maagschap van het slachtoffer was vetevoering niets anders dan een legitieme vorm van eigenrichting. Dit legitieme karakter wordt onderstreept door het feit dat vetevoering aan een vaste code gebonden was. Ze begon met een officiële opzegging van de vrede aan de maagschap van degene die de aantasting van het lijf of de eer van de gelaedeerde op zijn geweten had. De vetehandelingen als *raef ende reynd*, *breck ende brand*, het roven (= wegnemen, panden) van iemands vee en goederen, het vernielen van iemands zaken, het afbreken en het in brand steken van iemands huis, moesten openlijk, bij klaarlichte dag, plaatsvinden. Het uitvoeren van dit soort handelingen bij nacht en ontij werd als buitengewoon eerloos beschouwd. De maagschapshoofden die bij een vete betrokken raakten, waren als veteleider verplicht aan het begin van de vete een eed af te leggen, waarbij zij zwoeren alle schade die hun volgelingen in het verloop van de vete zouden lijden, te zullen vergoeden. Om vete te kunnen voeren moest men dus behoorlijk kapitaalkrachtig zijn. Men kon dan bijvoorbeeld ook 'ruters' inhuren om tegen de andere maagschap ten strijde te trekken.

Er waren verschillende manieren om een vete tussen twee maagschappen ten einde te brengen: het doorvechten tot de laatste man, waardoor uiteindelijk een van de maagschappen als winnaar uit de strijd kwam, het voor eeuwig uit het land verdrijven van de dader of het afsluiten van een verzoeningsovereenkomst. Dit laatste werd als een eervolle zaak beschouwd. Het had dan ook de voorkeur, maar dat nam niet weg dat het tot stand brengen van een zoen veel overleg en diplomatie vereiste. Onder andere moesten bij zo'n

¹¹ Zie over de vete in Friesland: R. His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig 1901), p. 201-209; P.N. Noomen, 'De Friese vete-maatschappij' en N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256*, p. 156-184 (Algra hanteert een strikter definitie van vete dan Noomen en ook His).

overeenkomst de wederzijds verschuldigde vergoedingen voor alles wat er tijdens de vetevoering aan schade was veroorzaakt, de zogenaamde ‘boeten’, worden vastgesteld.¹² Deze verzoeningen leidden ook wel tot het ontstaan van familiebanden tussen de eerst strijdende maagschappen, doordat de hernieuwde vrede tussen hen kon worden bevestigd door het sluiten van een huwelijk.¹³

Vetes werden overigens niet alleen door particulieren gevoerd. Ook een kloostergemeenschap of een stad kon partij bij een vete worden, als een convers¹⁴ of onderzaat van een klooster of een stedeling door iemand van buiten in lijf of eer gekrenkt was. De kloostergemeenschap of de stad trad dan op als de ‘quasi-maagschap’ van de gelaedeerde, terwijl de kloosteroverste of het stadsbestuur de rol van maagschapshoofd vervulde.¹⁵

Voor de goede orde zij opgemerkt dat doodslag of eeraantasting zeker niet altijd tot vetevoering leidde. Het stond de partijen altijd vrij hun geschil direct door een gerecht of door scheidslieden te laten beslechten.

Het spreekt vanzelf dat vetes vanwege de daarmee verbonden gevechtshandelingen veel onrust met zich meebrachten. Men probeerde ze daarom te beteugelen. Dit gebeurde bijvoorbeeld door het sluiten van zogenaamde *gaerlegers* en andere overeenkomsten,¹⁶ waarbij de partijen afspraken geen vete met elkaar te zullen voeren. Deze overeenkomsten, die altijd maar voor een beperkt aantal jaren werden aangegaan, waren overigens erg broos. Het feit dat zij veelvuldig gemaakt zijn, duidt er niettemin op dat er ook in het heerloze Friesland verzet was tegen vetevoering, hoe legitiem dit rechtsmiddel in principe ook was.

Was een vete eenmaal aan de gang, dan ondernamen de partijen toch ook vaak actie om deze te stoppen en hun geschil op een andere manier op te lossen. Zeker de zwakkere partij was er vaak veel aan gelegen de vete te beëindigen voor zij het onderspit dolf. Een middel om de andere partij te dwingen te komen praten was de panding (‘roof’), dat is het openlijk wegnemen van een kostbaar goed van de andere partij. Die kon uiteraard proberen dit pand met geweld weer in zijn bezit te krijgen, maar zij kon dit ook inlossen door mee te werken aan een verzoeningsovereenkomst of een proces.

De teksten met vertaling en commentaar

In de twee hier te presenteren teksten gaat het om zo’n situatie. In het eerste geval wordt de inbeslagneming van de paarden in kwestie door de hierdoor getroffen partij, namelijk Gerkesklooster, aangegrepen om de weg te openen voor het tot stand brengen van een verzoening.

¹² Het woord ‘boete’ in de Oudfriese teksten roept nogal wat misverstand op bij hedendaagse juristen, omdat dit begrip tegenwoordig gelieerd is aan het strafrecht. De term kan het best met ‘schadevergoeding’ worden vertaald, omdat het gaat om de onderlinge verhouding van twee partijen. Wat wij tegenwoordig een ‘boete’ noemen als straf voor het overtreden van een regel van de overheid, heet een ‘breuke’.

¹³ Zie P.N. Noomen, ‘De Friese vetemaatschappij’, p. 45.

¹⁴ Een convers is een lekebroeder (iemand die wel de kloostergelofte heeft afgelegd, maar niet tot priester is gewijd).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld OFO II, nrs. 62 en 99.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld OFO II, nrs. 32, 37, 41, 45, 46, etc.

ning met de tegenpartij. In het tweede geval gaat de wens te komen tot regeling van de kwestie die de beide partijen verdeeld houdt uit van degene die een geschil heeft met dit klooster.

Wij geven nu eerst de tekst van de brief uit 1453, zoals afgedrukt door Sipma in OFO I onder nr. 133 (zonder cursivering van de opgeloste abbreviaturen),¹⁷ gevolgd door vertaling en commentaar.

Datum: 6 augustus (14)53

Regest Sipma: Schrijven van rechters en meene meente van Wttingera deel aan den abt van Gerkesclaester

Tekst:

Gunst myt goeder voertienste haet wy voermogen by nacht ende by dey toet iv besten Iv eerbeer onderschedene prelaatschip siet nowelick tho wytaen ho daet iv prior iwes couentes wan ws waes byiarrien daet wy da iene dier ienna hinxsten heden hallet also goed haeld[a] woelde myt ws riochte daet hiaze in wse warra kere woelde als hia deen habbet ende leyd screuen habbet myt da riochte vors. ende gyta leyd scryuet da nesta tweer waerdagen wt ende tho hws des stunderdeys sunder aller handa faelkant indaen dat daet bloed dier stort is riispen wert vppen daet aldier neen meer quaed van een comme Hiir vm bidda wy riochteren vorsc. ende mene mente in Wttingera deel dat ghy her abbet sprecke myt iv couents liodum ende foert myt da jenum dier tho deer daed baend byheret dat hia comme ende myt riocht sprecke ende anderde als ghy myt iv prior byiaret habbet Hiir oen dwaet als iv eerberheyt ende gestelicheyt thobihert Ghescreuen vnder Tyard Andringa sigel dier ws myt da riochte woel bynoget Int ier van tria ende fiftigum vp sinte Sextus dey pape

Wy gretmans ende mederiochteren ende dio mene mente in Wttingeradeel

(aan de buitenzijde geadresseerd:)

iu eerberen ghesteliken wa her Hert abbet tho Gerkes-c[laester] d(ictum) Ih(erusalem.)

Vertaling:

[Wij wensen u] tot uw voordeel gunst[ige omstandigheden] en goede voorspoed, voorzover wij dat vermogen, bij dag en bij nacht.¹⁸

Uw eerwaarde en voornaam¹⁹ prelaatschap²⁰ zij het passend²¹ te weten dat de prior van uw convent van ons begeerde dat wij degenen die uw paarden²² hadden meegenomen, zodanig onder druk van ons gerecht zouden willen zetten²³ dat zij ze (nl. de paarden) in onze

¹⁷ Hierin en ook in de tweede tekst zijn enkele kleine verbeteringen verwerkt. Zie hiervoor: O. Vries, *Correcties op P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden I-III, aangevuld met een overzicht van schrijvershanden* (Groningen 1984).

¹⁸ In het middeleeuwse wereldbeeld gaat de nacht vooraf aan de dag; men telt het tijdsverloop in nachten ('over veertien nachten'). In het hedendaagse Fries gebeurt dit nog steeds in uitdrukkingen als 'by nacht en (by) dei' en 'nachts en deis' (Nederlands: 'dag en nacht'), dat wil zeggen: voortdurend, zonder onderbreking. Vgl. ook Engels 'night and day'.

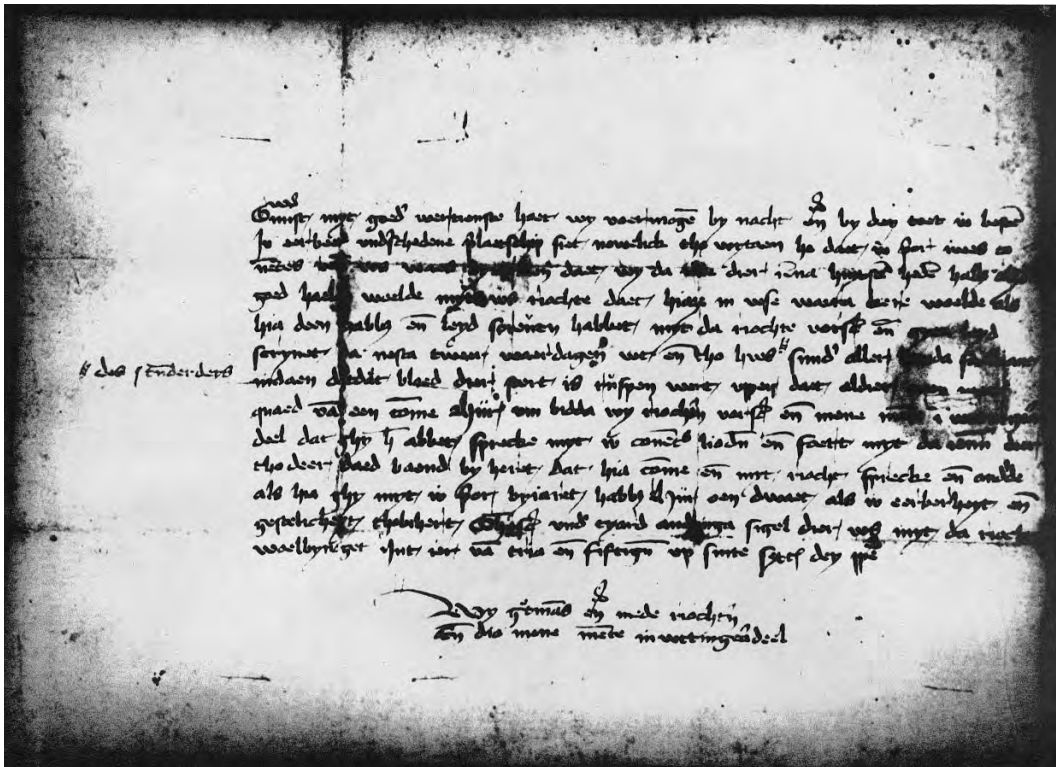
¹⁹ onderschedene: boven het gewone peil verheven, gedistingeerd, dus: voornaam.

²⁰ De abt – een prelaat – wordt uit reverentie als 'uw prelaatschap' aangesproken. Vgl. nog ons 'uwe majesteit'.

²¹ nowelick: lett. genoegzaam.

²² hinxst is het algemene woord voor paard (dus niet specifiek hengst). Vgl. Nieuwfries *hynder* <hingst-diaer (=dier).

²³ Letterlijk: zo goed wilden houden met ons gerecht.

Brief van het gerecht van Utingradeel aan de abt van Gerkesklooster uit 1453.

hoede²⁴ wilden overdragen, hetwelk zij hebben gedaan, en [zij] hebben [bovendien] een schriftelijk vrijgeleide gegeven [samen] met het gerecht voornoemd²⁵ en geven wederom²⁶ een schriftelijk vrijgeleide voor de naastkomende twee rechte dagen, op de heen- en de terugreis, des donderdags,²⁷ zonder enigerlei arglist,²⁸ opdat het bloed dat is gestort, wordt vergoed,²⁹ opdat daarvan niet meer kwaad kome. Hierom verzoeken wij, voornoemde rechters en gemene meente³⁰ in Utingradeel,³¹ dat u, heer abt, spreke met uw conventslieden en voorts met degenen die bij de doodslag betrokken waren,³² dat zij [naar de recht-

24 warra, vgl. Duits Gewere, dus: bezit, hoede, bewaring.

25 Niet alleen overheidsinstanties konden een vrijgeleide verstrekken, maar ook een vetepartij kon dit doen. Zo gaf de hoofdelling Wybe Sjoerds te Grovestins in 1464 een vrijgeleide aan Feya en Sybrant Ropperta en hun 'manschappen' namens zichzelf en allen over wie hij kon 'bidden en bieden' (G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, ed., *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*, dl. I, Leeuwarden 1768, p. 608-609).

26 *gyta* = *jyta* 'nog, wederom'. Vgl. Nieuwfries *jit(te)*, Engels *yet*.

27 Kennelijk was de donderdag de zittingsdag van het gerecht van Utingradeel.

28 Vgl. over *faelkant* (= *falikant*): O. Vries, 'Al ting sonder falikant. Die Arglistformel in den altfriesischen Urkunden', in: *Dedicated to Bo Sjölin* (=Us Wurf 46), Groningen 1997, p. 150-168, in het bijzonder p. 162-165.

29 *riispen*: letterlijk 'geooget'.

30 Tot de 'gemene meente' (*universitas*) behoorden allen met 'stem in staat'.

31 Utingradeel, een van de delen van Zevenwouden (in 1984 opgeheven als gemeente).

32 Letterlijk: die tot de doodslag behoren.

dag] komen en eisen en antwoorden in het gerecht, zoals u en uw prior hebben begeerd. Handelt hierin, zoals uwe eerwaardigheid en geestelijkheid³³ past.

Geschreven onder het zegel van Tyard Andringa,³⁴ waardoor wij ons als gerecht gebonden achten.³⁵ In het jaar van drieënvijftig op de dag van sint Sixtus paus.

Wij, grietmannen³⁶ en mederechters en gemene meente in Utingeradeel.

[Aan] u, eerwaarde geestelijke va[der?] heer Hert, abt te Gerkesklooster,³⁷ genaamd Jeruzalem.

Commentaar:

Het gerecht van Utingeradeel tracht hier, kennelijk op verzoek van heer Hert, de abt van Gerkesklooster, een bijdrage te leveren tot het voorkomen van het verder voortwoekeren van een vete tussen enerzijds een onderzaat, pachter of convers van het klooster, die iemand heeft gedood, en anderzijds de maagschap van het slachtoffer. Deze maagschap heeft op de een of andere wijze enkele paarden van het klooster, de ‘quasi-maagschap’ van de dader, kunnen panden. Het gerecht van Utingeradeel, daartoe namens de abt verzocht door de prior van de abdij, heeft hierna ingegrepen en de maagschap van het slachtoffer ertoe weten te bewegen de paarden aan het gerecht af te geven. Abt en deelsgerecht willen thans blijkbaar samenwerken om het geschil gerechtelijk af te doen (‘eisen en antwoorden in het gerecht’): het vergoten bloed moet worden vergoed. De paarden zijn gepand als zekerheid voor de te betalen schadevergoeding, maar ze zijn ter bewaring aan het gerecht van Utingeradeel overgedragen. Daarmee heeft het klooster de zekerheid dat de paarden ook terug zullen komen, als het proces tot een oplossing van het geschil leidt. Ook de maagschap van de gelaedeerde wil zijn medewerking verlenen aan het sluiten van vrede. Dat blijkt niet alleen uit de overdracht van de paarden aan het gerecht, maar ook uit het feit dat zij samen met het gerecht een vrijgeleide heeft uitgeschreven. Dit vrijgeleide geldt voor de eerstvolgende twee rechte dagen van het gerecht van Utingeradeel, zodat de vertegenwoordigers van het klooster veilig naar de zitting van het gerecht kunnen komen. Zij behoeven dus geen angst te hebben voor vetehandelingen van de zijde van de andere partij, noch op weg daarheen, noch tijdens de zitting of op de terugweg. Het is nu aan de abt, zo laat het gerecht van Utingeradeel weten, om met de ‘conventslieden’ en de maagschap van de dader te spreken en dezen ertoe te bewegen naar de rechtzitting te komen om door middel van een proces uit te maken hoe het met de schadeplichtigheid zit.

33 Ook hier weer de reverentievorm.

34 Utingeradeel beschikte in 1453 kennelijk niet over een zegel. Zie over Tyard Andringa, eigenerfd boer te Akkrum en wellicht grietman: Y. Brouwers (red.), *Geschiedenis van de verschillende families Andringa van 1450 tot heden* (z.p. 1984), p. 12 (met afbeelding van zijn zegel).

35 *dier us ... woel bynoget*: letterlijk ‘dat ons ... wel genoeg’, dus: waar wij wel tevreden mee zijn.

36 Blijkens de willekeuren van 1450 (OFO II, nr. 29) kende Utingeradeel drie grietmannen.

37 Heer Hert (of Herthetus) komt voor als abt van 1422 tot 1476, een uitzonderlijk lange periode dus. Zie A.J. Andreae, *Het klooster Jerusalem of het Gerkesklooster*, p. 108.

Het geheel laat duidelijk zien hoe fragiel de ‘vrede’ in Westerlauwers Friesland eigenlijk was. Alleen maatschappelijke zwaargewichten als enerzijds de abt en het convent van Gerkesklooster en anderzijds het gerecht van Utingeradeel konden voldoende gewicht in de schaal leggen om te proberen het conflict in kwestie te beheersen en de zaak tot een oplossing te laten komen.

Vervolgens geven wij de tekst van de ‘getuigenverklaring’ uit 1463, afgedrukt in OFO I onder nr. 167, opnieuw met vertaling en commentaar.

Datum: 16 februari 1463

Regest Sipma: Lywa Jellenga te Britzem geeft getuigenis inzake wegvoering van Harmen Wevers paard door Aestena Lyubba

Tekst:

Ick Lywa Jellenga nu ter tijt wenhaftich to Britzem byhlye ende bykanne mit dysse jenwirdiga epena breue datet my kettich is ende kondich dat Aestena Lyubba dy ontreed Harmen Weuer syn hinxt om der munkena wijlla van Gherckisclaster ende nait om syn ayn wijlla wante Lyubba vors. dy werd leth op Hermen vande munkena weyna dat hijt al eer stijfhalden hede mitta munkem ende rekeneth sijn schada ende herm wr e[nde] wer Hermen ende seijde hit scholder also nait om blywa Ende ontreed Herman syn hinxt mit also dane reden om der munkena wylla ende nait om syn ayna wylla mit sadel ende mit taem deer Hermen al merckelyck schada van hede in terringa in reysien ende dollinga ende mist den sadel itta hyodis deys In een weerheet disses dat Lyubba Hermens hinxt ontreed om der munkena wylla als vors. is so hab ick Lywa vors. beden her Goslick prester to Steens om syn sygel wante ick self nait sygel feren byn ende ick Goslijck prester vors. hab dit breek bysyglet om Lywa bede wylla Int jeer vs Heren M CCCC ende LXIII des deijs Juliane virginis

Vertaling:

Ik, Lywa Jellenga,³⁸ thans woonachtig te Britsum, betuig en verklaar met deze oorkonde dat het mij kond en kenlijk is dat oostelijke Lyubba³⁹ Harmen wevers paard pandde door erop weg te rijden⁴⁰ als dwangmiddel tegen⁴¹ de monniken van Gerkesklooster en niet tegen hem (=Harmen), want Lyubba voornoemd betrok Harmen in zijn vete⁴² als dwangmiddel tegen de monniken, omdat hij (=Harmen) eerder nauw verbonden was⁴³ met de monniken [van Gerkesklooster], en [hij] (=Lyubba) rekent Harmen zijn schade en nadeel over

³⁸ De hoofdelling Lywa Jellenga ‘beheerde’ het dorp Britsum in Leeuwarderadeel. Zie N.E. Algra, Een spionagerapport van omstreeks 1468 (Ljouwert 1967), p. 15.

³⁹ Blijkbaar ter onderscheiding van een andere (westelijke?) Lyubba.

⁴⁰ Letterlijk ‘ontreed’.

⁴¹ Letterlijk: om wille van.

⁴² Letterlijk: werd ‘leed’ op Harmen. Vgl. Middelnederlands *leet hebben*: ‘haten, een afkeer hebben van, het land hebben aan’.

⁴³ Letterlijk: het aleer stijf gehouden had. Blijkbaar vond Lywa het wat minder riskant het paard van Harmen wever te panden dan iets in beslag te nemen dat aan het klooster zelf toebehoorde. Maar misschien ook kon hij geen goederen van het klooster zelf in handen krijgen en moest hij zich dus wel met dit paard tevreden stellen.

en weer aan en zei dat het zo niet kon blijven zitten,⁴⁴ en pandde Harmens paard door erop weg te rijden op dusdanige grond, [namelijk] als dwangmiddel tegen de monniken en niet tegen hem (=Harmen),⁴⁵ met zadel en toom, waarvan Harmen aanzienlijke schade had wat betreft reis- en verblijfskosten en verwonding, en hij mist het zadel nog heden ten dage.⁴⁶

Tot [bewijs van de] waarheid hiervan, [namelijk] dat Lyubba Harmens paard pandde door erop weg te rijden als dwangmiddel tegen de monniken, zoals hiervoor is geschreven, heb ik, Lywa voornoemd, heer Goslick, priester te Stiens,⁴⁷ verzocht om zijn zegel [hierop te drukken], omdat ikzelf geen zegel voer, en ik, Goslick, priester voornoemd, heb deze oorkonde op Lywa's verzoek bezegeld, in het jaar onzes Heren 1463, op de dag van de maagd Juliana.

Commentaar:

Ook deze oorkonde heeft als achtergrond de broze 'vrede' in Westerlauwers Friesland. In welk verband Lywa Jellinga, hoofddeling te Britsum, deze verklaring precies heeft afgelegd, is moeilijk te zeggen. Het feit dat het stuk deel uitmaakt van het archief van Gerkesklooster, kan verschillende oorzaken hebben. Het ligt het meest voor de hand dat het rechtstreeks naar het klooster is gezonden of een rol heeft gespeeld bij onderhandelingen of in een proces tussen de genoemde 'oostelijke' Lyubba, van wie wij buiten dit document niets weten, en het convent. Duidelijk is dat de verklaring van Lywa Jellinga, die hierin ongetwijfeld handelt op verzoek van deze Lyubba, dient om de abt en het convent van Gerkesklooster ervan te overtuigen dat deze het paard van Harmen wever alleen maar had gepand, omdat hij een kwestie met het klooster had. Deze Harmen is iemand die een nauwe band met het klooster had. Door op het paard, dat kennelijk ergens met toom en zadel klaar stond, weg te rijden heeft Lyubba Harmen uiteraard schade berokkend. Laatstgenoemde heeft het er overigens, zo is uit de verklaring af te leiden, niet bij laten zitten. Hij heeft zijn paard teruggehaald, waardoor hij onkosten moest maken voor eten en drinken onderweg, en bovendien raakte hij gewond, misschien wel toen hij zijn paard bij Lyubba weghaalde. Het zadel, waarmee zijn paard gezadeld was, heeft hij echter nog altijd niet terug. Zo'n zadel is op zichzelf al een kostbare zaak.

Lyubba is er kennelijk niet in geïnteresseerd de vrede tussen hem en Harmen te verstoren en met hem in vete te geraken, waarvoor eigenlijk, zeker na de door Harmen opgelopen verwonding, alle aanleiding bestond. Het gaat Lyubba om de kwestie die hij met Gerkesklooster had. Om welk geschil het ging, blijkt niet uit de verklaring, maar de panding van het paard was zonder meer bedoeld om Gerkesklooster ertoe te brengen hem tevreden te stellen. Wat betreft de schadevergoeding aan Harmen zou Lyubba heel goed het stand-

44 Letterlijk: het zou er zo niet om blijven.

45 De panding moest naar de bedoeling van Lywa volledig ten laste komen van 'de monniken' van Gerkesklooster en niet van Harmen wever zelf.

46 De schade van Harmen wever was dus nogal opgelopen: reis- en verblijfskosten (letterlijk: schade... in vertering [en] in reizen), verwonding en het nog steeds missen van het zadel.

47 De kerk van Stiens was een hoofdkerk. Het iets zuidelijker gelegen Britsum ressorteerde onder deze kerk.

punt kunnen hebben dat het de plicht van het convent was daarin te voorzien. De schade die hij Harmen had aangedaan, was immers voortgekomen uit het geschil dat hij met die instelling had. Dat Lywa Jellinga hier optreedt en niet Lyubba zelf, zal wel door voorzichtigheid zijn ingegeven: Lyubba is ten opzichte van het klooster natuurlijk geen *persona grata*. Hij zal zich hebben gerealiseerd dat hij nu wel een geschil kon hebben met het klooster, maar dat het voor hem met deze machtige instelling wel eens kwaad kersen eten kon worden. De hoofddeling Lywa Jellinga is formeel alleen maar iemand die een verklaring aflegt omtrent Lyubba's visie op de toestand, waarbij het de vraag is of hij echt ooggetuige is geweest (vandaar dat wij de aanduiding 'getuigenverklaring' consequent tussen aanhalingstekens plaatsen). Het lijkt er meer op dat hij als een soort 'stootkussen' tussen de partijen heeft gediend.

Slotbeschouwing

De twee hier gepresenteerde stukken zijn natuurlijk niet meer dan toevallige momentopnamen, die geen enkel verband met elkaar hebben. Wel maken zij duidelijk hoe voorzichtig er soms gemanoeuvreed is en moest worden om een bestaande of dreigende vete te bezweren. Wat de uitkomst van de bemoeienissen van het deelsgerecht van Utingeradeel en van de hoofddeling Lywa Jellinga is geweest, weten wij overigens niet. Het feit dat de brief en de 'getuigenverklaring' in het archief van Gerkesklooster bewaard zijn gebleven, duidt er echter op dat deze stukken op de een of andere manier voor het convent van belang zijn geweest.

Hoe legitiem vetevoering voor de bewoners van Westerlauwers Friesland ook was als vorm van geschillenbeslechting in wat achteraf de nadagen van de Friese vrijheid zouden blijken te zijn, de voortdurende schermutselingen die daarmee gepaard gingen, brachten grote onrust en onveiligheid met zich mee. Zo kon niemand er zeker van zijn dat hij niet, gewild of ongewild, bij een vetevoering betrokken raakte. Dit was niet alleen schadelijk voor het platteland, dat er het zwaarst door werd getroffen, maar eveneens voor de steden, omdat ook de handel er onder te lijden had. Na 1480, toen de belangrijkste hoofdelingen massaal in de 'moderne' oorlogvoering getrainde buitenlandse huurlingen gingen inzetten, werd dit alleen nog maar erger.⁴⁸

Opmerkelijk is dat er na 1500 in Westerlauwers Friesland abrupt een einde komt aan de vetevoering. De reden hiervan zal zijn geweest dat de Saksische gouverneurs van Friesland dit rechtsmiddel, waarbij zaken van lijf en eer soms letterlijk werden uitgevochten, niet meer wensten toe te laten. Bovendien zullen zij er sowieso op tegen zijn geweest dat de hoofdelingen, de voornaamste vetevoerders, nog langer huursoldaten in dienst namen om voor hen ten strijde te trekken.

⁴⁸ Zie J.A. Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie en de aanloop tot 1498', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum/Leeuwarden 1999), p. 65-84.

De Saksische Ordonnantie van 3 juli 1504⁴⁹ laat zien dat het de Saksische hertog Georg ernst was met het aan banden leggen van de vetevoering. Deze ordonnantie legt de verantwoordelijkheid voor rust en orde op het platteland bij de door deze vorst benoemde grietmannen en de door de grietmannen benoemde dorpsrechters. De laatsten kregen de macht “den geenen, die discorderen” te gebieden “vreede te holden”. Zij moesten de vredebrekers arresteren en vastzetten of hen borgen doen stellen bij de grietman. Alle “gheslaeghen, gheworpen, oft gesteeken wonden, oft ander schaeden” moesten zij tussen de betrokken partijen afhandelen, maar de betaling van de “peene ende broeck, die in enyghesaecke” zou vallen, diende aan de grietman te geschieden. De dorpsrechter moest ook alle wetsovertredingen, misdaden en “alle oenrechtlycke handelen” die in zijn dorp of in de daaromheen liggende velden zouden plaatsvinden, op de eerstvolgende rechte dag aan de grietman melden.⁵⁰ Deze moest al deze zaken straffen en de daarop gestelde boeten en sommen voor het afkopen van de vete (‘compositien’) innen, zij het met één uitzondering. Wanneer er een dodelijk slachtoffer was, moest de grietman dit namelijk aan de regenten van de hertog melden om van hen te vernemen wat er gedaan moest worden.⁵¹ Zelfs dan nog was het mogelijk de zaak *civiliter* af te doen en uit de wereld te helpen door betaling van een schadevergoeding, zoengeld, aan de getroffen maagschap. Wie dit niet kon, hing de doodstraf boven het hoofd.⁵² Aldus werd de vetevoering op het platteland van hogerhand bestreden. In de steden was het de taak van de stadsbesturen de vrede tussen de bewoners te bewaren.

Alle vetehandelingen waren nu dus misdaden geworden. Derhalve stonden er ook voor hoofdelingen nog slechts twee mogelijkheden open om zaken van lijf en eer tot een oplossing te brengen: of zij legden het geschil voor aan het inmiddels opgerichte hofgerecht, dat voor hen het *forum privilegiatum* was, waaraan zij waren onderworpen, of zij riepen, zoals zij vóór 1500 ook wel deden, de hulp van scheidslieden in, aan wier *baer* (scheidrechtelijke uitspraak) zij zich onderwierpen.

49 Tekst bij G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*, dl. II (Leeuwarden 1773), p. 35-59.

50 *Ibid.*, p. 42, art. 45.

51 *Ibid.*, p. 44, art. 58.

52 *Ibid.*, p. 44, art. 62, alsmede p. 49-50, art. 114.

DE ZELFSCHEIDING IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN IN DE VIJFTIENDE EEUW

Inleiding

In de vijftiende eeuw was de macht van de kerkelijke rechtbanken reeds sterk afgenomen. Het wereldlijke gerecht had in de eeuwen voordien zijn zeggenschap steeds vergroot en had, in de concurrentie met het kerkelijke gerecht, geleidelijk aan de overhand gekregen. Toch behield de Kerk nog een aantal rechtsdomeinen waarop zij ontegensprekelijk het ‘alleenrecht’ had. Eén van de onbetwistbaar kerkelijke domeinen was het huwelijk.

De kerk baseerde haar bevoegdheid over huwelijksaangelegenheden op de visie dat het huwelijk een sacrament was. Deze opvatting stond niet ter discussie. Andere aspecten van het huwelijk, en met name de huwelijksluiting, waren binnen de Kerk wel het voorwerp van langdurige discussies. Een decretales van Paus Alexander III (1159-1181), *Veniens ad nos*, stelde een compromis voor tussen twee strekkingen. Enerzijds erkende de Paus dat huwelijken tot stand kwamen door een wilsuiting van de partijen, door de zogenaamde *verba de presenti*, en dat ook voor een verloving een wilsuiting noodzakelijk was, die van de *verba de futuro*. Anderzijds erkende de Paus ook de mogelijkheid dat door geslachtsgemeenschap een huwelijk tot stand kwam; na de wilsuiting van de *verba de futuro*, de verloving dus, werd aangenomen dat uit geslachtsgemeenschap een wilsuiting bleek die gelijk stond aan die van de *verba de presenti*. Dit werd het *matrimonium presumptum*, het presumptief huwelijk, genoemd.¹

Voor het concilie van Trente, in 1563, werd bovendien aangenomen dat een loutere wilsuiting, niet meer dan een wisseling van woorden, volstond om een verloving of een huwelijk te sluiten. De Kerk had wel een aantal wettelijke voorschriften, maar de niet naleving daarvan had geen invloed op de geldigheid van verlovings of huwelijken. Werden de consensuele banden gesloten met navolging van alle (!) voorschriften, dan kwam een officiële verloving of een officieel huwelijk tot stand. Werden de voorschriften niet allemaal nageleefd, dan kwam een clandestiene verloving of een clandestien huwelijk tot stand.² Zowel de officiële als de clandestiene consensuele banden werden door de Kerk erkend, alleen waren de eerste geldig en wettelijk, en waren de andere geldig maar onwettelijk.

¹ J.A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago 1987), aldaar p. 256-414.

² Ook bij het presumptief huwelijk werden niet alle voorschriften nageleefd. Ook het presumptief huwelijk is dus een clandestien huwelijk.

Op deze wijze kregen partners de mogelijkheid om huwelijken te sluiten zonder dat ook maar één voorschrift werd nageleefd, bijvoorbeeld zonder dat er getuigen aanwezig waren. Voor sommige partners was dit ongetwijfeld zeer handig, maar voor de kerkelijke rechters, die zich zorgen moesten maken over de vraag of het sacrament van het huwelijk tot stand was gekomen, bemoeilijkte dit de zaken ten zeerste. Hoe konden zij zeker zijn dat er een sacrament was, zonder dat daar getuigen van waren? Wie een clandestien huwelijk had gesloten kon dat naderhand ontkennen, en hoe moest het kerkelijk gerecht dan ooit bewezen verklaren dat het huwelijk tot stand gekomen was?

Een aantal onderzoekers heeft gewezen op deze moeilijkheden voor de Kerk om haar huwelijksregels in praktijk af te dwingen.³ De eerste en ongetwijfeld meest invloedrijke beschrijving van de verstrekkende gevolgen van het systeem van geldige clandestiene consensuele banden is van de hand van Richard Helmholz.⁴

Helmholz vond in praktijkbronnen uit Engelse kerkelijke rechtbanken, van de dertiende tot de vijftiende eeuw, een interessant fenomeen terug dat hij *selfdivorce* noemt. *Selfdivorce* komt, volgens Helmholz' beschrijving, voor in de zogenaamde *causae matrimoniales et divorcii* (huwelijks- en scheidingszaken). In deze zaken met minstens drie partijen wordt regelmatig eenzelfde scenario herhaald:

A trouwt (clandestien) met B,

B trouwt met C,

A verzet zich voor de rechtbank tegen het huwelijk tussen B en C.

De uitkomst van het geschil wordt bepaald door B. Wanneer B toegeeft getrouwd te zijn met A, wint A de zaak. Geeft B het voorgaande huwelijk niet toe, dan wordt, tenzij A er in slaagt het bestaan van zijn huwelijk met B te bewijzen, het huwelijk tussen B en C erkend. In dit laatste geval slaagt B er in om zichzelf te scheiden van A.⁵

Het fenomeen *selfdivorce*, of zelfscheiding, wordt door Helmholz in feite enkel beschreven zonder er echt verder op in te gaan. De verdienste van de ontdekking van het fenomeen valt echter niet te onderschatten. Helmholz was in vele opzichten een pionier wanneer hij de Engelse praktijkbronnen begon te onderzoeken. Ruim tien jaar later sprak Anne Lefebvre-Teillard nog over de praktijkbronnen als 'une nouvelle venue',⁶ en nog steeds zijn de bronnen voor een groot deel onontgonnen terrein. Toch wist Helmholz er iets in te her-

3 Brundage, *Law, Sex and Marriage*, p. 501: '... the availability of clandestine marriage proved to be an effective check on the principle of indissolubility, which may have been dear to the hearts of the theologians but which many lay folk saw as an intolerable nuisance. In practice clandestine marriage made it possible for people to contract and dissolve their own marriages.' A. Lefebvre-Teillard, *Les officialités à la veille du Concile de Trente* (Paris 1973), p. 176: 'la difficulté de prouver les promesses de mariage en fait un merveilleux instrument de divorce.'

4 R.C. Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval Europe* (Cambridge 1974).

5 Helmholz, *Marriage Litigation*, p. 57-66.

6 A. Lefebvre-Teillard, 'Une nouvelle venue dans l'histoire du droit canonique: la jurisprudence', in: S. Kuttner and K. Pennington ed., *Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Canon Law* (Monumenta Iuris Canonici, series C: Subsidia, vol. 7.; Città del Vaticano 1985), p. 647-657.

kennen dat een boeiend nieuw licht werpt op de huwelijkspraktijken in de late Middeleeuwen. Maar de mogelijkheden om zichzelf te scheiden zijn niet beperkt tot het scenario dat Helmholz heeft beschreven.

De vaststelling van Helmholz, maar ook van James Brundage en Anne Lefebvre-Teillard, dat de clandestiene consensuele banden het canonieke huwelijksluitingssysteem moeilijk afdwingbaar maakten, verdient wat concretisering. In essentie zijn het niet de clandestiene consensuele banden op zich die de moeilijkheid vormen. Er ontstond pas een probleem wanneer een consensuele band in het *geheim* gesloten was. De meeste banden waren publiek (zoals de officiële verlovingsen en huwelijken, maar ook veel clandestiene) en waren dus te bewijzen. Enkel de banden die niet te bewijzen vielen, vormden een probleem. De strenge voorwaarden die in de kerkelijke rechtbanken aan bewijs werden gesteld (er waren twee getuigen nodig, of één getuigenis gesteund door de *fama* van de buurschap of een ander materieel bewijs), zorgden ervoor dat nogal veel consensuele banden in praktijk onbewijsbaar waren.

Leken die er zich van bewust waren dat ze een onbewijsbare consensuele band hadden gesloten, konden van deze wetenschap gebruik maken. Ze bevonden zich in een *dominante positie*: ze konden de uitkomst van de rechtszaak zelf bepalen, aangezien onmogelijk voldoende bewijs kon gevonden worden om het ongelijk van hun beweringen aan te tonen. Indien zij toegaven dat ze een consensuele band gesloten hadden, zou deze door de officiaal erkend worden, gaven ze de band niet toe, dan kon de officiaal, wegens onvoldoende bewijs voor het tegendeel, enkel oordelen dat er nooit een consensuele band had bestaan. Telkens wanneer iemand zich, met andere woorden, in een dominante positie bevond, was er een mogelijkheid om zichzelf te scheiden (of om zich van een verloving te ontdoen).

De zelfscheiding in Zuid-Nederlandse bronnen

Niet enkel in Engeland zijn praktijkbronnen van laat-Middeleeuwse rechtbanken bewaard. Ook in de zuidelijke Nederlanden, meer bepaald in de oude bisdommen Kamerijk en Doornik, vinden we enkele van deze bronnen uit de vijftiende eeuw. Voor het bisdom Kamerijk beschikken we over twee vonnissenboeken, één uit de officialiteit van Kamerijk en een ander uit de officialiteit van Brussel.⁷ Voor het bisdom Doornik rest ons een aantal rekeningen.⁸ In beide soorten bronnen vinden we de zelfscheiding terug, en zij kunnen ons helpen om het fenomeen verder te omschrijven. De zelfscheidingsen in de Doornikse

7 Zowel de Kamerijkse als de Brusselse vonnissen zijn uitgegeven: C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Liber Sententiarum van de officialiteit van Brussel (1448-1459)* (Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks, 2 dln., Brussel 1982-1983) en C. Vleeschouwers et M. Van Melkebeek, *Registres de Sentences de l'Officialité de Cambrai (1438-1453)*, 2dln. (Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks, Bruxelles 1998). We zullen, om niet steeds te moeten verwijzen naar de publicaties, als volgt naar de vonnissen verwijzen: 'k' voor Kamerijk en 'b' voor Brussel, gevolgd door het nummer dat het vonnis in de uitgave draagt. Bijvoorbeeld: k1 is het eerste Kamerijkse vonnis uit de uitgave.

8 De *comptus* van Doornik is eveneens uitgegeven: M. Vleeschouwers – Van Melkebeek, *Comptus sigilliferi curie Tornacensis. Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)* (Brussel 1995), 3 dln. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in quarto).

L

Liber Sententiarum per egregium et circumspectum virum magistrum
 Johanne Vedolphi a'te flammigi vniuersitatis parisiensis doctore officiale
 Cameracen in Szupella latari et promulgatari a quarta
 die mensis Novembris anni dñi m^o cccc^o quadragesimo octauo
 Cuius Johanne de ...

Actu finis facta ante festum 22° Martij huiusmodi
 die videlicet octava mensis Novembris

In causa testamentaria mota et pendente coram nobis per
 et inter Gerardum Gherardum actorem ex una / et Ludovicum
 Gherardum sibi paribus ex altera / sub libello sui petitione
 ad actorem / Responsiones ipsius rei / et super factis / monon
 typis super intentione eiusdem actoris / et actorum / Quatorum
 et repamatorum / et positionibus sui / et positionibus / ac et
 exceptionibus in et contra huiusmodi / et pro parte ad huius
 saluacionibus / et pro parte / et actoris /
 iudicialiter peractis et exhibitis / ad actus attendendo /
 et per supplendis / et non inuocato /
 dicimus et pronunciamus / et pronunciamus /
 ad actorem absoluium fore et absoluium / et actorum
 in pendente / et peractis / et /
 iudicio non reservata ex causa condempnatis finaliter
 diffinimus in huius scriptis /

In causa putensarum conventionum matrimonialium mota et pendente
 coram nobis per et inter / et actorem /
 una / et Johanne / et Gherardum / et paribus / et altera / sub
 petitione ad actorem / Responsiones eiusdem rei / et ad eandem /
 faciantibus / et positionibus / et positionibus / et allegacionibus
 partium / et ad / et qualla / et per / et modo /
 pro parte / et actoris / et / et /
 et exceptionibus in et contra huiusmodi / et pro parte /
 iudicialiter peractis et exhibitis / monon iudamento
 curatio videlicet ex officio / et dilato ac per ipsum
 in se suscepto et profecto / ad actus attendendo et
 per supplendis / et non inuocato /
 et pronunciamus / et pronunciamus /
 et matrimonialibus / et actorum / et absoluium

Algemeen Rijksarchief Brussel, Liber sententiarum van de officialiteit van Brussel, no. 1, fo. 1 (1448).

rekeningen werden onlangs door Monique Van Melkebeek beschreven.⁹ De Kamerijkse vonnissen laten ons echter, geloof ik, toe om een nog concreter zicht te krijgen op het fenomeen.

1. De dominante positie

Essentieel voor het welslagen van een zelscheiding is de dominante positie die iemand die zichzelf wil scheiden (we zullen deze persoon verder de *actor* noemen) in een rechtszaak inneemt. Eenmaal in deze positie had hij of zij in praktijk de absolute macht om een rechtszaak te beslissen, maar zover geraken was niet altijd even makkelijk.

Toen Willem de Scrivere officieel met Katherina vander Abele wilde trouwen, kwam er protest van Anna vander Sproct.¹⁰ Anna beweerde dat ze de presumptieve echtgenote was van Willem en dat hij zich van haar had gescheiden. Dat was op het eerste zicht een benarde situatie waar Willem zich in bevond, maar zeker van zijn dominante positie ontkende hij doodgewoon de beschuldigingen: Anna kon het presumptief huwelijk toch niet bewijzen. Dat laatste was juist, maar toch had Willem iets over het hoofd gezien. Anna slaagde er namelijk in om te bewijzen dat Willem ‘extraudicialiter’ het presumptief huwelijk wél had toegegeven. Weg was de dominante positie, en weg de succesvolle zelscheiding.

Het geval van Willem, Anna en Katherina toont ons duidelijk hoe belangrijk en meteen ook hoe wankel de dominante positie was. Toch is een dergelijk geval zeldzaam in het bronnenmateriaal en kwam iets dergelijks ook slechts zelden voor. Anna haalt haar gelijk maar met een ultieme slag om de arm, aan de hand van een heel ongewone bewijsvoering.

De bewijsbaarheid van een consensuele band was cruciaal voor de zekerheid ervan. Wanneer er geen getuigen waren, zat de actor over het algemeen op rozen. Toch zou het verkeerd zijn om te stellen dat de zelscheiding dan makkelijk was. De uitvoering van het plan plaatste de actor voor een niet te onderschatten moreel dilemma. Op 29 januari 1455 velde de officiaal van Brussel een vonnis in een zaak tussen Johannes Druet, Laurentia Lepoire en Johanna Bury.¹¹ Johannes en Laurentia wilden officieel huwen, maar Johanna verzette zich daartegen. Johannes ontkende iedere consensuele band met Johanna en ook hier leek een zelscheiding van een leien dakje te lopen. Maar tijdens de rechtszaak slikt Johannes plots ‘ad cor reversus’ zijn woorden in en biecht zijn relatie, voorafgaande aan die met Laurentia, op.

De passage ‘ad cor reversus’ is heel belangrijk. Het is geen romantische noot om Johannes’ besef van zijn liefde voor Johanna te illustreren – dat zou trouwens absoluut onge-

9 M. Vleeschouwers – Van Melkebeek, ‘Self-Divorce in fifteenth-century Flanders: the consistory court accounts of the diocese of Tournai’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 68 (2000), p. 83-98 en M. Vleeschouwers – Van Melkebeek, ‘Een middeleeuws middel tot “zelfscheiding”’: het clandestien huwelijk in de Zuidelijke Nederlanden’ in: *Handelingen III der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (1999), p. 319-326.

10 b820, gevonnist op 11 juli 1455.

11 b755, 29 januari 1455.

woon zijn in de summiere en zakelijke vonnissen – maar het is een toevoeging van de officiaal in het vonnis om te wijzen op de inkeer van Johannes. Ook Margareta Wittebroots heeft in een gelijkaardig geval in eerste instantie leugens verteld, maar biecht dit op ‘ad cor reversus’.¹² De actoren moesten niet enkel zeker zijn dat hun positie werkelijk dominant was, ze hadden bovendien af te rekenen met hun ‘cor’, het besef dat ze een zonde begingen. In vele gevallen lijken de actoren dan wel meedogenloos hun partner te verraden, maar voor velen van hen was het ongetwijfeld een worsteling met het geweten en hun gevoelens.

2. Zelscheidingen met twee personen

Richard Helmholtz beschrijft de zelscheiding als een fenomeen dat voorkomt in de *causae matrimoniales et divorcii*, die telkens rechtszaken zijn met meer dan twee partijen. De dominante positie in de rechtbank is echter niet tot dit soort zaken beperkt. Ook in zaken waarin maar twee partijen voor de rechtbank worden gedaagd, komt ze voor, en ook daar vinden we voorbeelden van zelscheidingen.

Tot nu toe hebben we telkens voorbeelden van zelscheidingen aangehaald, waarin de zelscheiding aan het licht kwam, toen één van de oorspronkelijke partners een nieuwe consensuele band aanging. Toch is het sluiten van een nieuwe consensuele band geen constitutief element voor de zelscheiding. Een nieuwe consensuele band kan misschien wat meer zekerheid bieden aan de actor, maar de zelscheiding zelf komt al tot stand wanneer hij of zij de oorspronkelijke partner (de gedupeerde) verlaat. Niets belet een gedupeerde om op dat ogenblik al naar het gerecht te stappen om de gesloten consensuele band te laten afdwingen.

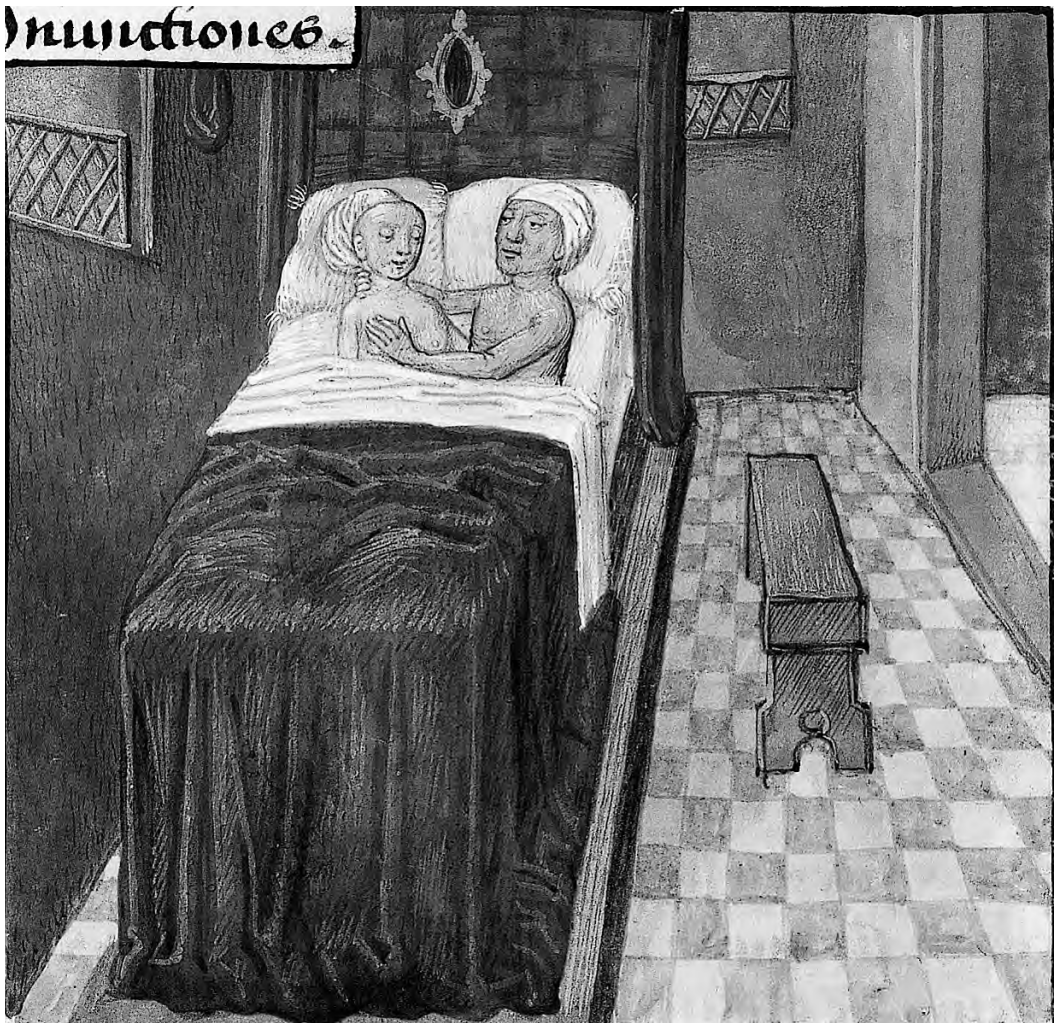
Op 16 mei 1449 kwam de officiaal van Brussel tot een vonnis in een zaak tussen Margareta Hers en Willem uter Grecht jr.¹³ Margareta beweerde dat Willem met haar een clandestien huwelijk had gesloten, maar dat heeft ze niet kunnen bewijzen. Toch lijkt het er op dat ze nogal wat argumenten kon aanhalen om haar beweringen te staven. De officiaal was in elk geval overtuigd van het feit dat Margareta en Willem geslachtsgemeenschap hadden gehad. Hij laat in het vonnis optekenen dat hij ‘aanneemt’ dat er geslachtsgemeenschap is geweest,¹⁴ en aarzelt niet om Willem te verplichten om onderhoudsgeld te betalen voor de vier kinderen die ze samen hebben, en om hem te verplichten een *dos* te betalen aan Margareta. Hiermee was het huwelijk nog niet bewezen, maar Margareta moest daarvoor nu enkel nog aantonen dat ze ooit (voor de laatste geslachtsgemeenschap) de *verba de futuro* met Willem had gewisseld.

De twijfel bij de officiaal was groot, groot genoeg zelfs om naar het ultieme middel

¹² b650, 16 juli 1454: ‘conventiones matrimoniales clandestine contractas, prius per (dictam) Margaretam negatas, postea tamen per eandem ad cor reversam confessatas’.

¹³ b54, 16 mei 1449.

¹⁴ ‘Willermo... et Margarete... carnaliter commiscere presumpserunt’.

Een vriend stel in een hemelbed. Miniatuur in Petrus de Albano. *Expositio problematum Aristoteles*, Gent, 1479. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 72, fol. 78v.

waarover hij beschikte te grijpen. Hij legde aan Willem een zuiveringseed op. De zuiveringseed werd in de kerkelijke rechtbanken opgelegd aan één partij en deze werd, geconfronteerd met zichzelf, met God en met zijn zondebesef, gevraagd om onder ede een verklaring af te leggen. Deze verklaring, ongetwijfeld op het christelijke morele vlak uiterst beveiligd, werd vervolgens door de rechter als waarheid aanvaard, zonder dat nog tegenspraak van andere partijen mogelijk was. Wie een zuiveringseed moest afleggen kon hem weigeren, maar dan werd de eed aan een andere partij voorgelegd. Willem aanvaardde de eed en bevestigde erin dat hij geen consensuele banden met Margareta had.

Willem uter Grecht jr. won dus het pleit, maar als we zien hoe zeer aan zijn verhaal werd

getwijfeld, dan beseffen we dat het niet noodzakelijk de waarheid was. Natuurlijk kunnen we nooit met zekerheid vaststellen dat Willem zichzelf heeft gescheiden van Margareta, maar aannemelijk is het zeker wel. Het is trouwens geen alleenstaand geval. Keer op keer merken we dat huwelijken niet erkend worden, hoewel uit de relatie kinderen zijn voortgekomen, dat zuiveringseden moeten worden aangewend en dat onderhoudsgelden betaald moeten worden. Is er bij Willem en Margareta geen zelfscheiding geweest, dan allicht wel in één van de zovele gelijkaardige zaken.

3. Zelfscheidingsen ‘met drie personen’

De vaststelling dat zelfscheidingsen in de late Middeleeuwen voorkwamen is door Helmholtz gemaakt op basis van aanwijzingen uit rechtszaken met drie of meer partijen. Ook wij vinden het *onomstotelijke* bewijs van het bestaan ervan vrijwel uitsluitend in deze zaken. Het besef echter dat zelfscheidingsen kunnen voorkomen, werkt verhelderend wanneer we kijken naar zaken met twee gedaagde partijen, zoals we net aangetoond hebben, maar ook bij andere zaken met drie of meer partijen, die minder duidelijk zijn.

Wanneer we bijvoorbeeld het vonnis bekijken in de zaak tussen Simon le Potier, Marie le Jolye en Elisabeth le Fevre lijken we daar, op het eerste zicht, een jammerlijk, maar vrij tijdloos verhaal in te mogen zien.¹⁵ Simon en Marie wilden trouwen, maar daartegen verzette Elisabeth zich. Het vonnis leert ons weinig, alleen dat er geen beletsels gevonden worden die het huwelijk kunnen verhinderen, en dat Simon moet opdraaien voor de kosten van de bevalling van Elisabeth en de opvoeding van het kind dat zal geboren worden. Een schurk, Simon, heeft blijkbaar een vrouw verleid en zwanger gemaakt, maar beslist in zijn gewetenloosheid dat hij er beter aan doet om met een andere partij te trouwen.

Dit scenario ligt voor de hand, maar wat belet ons om in Simon een man te zien die zichzelf van Elisabeth scheidt? Een oppervlakkige lezing van het vonnis doet er niet onmiddellijk aan denken, maar uit te sluiten is het niet. Wanneer we bovendien de sancties, bijkomend bij bevallings- en opvoedingsvergoeding, die de officiaal uitspreekt nader bekijken, merken we iets opvallends: ‘dicimus et declaramus... expensas... per et inter partes ipsas in presenti processu et eius occasione factas compensantes...’. Afhankelijk van de interpretatie van ‘compensare’ worden de gerechtskosten van Elisabeth en Simon kwijtgescholden of gelijkgeschakeld. In elk geval krijgen ze op dit vlak eenzelfde behandeling. Meer sancties dan deze zijn er niet. Past dit wel bij het scenario waarin Simon en Elisabeth geslachtsgemeenschap hebben, waarna Simon beslist om met een andere vrouw te trouwen? Dit zou betekenen dat Elisabeth, een vrouw die bewust een buitenhuwelijkse relatie heeft gehad en die zich aan ‘fornicatio’ bezondigd heeft, een perfect legaal en geldig sacrament probeert te verhinderen, zonder dat ze daarvoor een rechtsgrond heeft. Een officiaal zou wellicht niet aarzelen om een vrouw die zo zondig handelt zonder pardon te ver-

oordelen. Maar de officiaal doet dit niet. Integendeel, de man van wie ze het sacrament wilde verhinderen moet het merendeel van de schuld dragen, terwijl hem enkele fornicatio verweten kan worden. Het voor de hand liggende scenario verliest ineens veel van zijn waarschijnlijkheid.

Gaan we echter uit van het scenario met de zelfscheiding, dan zien we dat de sanctie al beter past. We stellen ons voor dat Elisabeth protesteert tegen het huwelijk van Simon en Marie en beweert dat ze (minstens) een presumptief huwelijk met Simon heeft. In tegenstelling tot louter geslachtsgemeenschap, kan een voorafgaand presumptief huwelijk wel een huwelijk verhinderen. Bovendien slaagt Elisabeth er in om de helft van haar bewering, de geslachtsgemeenschap, te bewijzen, wat haar geloofwaardigheid zeker doet toenemen. De positie van Elisabeth is alleen hierom al in dit scenario een stuk beter. Een officiaal die, net als wij, het fenomeen van de zelfscheiding moet gekend hebben, zal hier ongetwijfeld tekenen van een bekend verhaal in gezien hebben. Houden we daarbij dan nog eens rekening met de mogelijkheid dat, zoals in de zaak van Margareta Hers en Willem uter Grecht jr., partijen die, wegens gebrek aan bewijs, in het ongelijk worden gesteld toch geloofwaardig kunnen zijn, dan kunnen we de logica van de sanctie in deze zaak herkennen. De officiaal beseft dat hij wellicht met een zelfscheiding te maken had, maar dit kon niet bewezen worden. Hij was bijgevolg verplicht om het huwelijk tussen Simon en Marie te erkennen, maar strafte, zoveel als hij kon, de actor in de zelfscheiding.

4. *De frequentie van de zelfscheiding*

Bij de bespreking van de zaak Simon le Potier, Marie le Jolye en Elisabeth le Fevre hebben we een veronderstelling voor waar aangenomen. We zijn er van uit gegaan dat een officiaal een zelfscheiding kon herkennen, dat hij goed wist wat het fenomeen was. Het Zuid-Nederlandse bronnenmateriaal overtuigt ons dat dit ook daadwerkelijk kon.

Het is moeilijk om te onderzoeken hoe vaak zelfscheidings voorkwamen, de vonnissen die we reeds besproken hebben, kunnen illustreren dat interpretaties slechts een bepaalde graad van waarschijnlijkheid hebben, en dat vonnissen waarin we tekenen van zelfscheidings zien in vele gevallen nog steeds voor andere interpretaties vatbaar blijven. Toch is de vraag naar de frequentie van de zelfscheiding een belangrijke vraag. Om die reden hebben we de eerste 100 vonnissen uit het Brusselse vonnissenboek nader bekeken met het oog op dit probleem, en we hebben er de meest waarschijnlijke interpretatie aan proberen geven.¹⁶ We zijn nagegaan in hoeveel van deze gevallen een zelfscheiding theoretisch mogelijk is. Daarna hebben we geprobeerd om te bepalen hoe waarschijnlijk het is dat er inderdaad een zelfscheiding achter deze vonnissen schuilt.

Van de 100 vonnissen konden we er meteen 51 apart klasseren. Er zijn volgens ons geen

¹⁶ b1 tot en met b100, gevonnist van 8 november 1448 tot en met 26 september 1449.

mogelijke zelscheidingen in terug te vinden¹⁷. In de 49 andere gevallen komt een zelscheiding dus mogelijk wel voor.

In 4 van deze gevallen is de waarschijnlijkheid daarvan miniem.¹⁸ Het gaat telkens om zaken waarin een partij zich verzet tegen een huwelijk, maar waarin de reden van dat verzet niet op basis van het vonnis te achterhalen is.

In 10 vonnissen hebben we mogelijkwerwijs te maken met *mislukte zelscheidingen*. Daarvan zijn er 4 zaken met twee partijen, waarin één partij er in slaagt een huwelijk met de tweede partij te bewijzen,¹⁹ en 6 met drie partijen, waarin iemand zich met succes tegen een huwelijk verzet.²⁰ De 35 overige vonnissen zijn misschien het gevolg van *geslaagde zelscheidingen*. 15 daarvan zijn zaken met twee partijen,²¹ 20 met meer dan twee partijen.²²

Hoe waarschijnlijk is het nu dat we in deze vonnissen met zelscheidingen te maken hebben? De 10 mogelijke *mislukte zelscheidingen* leveren weinig problemen op. In de wetenschap dat het al zeer moeilijk was om iets te bewijzen dat echt gebeurd was, gaan we er van uit dat degenen die bij de officiaal kwamen beweren dat ze een huwelijk hadden met een partner die het niet wilde naleven en die dat vervolgens hebben kunnen bewijzen, de waarheid moeten verteld hebben. Het gaat hier dus vrijwel zeker om zelscheidingen.²³

De 35 gevallen van mogelijke *geslaagde zelscheidingen* stellen ons voor grotere problemen. Hier zijn we zekerder van onze interpretatie naar mate de klager die de niet nageleefde consensuele band probeert te bewijzen er in slaagt de officiaal meer te overtuigen. We krijgen op twee manieren een aanwijzing over de overtuigingskracht van het verhaal van de gedupeerde; beide zijn reeds vermeld. Ten eerste merken we dat in een aantal gevallen wordt vastgesteld dat de actor en de gedupeerde samen kinderen hebben. Dit doet, zeker wanneer het om verschillende kinderen gaat, op zijn minst vermoeden dat de gedupeerde een vrij langdurige relatie kan voorleggen. Bovendien is daarmee ook de geslachtsgemeenschap tussen de twee onomstotelijk vastgesteld. Daarmee ook heeft de gedupeerde al de helft van een *presumptief huwelijk* bewezen, en kan hij of zij zich bovendien beperken tot het aantonen dat er voordien woorden waren waren gewisseld, die te beschouwen zijn als *verba de futuro* en is het niet meer noodzakelijk dat een wisseling van woorden als *verba de presenti* wordt geïnterpreteerd. Dit laatste is wellicht vrij belangrijk. Uit de Engelse praktijkbronnen die Helmholz en anderen gebruikt hebben – vonnissen maar ook andere stukken

17 b1, b3, b4, b6, b8, b9, b10, b11, b12, b16, b17, b21, b22, b23, b26, b30/116, b33, b34, b35, b37, b40, b41, b42/121, b43, b45, b46/59, b48, b49, b50, b51, b53, b56, b58, b63, b65, b66, b71, b72, b74, b77, b78, b79, b80, b81, b84, b85, b87, b89, b91 en b95. (Verschillende van deze gevallen zijn geen huwelijkszaken.)

18 b15, b68, b83 en b93.

19 b29/1454; in b29 kan Lieven van Coudenberghen door middel van een zuiveringseed het clandestien huwelijk bewijzen, in b1454 slaagt Margareta van Wijmerssche erin om alsnog de nietigheid van de consensuele band te verkrijgen, b38 (door middel van een zuiveringseed), b64 (wellicht door middel van de tussenkomst van de deken van Antwerpen) en b96 (wellicht door middel van een getuige).

20 b5, b13, b27 (hierin beweert de derde partner dat er voor de officiële verloving al een *presumptief huwelijk* was tussen haar en haar 'verloofde'), b28, b36 en b88 (hierin sluiten de twee officieel verloofden nog snel een *presumptief huwelijk* na hun verloving).

21 b2, b14, b18, b31, b32, b39, b54, b55, b57, b60, b75, b97, b98, b99, b100.

22 b7, b19, b20, b24, b25, b44, b47, b52, b61, b62, b67, b69, b70, b73, b76, b82, b86, b90, b92, b94.

23 Mocht de bewezen consensuele band in deze zaken niet echt zijn, dan nog zou het gaan om zelscheidingen, zij het dan van een wat bijzonder type (cf. hieronder § 6: De zelscheiding na een officiële consensuele band.)

uit de rechtsgang, zoals getuigenverhoren – blijkt dat heel wat discussies in de rechtbanken gingen over de vraag of een koppel de *verba de futuro* dan wel de *verba de presenti* had gewisseld.²⁴ Dit soort discussie was vrij gevaarlijk voor alle partijen. De voorstanders van een huwelijk moesten er rekening mee houden dat een wisseling van woorden als *niet meer dan* een clandestiene verloving zou worden beschouwd, en de tegenstanders van een huwelijk hadden het probleem dat een betwiste wisseling van woorden als *op zijn minst* een clandestiene verloving zou worden beschouwd. Wanneer nu de geslachtsgemeenschap was bewezen, was de discussie een stuk minder gevaarlijk voor de voorstanders van een huwelijk. Ook al werd de wisseling van woorden niet meer dan een clandestiene verloving bevonden, dan nog was er, door de daarop gevolgde geslachtsgemeenschap een huwelijk.

We kunnen, ten tweede, nog een aanwijzing vinden voor de sterkte van het verhaal van de gedupeerde, namelijk in het korte overzicht van de gebruikte procedure die we in de vonnissen lezen, wanneer we zien dat een zuiveringseed is gebruikt. Het gebruik van de eed wijst op twijfel bij de officiaal, en duidt er op dat hij blijkbaar een onbewijsbaar verhaal toch geloofwaardig achtte. Het zou wat naïef zijn om te veronderstellen dat een zuiveringseed betrouwbaar bewijs, naar huidige maatstaven, kon opleveren. Het feit alleen al dat de eed een zaak in de overgrote meerderheid van de gevallen in het voordeel van degene die de eed nam beslechtte, is een indicatie dat er op zijn minst van tijd tot tijd gelogen werd. Het is misschien aannemelijk dat de officiaal geneigd was om de eed voor te leggen aan de partij die hem ook voor de rest het meest geloofwaardig leek, maar dan nog blijft het verdacht dat zovelen schijnbaar enkel door het afleggen van een zuiveringseed de definitieve overhand weten te halen in een rechtszaak.

Van de 35 gevallen van eventueel geslaagde zelscheidingen, zijn er 26 waarin de geslachtsgemeenschap tussen de partners in kwestie bewezen wordt geacht.²⁵ In 14 van de 35 gevallen wordt een zuiveringseed aangewend.²⁶ Er zijn 10 gevallen waarin zowel de geslachtsgemeenschap bewezen is, als een zuiveringseed wordt gebruikt.²⁷

De slotsom van de focus op de eerste 100 Brusselse vonnissen is dus als volgt. Van de 100 zijn er 49 die mogelijk het gevolg zijn van een zelscheiding. Bij 45 van deze is die kans reëel. De 10 gevallen waarin geslachtsgemeenschap tussen de betrokken partners bewezen werd en er bovendien een zuiveringseed nodig was om de zaak te beslechten zijn, naar

24 Helmholtz, *Marriage Litigation*, pp. 33-47 en F. Pedersen, 'Did the Medieval laity know the canon law rules on marriage? Some evidence from fourteenth-century York cause papers, in: *Medieval Studies*, vol. 56, 1994, p. 111-152; aldaar p. 115: '... sometimes the validity of a marriage depended on sophisticated analyses of the words and actions of the litigants'.

25 Zaken met twee partijen: b14 (want er wordt een bruidsschat toegekend), b18, b32 (bruidsschat en het koppel heeft twee kinderen voortgebracht), b39 (2 kinderen), b54 (bruidsschat en onderhoudsgeld, 4 kinderen), b55, b57 (kinderen), b60 (1 kind) en b75. (In de vonnissen wordt telkens ook apart, zonder band met bruidsschat of kinderen, vermeldt dat de geslachtsgemeenschap bewezen is.). Zaken met meer dan twee partijen: b20, b24, b25, b44 (2 kinderen), b47 (bruidsschat en 4 kinderen), b52, b61 (hier zijn er twee gedupeerden en met beiden is de geslachtsgemeenschap bewezen), b62, b67, b69, b70, b73, b76, b82, b86, b90 en b92 (bruidsschat en 4 kinderen).

26 Zaken met twee partijen: b2, b14, b19, b31, b32, b54, b55 en b99. Zaken met meer dan twee partijen: b20, b24, b44, b82 en b86 (In b94 krijgt een vrouw klaarblijkelijk een zuiveringseed over de geslachtsgemeenschap met een andere partij, waarin ze die gemeenschap ontkent).

27 b14, b18, b20, b24, b32, b44, b54, b55, b82 en b86.

ons aanvoelen, hoogst waarschijnlijk rechtszaken tengevolge van zelfscheidings. Bovendien hebben we ook 10 quasi zekere pogingen tot zelfscheiding ontdekt, wat het totaal, op de 100, op 20 gevallen van vrij zekere (pogingen tot) zelfscheidings brengt.

5. Zelfscheidings die niet in de rechtbank komen

Wanneer we willen weten hoe vaak zelfscheidings voorkwamen, kunnen we voor concrete informatie uitsluitend terugvallen op de gerechtelijke praktijkbronnen. Andere bronnen om onze vraag te beantwoorden bestaan niet. Toch was een rechtszaak niet nodig voor een succesvolle zelfscheiding. In haar meest rudimentaire vorm is de zelfscheiding niet anders dan een persoon die zijn of haar partner verlaat. Wanneer de gedupeerde niet op dat verlaten reageerde, hoefde dit niet te leiden tot een rechtszaak,²⁸ en is het mogelijk dat het nooit tot de creatie van een, voor ons bruikbare, bron leidde. Twee partners konden bovendien ook samen beslissen uit elkaar te gaan en, beiden als actor, zichzelf van elkaar te scheiden.

Een aantal aanwijzingen van zelfscheidings waarmee beide partners konden instemmen (want dat is het wanneer een gedupeerde niet reageert) vinden we wel in onze bronnen, al is het in zeer uitzonderlijke gevallen. In één zaak beweert de promotor dat tussen Godefroid de Score en Katherina vander Meeren een consensuele band bestaat.²⁹ Beiden ontkennen dit, en de officiaal moet hen gelijk geven. Had de promotor die Godefroid en Katherina hier aanklaagde zich verkeerd laten informeren, of slaagde hij er eenvoudigweg niet in om de consensuele band te bewijzen? In een vonnis uit 1451 lezen we het verhaal van Nicolaas Gheerts en Margareta Bertels.³⁰ Hun huwelijk werd nietig verklaard wegens bloedverwantschap, maar wat opvallender is, is wat ze na hun officieel huwelijk hebben gedaan. Ze probeerden verschillende keren geslachtsgemeenschap te hebben, maar het is duidelijk dat het hen samen niet lukte. Zodra dit vaststond zijn ze uit elkaar gegaan: 'stant abinvicem separati'. Ze hebben zichzelf gescheiden, maar na een officieel huwelijk. Bij het officieel huwelijk zit natuurlijk de zwakte van hun poging. Een officiële consensuele band is veel makkelijker bewijsbaar, en de kans dat een promotor hun zelfscheiding op het spoor zou komen was veel groter, dan mochten ze een clandestiene band gehad hebben. Toch slagen Nicolaas en Margareta een tijd lang in hun opzet. Beide hebben in de tijd voor de promotor hen voor het gerecht daagt nog verschillende seksuele relaties en Margareta heeft ondertussen een kind van een andere man ter wereld gebracht. Ook van Jan Toruets en Margareta Wasteels lezen we dat ze zichzelf scheiden ('sese – quantum in eis est – quit-tare volentium'), na een officiële verloving.³¹

²⁸ De bisschoppelijke promotoren, die in naam van de bisschop (en de officiaal) onderzoek voerden naar inbreuken op de canonieke rechtsregels, en eventuele overtreders voor het kerkelijke gerecht daagden en beschuldigden, zullen wel op zoek gegaan zijn naar dergelijke overtredingen tegen het kerkelijk recht, maar het is maar de vraag hoeveel overtredingen ze konden vaststellen wanneer ze niet door de gedupeerde partner werden op de hoogte gebracht.

²⁹ b97, gevonnist op 20 september 1449.

³⁰ b270, gevonnist op 14 mei 1451.

³¹ k479, gevonnist op 22 juni 1443.

6. De zelfscheiding na een officiële consensuele band

Het voorbeeld van Nicolaas Gheerts en Margareta Bertels is niet enkel interessant om aan te geven dat zelfscheidings wellicht ook soms met instemming van beide partners werden ondernomen. Het kan ook illustreren dat een zelfscheiding niet altijd het (*de facto*) verbreken van een *clandestiene* consensuele band is. Ook na officiële verlovings en huwelijken kunnen zelfscheidings voorkomen, al is de kans op succes hier ongetwijfeld een stuk lager.

De slaagkansen van een zelfscheiding zijn afhankelijk van de mogelijkheid om de consensuele band te bewijzen waaraan de zelfscheiding afbreuk doet. In principe dus kan een echte zelfscheiding enkel na een geheime *clandestiene* consensuele band. Officiële consensuele banden zijn per definitie publiek en kunnen bewezen worden. De weinige gevallen waarin we pogingen tot zelfscheiding zien na een officiële band zijn, geloof ik, niet meer dan uitzonderingen die de regel bevestigen. Sporen van geslaagde zelfscheidings na officiële huwelijken of verlovings zijn er niet.

Toch wijst M. Van Melkebeek op een manier om van een officiële consensuele band af te geraken,³² al zou het misschien preciezer zijn om te spreken over een *publieke* consensuele band (zowel officiële als publieke *clandestiene* banden dus). Wie het op een akkoord kon gooien met een kompaan, kon altijd beweren dat zij, voor de officiële consensuele band van één van hen met een ander, een *clandestiene* band hadden gesloten die de nadien gesloten band ongeldig maakte. Met deze valse bewering kon iemand van partner veranderen, ook na een publiek gesloten consensuele band. De mogelijkheid dat dergelijke praktijken voorkwamen, is er zeer zeker. Daadwerkelijk bewijs voor de these is er voorlopig nog niet. We kunnen de strategie om met een verzonnen *clandestiene* consensuele band van een officiële band af te geraken moeilijk anders noemen dan een vorm van zelfscheiding. Toch is ze een wat apart geval, omdat ze een in een aantal opzichten verschilt van de zelfscheidings die wij, in ons onderzoek, hebben kunnen terugvinden.³³ De zelfscheiding is in deze hypothese namelijk niet eenvoudig het verlaten van een partner. Bovendien is bij deze vorm van zelfscheiding een rechtszaak noodzakelijk en scheidt de actor zichzelf door zijn leugen in de rechtbank.

7. Kenmerken van de zelfscheiding

De sporen van zelfscheidings in de vonnissenboeken van Kamerijk en Brussel laten ons toe het fenomeen vrij grondig te omschrijven.

De handeling van de zelfscheiding is op zich heel eenvoudig. Ze is niet meer dan een actor die zijn of haar partner verlaat. Hiervoor is helemaal geen rechtszaak nodig, en het valt

³² M. Vleschouwers – Van Melkebeek, “Oui je le veux”: paroles de mariage prononcées en secret ou en public”, in: J-P Royer en B. Durand (eds.), *Secret et Justice. Le secret entre éthique et technique?* (Centre d’Histoire Judiciaire. Publications de l’Espace Juridique, Lille 2000), p. 165-176.

³³ Cf. hieronder § 7: Kenmerken van de zelfscheiding.

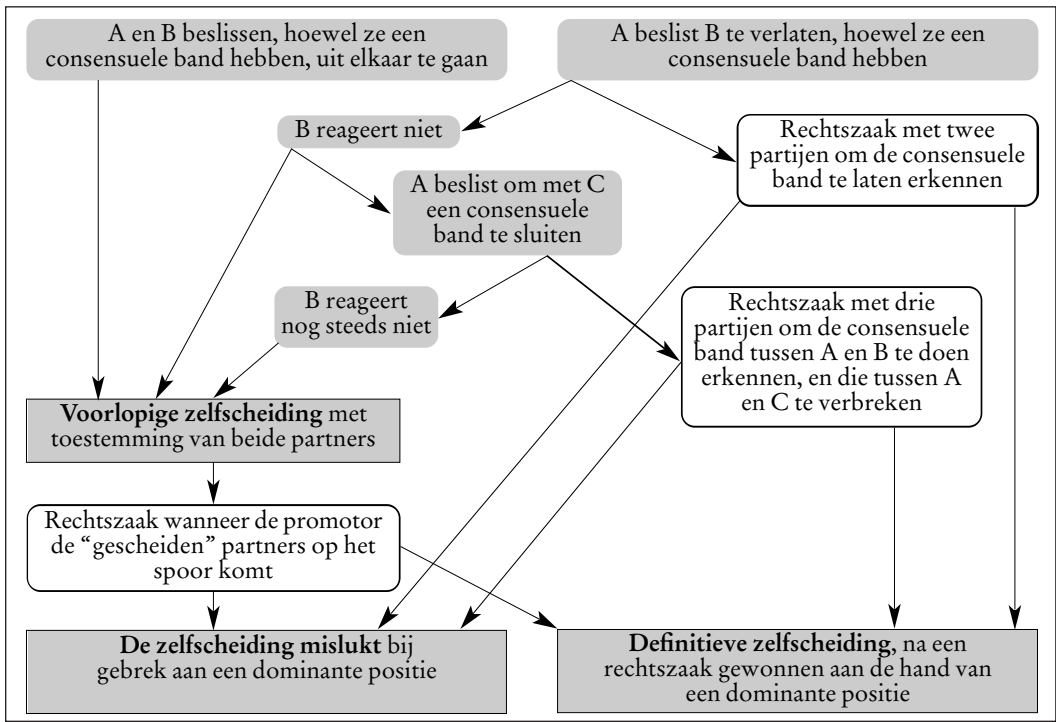
dus aan te nemen dat van ‘een aantal’ zelfscheidingen nooit een gerechtelijke praktijkbron, zoals wij die noodgedwongen als enige informatiebron gebruiken, is gemaakt.

Toch is het essentiële ingrediënt voor een succesvolle zelfscheiding meteen ook de achillespees van het laat middeleeuwse canonieke procesrecht, met name de moeilijke bewijsvoering en de mogelijkheid om een dominante positie te hebben. De eisen die de officieren aan ‘bewijs’ moeten stellen zijn zeer hoog en daarmee laat het systeem toe dat leugenaars het oordeel van de rechtbank kunnen bepalen. Zonder een dominante positie was een zelfscheiding zo goed als onmogelijk. Wie een publieke, en dus bewijsbare, consensuele band had gesloten, zou er zo goed als nooit in slagen om deze succesvol te ontkennen in de rechtszaak die steeds boven de hoofden van de zelfscheiders hing. De wetenschap dat de actor een dreigende rechtszaak zou winnen, was noodzakelijk om de eenvoudige verlating in een geslaagde zelfscheiding om te zetten.

Wanneer een gedupeerde geconfronteerd werd met het feit dat zijn of haar partner wegging, probeerde deze vaak de gesloten consensuele band te verdedigen voor het kerkelijke gerecht. Hieruit ontstonden een aantal rechtszaken waarvan we bronnen hebben. Het gebeurde echter vaak dat er maar protest kwam van de gedupeerde, wanneer de actor een nieuwe consensuele band probeerde te sluiten. Dit hoeft ons niet meteen te verwonderen. Ongetwijfeld was het voor velen pas op dat ogenblik duidelijk wat er precies aan de hand was. Uit de protesten tegen nieuwe consensuele banden volgden de rechtszaken met meerdere partijen, waarin R. Helmholz het fenomeen van de zelfscheiding ontdekte. Sommige gedupeerden vonden het wellicht niet de moeite om tegen de daden van de actor te reageren, en stemden met de zelfscheiding in.

Op basis van het voorgaande kunnen we een schema opstellen, waarin we mogelijke types van geslaagde zelfscheidingen en de manieren waarop zelfscheidingen tot rechtszaken kunnen leiden, duidelijk kunnen herkennen (cf. schema op de volgende bladzijde). Er zijn twee mogelijke beginsituaties, naar gelang één van de partners het initiatief neemt of beide. Uit deze beginsituaties kunnen drie verschillende vormen van rechtszaken volgen: een rechtszaak waarin een partner de consensuele band wil laten erkennen, een rechtszaak waarin een partner wil verhinderen dat de andere partner een nieuwe consensuele band sluit en tenslotte een rechtszaak waarin de promotor wil verhinderen dat twee partners scheiden. We kunnen bovendien ook twee ‘soorten’ zelfscheidingen onderscheiden: de zelfscheiding vóór er een rechtszaak is gekomen (de ‘voorlopige’ zelfscheiding) en de zelfscheiding die definitief geworden is door een uitspraak van de rechtbank (de ‘definitieve’ zelfscheiding). Het verhaal kan in principe voorbij zijn bij de voorlopige zelfscheiding, aangezien de rechtszaak niet altijd komt. Maar de onzekerheid bij de betrokkenen blijft wel aanwezig. De zelfscheiding die door een gerechtelijke uitspraak (*de facto*) ondersteund wordt, geeft veel meer zekerheid aan de betrokkenen.³⁴

³⁴ Zolang geen nieuwe feiten of nieuw bewijsmateriaal aan het licht komen, is het uitgesloten dat er een nieuwe rechtszaak komt, die de zelfscheiding kan teniet doen.

Het is duidelijk dat sommige zelscheidingen gebeurden in samenspraak tussen de partners, of op zijn minst zonder dat de gedupeerde partner de actor voor het gerecht daagde. Een reden voor de gedupeerde om niet tegen de zelscheiding te reageren kan liggen in het feit dat ook de gedupeerden riskeerden veroordeeld te worden, eenmaal ze voor het gerecht kwamen. Ze hadden in de meeste gevallen een geldige, maar *onwettige* consensuele band gesloten, of dat beweerden ze althans. In het beste geval zouden ze om die reden berispt worden. In het slechtste geval, wanneer de actor van de zelscheiding de zaak won, kon een gedupeerde ook nog eens veroordeeld worden voor onwettige geslachtsgemeenschap, ongegrond verzet tegen een huwelijk, etc. Wie op voorhand wist en beseft dat hij of zij toch in het ongelijk zou gesteld worden door de officiaal kon dus misschien maar beter berusten in het lot.

Toch kunnen we ons de vraag stellen of deze rationele overweging voor velen voldoende was om niet naar het gerecht te stappen. We hebben het hierboven reeds gehad over het gevecht dat een actor soms moest voeren met zijn of haar geweten. Op de gedupeerden heeft het geweten een even grote invloed. Wanneer zij zeker wisten dat ze een huwelijk, een sacrament, hadden gesloten, dan verplichtte hun geloof hen om er over te waken dat dit sacrament werd nageleefd. Zelfs al spreken we ons niet uit over hoe religieus de gemiddelde middeleeuwer was, toch kunnen we gerust stellen dat een dergelijke morele verplichting voor sommigen ongetwijfeld de doorslag heeft gegeven om zich, bijvoorbeeld, tegen een nieuw huwelijk van hun voormalige partner te verzetten.

Aan de overtuiging waarmee sommigen hun partner voor zich opeisten moeten we niet twifelen. De zaken waarin we pogingen tot zelscheiding zien kunnen illustreren dat voor velen die overtuiging gegrond was op de waarheid. Ook in zaken waarin de (vermoedelijke) gedupeerde het pleit niet kon winnen, blijkt soms het geloof in zijn of haar gelijk. De officiaal van Kamerijk laat verschillende keren duidelijk attesteren dat de persoon die hij ongelijk geeft, niettemin ten stelligste van zijn of haar verhaal overtuigd is. Over Jeanne de Steenberghe lezen we in het vonnis bijvoorbeeld dat ze ‘se deflorari permisit, matrimonium – quantum in ea fuit – presumptum contrahendo’ (‘dat ze zich liet ontmaagden, waarmee ze, volgens haar, een presumptief huwelijk sloot’). De uitdrukking ‘quantum in ea fuit’ (‘quantum in eo fuit’ indien het om een mannelijke gedupeerde gaat) komt in verschillende vonnissen voor.³⁵ Het is uitzonderlijk om in de zeer beknopte en zakelijke vonnissen een dergelijke passage te lezen. In een vonnis staat zelden een woord ‘te veel’ en wanneer iets wel wordt vermeld, mogen we dan ook concluderen dat de officiaal het echt belangrijk vond en echt overtuigd was dat de gedupeerde te goeder trouw handelde.³⁶ De sterke overtuiging hielp echter niet altijd om het pleit voor de rechtbank te winnen.

De zelscheiding wordt enerzijds gekenmerkt door een aantal handelingen van de actor, door de dreiging van een rechtszaak en de dominante positie die deze dreiging kan neutraliseren. Anderzijds is het ook steeds een gewetenskwestie, een gevecht met het zondebesef, zowel voor de actor als de gedupeerde.

Besluit

Het fenomeen *selfdivorce* of zelscheiding dat Richard Helmholz ontdekte, hebben we hier nader proberen te omschrijven aan de hand van Zuid-Nederlandse bronnen. We zijn daarvoor eerst op zoek gegaan naar de essentiële factor die de zelscheiding mogelijk maakt en hebben deze de dominante positie in de rechtszaak genoemd.

De dominante positie laat toe, door de hoge eisen die aan wettelijk bewijs werden gesteld, te ontkennen dat ooit een huwelijk of een verloving gesloten is. In dit opzicht is de zelscheiding dan ook geen echte *chtscheiding*. Er wordt nog steeds door niemand aangevaard dat partners een huwelijk kunnen verbreken, en niemand pretendeert dit ook te doen. De gedupeerde wordt dan ook niet geconfronteerd met een partner die verklaart niet meer met hem of haar getrouwd (of verloofd) te willen zijn, maar met de verklaring dat er nooit een huwelijk (of een verloving) is geweest. Voor de gedupeerde moet dit ongetwijfeld vaak een zeer moeilijk verteerbare gedachte geweest zijn.

³⁵ cf: k486, k878 (‘quantum in se est’), k1273, k1280, k1293, k1297, k1312, k1355, k1358, k1389 en k1415.

³⁶ Het is enigszins opvallend dat de uitdrukking ‘quantum in ea fuit’ in een bepaalde periode vaker voor komt (cf. hierboven, noot 35). Enerzijds duidt dit er op dat de uitdrukking een tijdje ‘gemakkelijker’ werd gebruikt, hoewel ze uitzonderlijk blijft. Anderzijds is er geen reden om aan te nemen dat de zaken in deze periode inhoudelijk veel verschillen van voorafgaande of daaropvolgende zaken. We kunnen dan ook aannemen dat de uitdrukking ook in andere vonnissen had kunnen voorkomen. Toen echter was de passage nog een stuk uitzonderlijker, en werd ze dus achterwege gelaten.

In herkenbare daden, qua handeling, hebben we de zelfscheiding kunnen herleiden tot niet meer dan het verlaten van een partner, met of zonder instemming van die partner. Een daaropvolgende nieuwe consensuele band is niet noodzakelijk. Wat die verlating in praktijk mogelijk maakte is de wetenschap dat er rechtsregels bestonden, procedureregels, die de actor in zijn of haar eigen voordeel kon aanwenden. De zelfscheiding was een sociaal verschijnsel dat niettemin in al haar verschijningsvormen een strategische manipulatie van het canonieke (huwelijks)recht door leken was, om resultaten te bereiken die net door datzelfde recht bestreden werden.

JEAN BODIN EN DE NEDERLANDSE OPSTAND*

1. Inleiding

Wanneer de historicus E.H. Kossmann in zijn artikel *Volksoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime* uit 1980¹ Jean Bodin (1529/30-1596) in verband brengt met de Nederlandse Opstand, typeert hij hem als verdediger van de politieke denkwereld van de Spaanse partij. Kossmann doet dat overigens met grote terughoudendheid, dit in verband met Bodins tolerantie op godsdienstig gebied. Hoewel deze tolerantie van Bodin op pragmatische gronden berust en moet worden begrepen vanuit de wens te voorkomen dat de politieke eenheid wordt opgeofferd aan religieuze eenheid,² vormde zij een dubieus element voor de Spaanse partij. Niettemin concludeert Kossmann: 'Indien het zodoende onjuist zou zijn Bodins staatsopvatting te beschouwen als de best denkbare verdediging van het Spaanse systeem, het is wel verantwoord haar te zien als de best denkbare polemieek met de calvinistische theorie. In Bodin vond het calvinistische politieke denken zijn krachtigste tegenstander'.³ In een eerder artikel, *Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand* (1958) stelt Kossmann Bodin tegenover Johannes Althusius, die hij beschouwt als 'de best denkbare vertegenwoordiger van de Nederlandse protestantse theorie'.⁴

Anders dan in de bovengenoemde artikelen van Kossmann, verschijnt Bodin in deze studie als verdediger van de Nederlandse Opstand. Het is niet door mij dat hij in deze rol wordt geplaatst, maar door een tijdgenoot van Bodin uit Friesland: Aggaeus van Albada (c.1525-1587). Albada doet dit in het verslag dat hij maakte van de vredesonderhandelin-

* Dit artikel is de schriftelijke neerslag van een lezing die ik hield op het XVIde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres op 17 en 18 november 2000 te Amsterdam. Ik dank de deelnemers aan de discussie – met name dr. P.P.J.L. van Peteghem en prof. dr. C.G. Roelofsen – voor hun opmerkingen.

1 E.H. Kossmann, 'Volksoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime', in: idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987), p. 59-92 (eerder verschenen in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 95 (1980), p. 1-34; het artikel is bovendien verschenen in Engelse vertaling in *The Low Countries History Yearbook/Acta Historica Neerlandicae*, 14 (1981), p. 1-28, welke vertaling recentelijk is herdrukt in E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam 2000), p. 131-166).

2 Zie hierover Georg Roellenbeck, 'Der Schluß des 'Heptaplomeres' und die Begründung der Toleranz bei Bodin', in: Horst Denzer (red.), *Jean Bodin. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München* (München 1973), p. 53-67.

3 Kossmann 1987 (zie noot 1), p. 69. Even daarboven schrijft Kossmann: 'Zijn [Bodins, GvN] geest leefde in een wereld die wel zeer ver verwijderd was van die der Spaanse ketterjagers, in de wereld van Willem van Oranje meer dan in die van Filips II'.

4 E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand', in: Kossmann 1987 (zie noot 1), p. 93-110, aldaar p. 103 (eerder verschenen in *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann* ('s-Gravenhage 1958), p. 79-98).

gen die in 1579 te Keulen plaatsvonden tussen de gezanten van aartshertog Matthias⁵ en de Staten van Nederland enerzijds en die van de Spaanse koning Filips II, geleid door Karel van Aragon, hertog van Terranova anderzijds. De Duitse keizer Rudolf II, vertegenwoordigd door de Heren Commissarissen, heeft een bemiddelende rol.⁶ De wijze waarop in dat verslag gebruik wordt gemaakt van het werk van Bodin, is het vertrekpunt van deze verhandeling over Bodin en de Nederlandse Opstand.

Alvorens toe te komen aan dit verslag van Albada, zet ik enkele punten uiteen van Bodins staatsrechtelijke, politieke theorie. Een uitgebreide behandeling van Bodins theorie kan hier achterwege blijven; hiervoor kan de lezer terecht bij een scala aan moderne literatuur.⁷ Deze studie beoogt het gebruik te bezien en te beoordelen dat Albada maakte van het werk van Bodin. Door Bodin te lezen door de bril van de zestiende-eeuwse jurist Albada kan de studie wellicht tevens in bescheiden mate bijdragen aan de discussie over de vraag of het werk van Bodin nu moet worden gezien als een totale vernieuwing ten opzichte van het middeleeuwse denken over de macht van de vorst, of dat in het werk vooral traditionele elementen worden benadrukt.⁸ Daarnaast wil deze studie de bovengenoemde artikelen van Kossmann van een kanttekening (en – zoals tenslotte zal blijken – ook niet meer dan een kanttekening) voorzien. Ik beperk mij bij dit alles tot Bodins *Les six livres de la République*

5 Matthias van Oostenrijk, neef van koning Filips II en broer van keizer Rudolf II, was door de Staten-Generaal in 1577 gekozen als landvoogd.

6 Ik heb uitvoeriger geschreven over deze vredesonderhandelingen en het verslag ervan van de hand van Albada in mijn artikel 'Fernando Vázquez, 'Spaignaert', en de Nederlandse Opstand', in: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 68 (2000), p. 523-540. Zie over deze vredesonderhandelingen M. Lossen, 'Aggäus Albada und der Kölner Pacificationcongreß im Jahre 1579', in: Historisches Taschenbuch 5, Folge, 6. Jg. (1876), p. 275-362; J. Hansen, 'Der niederländische Pacificationstag zu Köln im Jahre 1579', in: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 13 (1894), p. 227-272 en P. Geurts, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566-1584* (proefschrift Nijmegen, Nijmegen 1956), p. 86 e.v. Recentelijk schreef over deze en andere bemiddelingspogingen van de Duitse keizer J. Arndt, 'Die kaiserlichen Friedensvermittlungen im spanisch-niederländischen Krieg 1568-1609', in: Rheinische Vierteljahrsblätter 62 (1998), p. 161-183; Arndt baseert zich voor wat betreft de vredesonderhandelingen in Keulen hoofdzakelijk op een ongepubliceerd proefschrift van W.R. Wybrands-Marcussen, *Der kölnen Pazificationskongreß 1579* (Diss. Wien 1970). Zie over Albada bovendien W. Bergsma, *Aggäus van Albada (c.1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (proefschrift Groningen, Meppe 1983) en K. van Berkel, 'Aggäus de Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)', in: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 96 (1981), p. 1-25.

7 In het bijzonder denk ik hier aan de volgende studies: Helmut Quaritsch, *Staat und Souveränität. Band 1: Die Grundlagen* (Frankfurt (M), 1970) en idem, *Souveränität. Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13. Jh. bis 1806* (Berlin 1986); Julian H. Franklin, *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory* (Cambridge 1973); A. London Fell, *Origins of Legislative Sovereignty and the Legislative State. Volume Three: Bodin's Humanistic Legal System and Rejection of "Medieval Political Theology"* (Boston (Massachusetts) 1987); Simone Goyard-Fabre, *Jean Bodin et le droit de la République* (Paris 1989) en (inleidend) idem, *Jean Bodin (1529-1569) et sa politique philosophique* (Paris 1999); Jean-Fabien Spitz, *Bodin et la souveraineté* (Paris 1998). Vele facetten van Bodins denken (niet alleen op staatsrechtelijk gebied) komen bovendien aan de orde in de bundels Horst Denzer (red.), *Jean Bodin. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München* (München 1973); *La "République" di Jean Bodin. Atti del convegno di Perugia, 14-15 novembre 1980* (Firenze 1981); Yves Charles Zarka (red.), *Jean Bodin. Nature, histoire, droit et politique* (Paris 1996) en het speciale aan Bodin gewijde nummer van *Il pensiero politico* 30 (1997), p. 153-390 (*Jean Bodin a 400 anni dalla morte*). De bundel Ralph Häfner (red.), *Bodinus Polymeres. Neue Studien zu Jean Bodins Spätwerk* (Wiesbaden 1999), is gewijd aan Bodins opvattingen over religie en natuurfilosofie.

8 Zie voor verschillende opvattingen op dit punt Kenneth Pennington, *The Prince and the Law 1200-1600. Sovereignty and Rights in the western Legal Tradition* (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993), p. 276 e.v. Pennington stelt Skinner en London Fell tegenover Franklin en Giesey; zie ook Spitz 1998 (zie noot 7), p. 12 e.v.. Zie over dit punt bovendien Michael Stolleis, 'Die Idee des souveränen Staates', in: *Der Staat. Zeitschrift für Staatslehre, öffentliches Recht und Verfassungsgeschichte. Beiheft 11: Entstehen und Wandel verfassungsrechtlichen Denkens* (Berlin 1996), p. 63-85 en recentelijk Merio Scattola, 'Diritto medioevale e scienza politica moderna nella dottrina della sovranità di Jean Bodin', in: *Ius Commune. Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 26 (1999), p. 165-209.

(verder te noemen *République*; eerste uitgave 1576),⁹ nu ook mijn zestiende-eeuwse zegsman in zijn verslag uitsluitend uit dit werk put.¹⁰

2. Jean Bodin en soevereiniteit

Een korte inleiding over Bodins standpunten aangaande de positie van de vorst is op zijn plaats, nu immers Bodin bekend staat als de grote pleitbezorger van het absolutisme. Be-roemd is zijn definitie van soevereiniteit als ‘la puissance absolue et perpetuelle’. In de Latijnse vertaling van zijn werk heette het: ‘*Majestas est summa in cives ac subditos legibusque soluta potestas*’ (‘soevereiniteit is de hoogste en niet aan wetten onderworpen heerschappij over burgers en onderdanen’). De soeverein kent in beginsel geen andere beperkingen dan de geboden van de goddelijke en natuurlijke wetten, is met name niet aan de (menselijke) wetten van de staat onderworpen en wordt in de eerste plaats gekenmerkt door ‘la puissance de donner loy à tous en general, et à chacun en particulier (...) sans le consentement de plus grand, ni de pareil, ni de moindre que soy’ (zie *République* I.8 en I.10, pp. 122, 129, 132 en 221). Uitdrukkelijk verzet Bodin zich tegen de theorieën van de Franse Hugenoten zoals die vooral in reactie op de Bartholomeüsnacht (1572) tot ontwikkeling kwamen (*République* I.8, p. 137/8). In deze theorieën wordt het volk, dat wil zeggen de magistraten, *ephoren* of Staten, boven de vorst geplaatst en wordt aan het volk een recht van opstand tegen de soeverein toegeschreven. Niemand heeft jurisdictie over de soeverein, stelt daar tegenover Bodin. Dit betekent dat er in zijn systeem geen juridische remedie is tegen een vorst die zich misdraagt, ook niet wanneer deze daarbij de wetten van God en de natuur overtreedt. Wel kan in geval van ernstige overtreding van het goddelijke of natuurlijke recht door de vorst op met name de magistraten de verplichting komen te rusten zich passief te verzetten. Actief verzet is in Bodins theorie slechts toegestaan tegen een heerser zonder legitieme titel, een *tyrannus ex defectu tituli*.¹¹

Toch stelt Bodin meer grenzen aan de macht van de vorst dan de goddelijke en natuurlijke wetten alleen.¹² Zo acht hij iedere vorst gebonden aan ‘les loix Royales’, de *leges imperii*, die hij omschrijft als ‘loix qui concernent l’estat du Royaume, et de l’establissement d’iceluy’ (*République* I.8, p. 137). Bedoeld zijn die wetten waarop de soevereine macht steunt en die er het fundament van zijn. Met name spreekt hij over de regels die de erfopvolging

9 Zie Roland Crahay, Marie-Thérèse Isaac en Marie-Thérèse Lenger, *Bibliographie critique des éditions anciennes de Jean Bodin* (z.p. 1992) voor bibliografische gegevens over Bodin. Wanneer hieronder zonder verdere aanduiding wordt verwezen naar de *République* dan geldt dat de facsimiledruk Aalen 1961 (1977) van de uitgave Parijs 1583.

10 Vergelijk echter Bergsma 1983 (zie noot 6) p. 118 en (ogenschijnlijk) Van Berkel 1981 (zie noot 6), p. 5 noot 13; verwijzingen naar Bodins *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566) ben ik althans in de Acten niet tegengekomen.

11 Het onderscheid tussen tirannen op basis van hun handelen en tirannen op basis van een gebrekkige titel heeft een lange geschiedenis die onder anderen over Thomas van Aquino (*In libro II Sententiarum*, 44.2.2) en Bartolus de Saxoferrato (*Tractatus de tyrannia*) loopt. Zie van Bodin met name *République* II.5; hierover vooral Franklin 1973 (zie noot 7), p. 93-101; veel verwijzingen naar literatuur zijn te vinden in Scattola 1999 (zie noot 8), p. 200 e.v.

12 George H. Sabine en Thomas L. Thorson, *A History of Political Thought* (fourth edition, Hinsdale (Illinois) 1973), p. 379 e.v. spreekt van ‘confusions’ in plaats van van ‘grenzen’.

van de troon regelen (voor Frankrijk is dat ‘la loy Salique’, *République* I.8, p. 137), en het verbod om delen van het land te vervreemden (*République* VI.2, p. 855 e.v.).¹³ Verder verdedigt hij het standpunt dat nieuwe belastingen slechts kunnen worden geheven met toestemming van de Staten (*République* I.8, p. 140). Bovendien acht Bodin de soeverein gebonden aan zijn contracten of verdragen met zijn onderdanen of met vreemden (*République* I.8, p. 152). Deze punten komen hieronder aan de orde.

Deze door Bodin aan de macht van de vorst gestelde grenzen echter mogen verstrekkend zijn, verder strekkend was de fundamentele vernieuwing die zijn leer van de soevereiniteit betekende voor de macht van de vorst. Bodin schrijft de vorst niet een aantal bevoegdheden of rechten toe, maar hij redeneert andersom: de soeverein verkrijgt in zijn theorie alle macht, behalve wat daar uitdrukkelijk van wordt uitgezonderd.¹⁴

Ik heb tevergeefs gezocht naar gegevens over Bodins houding tegenover de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse koning. Het staat buiten kijf dat Filips II over een legitieme titel voor zijn macht beschikte; hetzelfde kan bijgevolg worden gezegd over de door hem op correcte wijze aangestelde landvoogden, zoals Fernando Alvarez de Toledo, bij ons beter bekend als de hertog van Alba. Actieve opstand tegen een legitieme vorst past niet in het denken van Bodin over soevereiniteit. Aan de andere kant is het zeer de vraag of Bodin zou instemmen met Filips’ maatregelen om de godsdienstige eenheid in de Nederlanden te herstellen. Inderdaad acht Bodin eenheid en zuiverheid van religie van het grootste belang voor de staat. Op de soeverein rust daarom de taak deze eenheid en zuiverheid te bewaken. Wanneer de situatie in een land echter dusdanig is dat de religieuze eenheid niet anders is te herstellen dan door totale ontwrichting van de samenleving – en het valt zeer wel te verdedigen dat die situatie zich in de zestiende-eeuwse Nederlanden voordeed – dan is tolerantie met behoud van de staat te verkiezen boven het herstellen van die religieuze eenheid met het gevaar dat de staat zelf als puinhoop achterblijft.¹⁵

Bodin kwam zelf dicht bij een actieve rol in de Opstand bij de benoeming in 1580 (verdrag van Plessis-lez-Tours) door de Staten-Generaal van François, hertog van Anjou, broer van de Franse koning Hendrik III, als landsheer (‘prince et seigneur’). Bij de onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en Anjou is veel te doen geweest over de vraag of aan Anjou de ‘soevereiniteit’ moest worden toegekend of niet. Anjou stond op de titel ‘soeverein’, maar de Staten antwoordden dat een dergelijke term in deze gewesten niet gebruikelijk was. Eén van de adviseurs van Anjou was Jean Bodin. Hoewel Bodin niet zelf rechtstreeks bij deze onderhandelingen met de Staten-Generaal betrokken was,¹⁶ als adviseur van An-

¹³ Zie daarover Marie Dominique Couzinet, *La logique divine dans les Six livres de la République de Jean Bodin. Hypothèse de lecture* (Florence 1991), p. 6.

¹⁴ Kossmann 1980 (zie noot 1), p. 67.

¹⁵ Hierover Roellenbeck 1973 (zie noot 2).

¹⁶ Zie over deze onderhandelingen Gordon Griffiths, ‘Humanists and Representative Government in the Sixteenth Century: Bodin, Marnix, and the Invitation to the Duke of Anjou to become Ruler of the Low Countries’, in: idem, *Representative Institutions in Theory and Practice. Historical Papers read at Bruan Mawr College April 1968* (Bruxelles 1970), p. 59-83; zie ook idem, *Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century. Commentary and Documents for the Study of Comparative Constitutional History* (Oxford 1968),

jou zal hij op de achtergrond een rol hebben gespeeld. Al was Bodin in theorie niet tegen het invoeren van buitenlandse hulp in een geschil tussen een vorst en zijn volk (waarover hieronder meer), het door de Staten-Generaal op eigen gezag benoemen van een landsheer, terwijl Filips II op dat moment nog de wettige landsheer is, is toch een daad die maar moeilijk in het verhaal van Bodin is in te passen. Deze daad betekende immers dat de Staten openlijk lieten blijken zich niet langer aan het gezag van de Spaanse koning onderworpen te achten. Niet voor niets wordt het verlaten van Filips II in juli 1581 onder geleerden gezien als een formele bevestiging van een reeds bestaande toestand.¹⁷

Het is bekend dat Bodin zelf verbaasd was over de manier waarop zijn *Les six livres de la République* werd ontvangen. Zelf meende hij geen radicale breuk met het verleden te hebben gemaakt. Had hij immers niet – juist ook in hoofdstuk 8 van het eerste boek (dat is hoofdstuk 9 in de eerste twee edities van het werk, zie hieronder) – allerlei beperkingen aangebracht op de macht van de soevereine vorst?¹⁸ Het werk was echter radicaler dan Bodin dacht. Niet dat Bodin zijn eigen systeem niet heeft begrepen, maar het effect van de beperkingen die Bodin had aangebracht, is in sterke mate afhankelijk van zijn visie op de kosmische orde, op plaats en doel van de staat binnen die orde en daarmee op plaats en taak van de vorst binnen die staat. Wie de *République* leest als een staatsrechtelijk, politiek geschrift, zonder daarbij acht te slaan op Bodins wijsgerig-religieuze beschouwingen over God, kosmos en natuur, vindt in het boek een krachtig pleidooi voor een absolute vorstenmacht. Al zijn er zijn morele beperkingen aan deze macht gesteld, juridisch wordt de vorst geen strobreed in de weg gelegd. Het moge zo zijn dat deze lezer geen recht doet aan de bedoelingen van Bodin, kwalijk te nemen valt hem dit nauwelijks. Bij alle verschillen in benadering en waardering, over één ding lijken de meeste (hedendaagse) geleerden het eens: het kost heel wat moeite om het werk van Bodin als coherent geheel te begrijpen.¹⁹

Behalve op het verband met Bodins wijsgerig-religieuze beschouwingen valt hier te wijzen op de verankering van Bodins systeem in het middeleeuwse (juridische) denken. Dit denken was wellicht in woord, maar in geest zeker niet absolutistisch van aard. Het is wel betoogd dat wij moderne lezers niet meer in staat zijn de volle diepte van deze verankering te peilen, nu wij onvoldoende in staat zijn de verwijzingen die Bodin in zijn tekst heeft aangebracht te volgen. Hierdoor zou het werk op ons een meer absolutistische indruk maken

p. 314 e.v. en Documents xlix-li, alsmede Mack P. Holt, *The Duke of Anjou and the Politique Struggle during the Wars of Religion* (Cambridge 1986), p. 134 e.v.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Mout in *Plakkaat van Verlatinge 1581*, facsimile-uitgave van de originele druk Charles Silvius; inleiding, transcriptie en vertaling in hedendaags Nederlands door M.E.H.N. Mout ('s-Gravenhage 1979), p. 14.

¹⁸ Zie Franklin 1973 (zie noot 7), p. 102; Ralph E. Giesey, 'Medieval Jurisprudence in Bodin's Concept of Sovereignty', in: Denzer (red.), *Jean Bodin 1973* (zie noot 7), p. 167-186; Yves Charles Zarka, 'Constitution et souveraineté selon Bodin', in: *Il pensiero politico* 30 (1977), p. 276-286 en Spitz 1998 (zie noot 7).

¹⁹ Zie de verzuchting van J.W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century* (revised version, London/New York 1964, (eerste druk 1928)), p. 444: 'I have endeavoured to represent Bodin's thought as substantially coherent. He himself has made it difficult to do this: it must indeed be admitted that it is ultimately impossible'. Goyard-Fabre 1989 (zie noot 7), p. 284 vraagt zich af of we Bodin moeten zien als een absolutist, als voorstander van een gematigde monarchie, of aristocratie, of misschien als een auteur 'problematische'.

dan op zestiende-eeuwse lezers, voorzover deze tenminste van dit middeleeuwse denken nog op de hoogte waren.²⁰

3. Jean Bodin en de verdediging van de Nederlandse Opstand

Inderdaad was Bodin niet de enige die zijn theorie over de macht van de vorst niet (uitsluitend) in absolutistische zin verstond. Het is opmerkelijk dat deze theorie in de bloeitijd van het absolutisme (in het bijzonder ten tijde van Lodewijk XIV, 1661-1715) in de vergetelheid was geraakt.²¹ Maar bovendien zien we dat een beroep op Bodin wordt gedaan, waar het erom gaat de opstand van de Nederlandse gewesten tegen de rechtmatige landsheer, de Spaanse koning Filips II te verdedigen. Het was de Friese jurist Aggaeus van Albada die Bodin aanvoerde ter staving van de standpunten van de Staten van de opstandige gewesten. In zijn *Acten vanden Vredehandel, geschiet te Colen*²² (verder te noemen *Acten*) schaarft hij Bodins *République* onder de zes werken die zijns inziens ‘alle politieke personen’ moeten lezen (*Acten*, p. 161).²³ Albada geeft in zijn annotaties negen verwijzingen naar dit werk van Bodin (*Acten*, pp. 98, 119, 121, 163, 219, 309, 310, 341 en 342). We zullen hieronder bezien of Albada bij het gebruik van het werk van Bodin, ook altijd de geest van het werk heeft gevolgd.

Dit geschrift van Albada is een verslag van dag tot dag van de onderhandelingen tussen de Nederlandse en de Spaanse partij die in het jaar 1579 te Keulen plaatsvonden op instigatie van de Duitse keizer Rudolf II. Deze onderhandelingen liepen, zoals we weten, op niets uit; de vrede zou pas komen met het Verdrag van Münster in 1648. Wie de reacties leest die de Nederlandse en de Spaanse partijen over en weer gaven op elkaars voorstellen en op de voorgestelde eerste en tweede serie artikelen van de commissarissen van de Duitse keizer in hun rol als bemiddelaars, proeft de grimmige sfeer waarin de onderhandelingen plaatsvonden. Bij (de gezanten van) de Staten van de Nederlandse gewesten bestond geen enkel vertrouwen in de goede bedoelingen van de Spaanse koning. Van Spaanse zijde verweet men de Sta-

20 In deze zin Giesey 1973 (zie noot 18) en Pennington 1993 (zie noot 8), p. 276 e.v. Zie ook Max Adams Shepard, ‘Sovereignty at the Crossroads: A Study of Bodin’, in: *Political Science Quarterly* 45 (1930), p. 69-86. Anders London Fell 1987 (zie noot 7), p. 10 e.v. en 100 e.v.

21 Aldus P. Selmer in zijn bijdrage ‘Bodin, Jean (Bodinus)’, in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* I (1971), p. 464-466 en Roman Schnurr, ‘Bodin’, in: *Staatslexikon. Recht, Wirtschaft, Gesellschaft* I (1985, 7. Auflage), p. 862; vergelijk echter Sabine/Thorson 1973 (zie noot 12), p. 374, die de vergetelheid waarin Bodins boeken vervielen, toeschrijft aan ‘their being intolerable formless and tedious’.

22 Aggaeus van Albada, *Acten vanden Vredehandel, geschiet te Colen (...)*. Verciert met nootelijke ende zeer vruchtbare annotatien ende verclaringhen (...) (Leiden 1580 en herdrukt Leiden 1581). Te Antwerpen verscheen bovendien in 1580 een ongeannoteerde versie. Albada zelf schreef de tekst in het Latijn; ook de Latijnse versie (*Acta pacificationes quae (...) Coloniae habitata sunt*) is met en zonder annotaties gedrukt (1580) in respectievelijk Leiden en Antwerpen. Over de Nederlandse vertaling was Albada niet erg te spreken (E. Friedlaender (red.), *Briefve des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und Andere, aus den Jahren 1579-1584* (Leeuwarden 1874), p. 64). Het is daarom zaak de Latijnse versie er telkens bij te houden. De verwijzingen in dit artikel zijn nochtans – tenzij anders vermeld – naar de Nederlandse versie Leiden 1580. Waar ik verwijs naar de Latijnse versie (verder te noemen *Acta*), bedoel ik de geannoteerde versie Leiden 1580.

23 De andere titels zijn Innocent Gentillet, *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un Royaume ou autre Principauté ... Contre Nicolas Machiavel Florentin* (1576); Marius Salamoni, *De principatu libri VII* (1544); het werk van Fernando Vázquez (geen titel); Hieronymus Osorio da Fonseca, *De Gloria libri V, ejusdem de Nobilitate civili et christiana libri V* (1576) en François Hotman, *Franco-Gallia* (1573). Het lezen van het werk van Niccolò Machiavelli wordt door Albada afgeraden: ‘(...) niet dien boosen en vuylen Florentijn Machiavelli’.

Acten
Vanden Vredehandel
 gheschiet te Colen / inde teghenwoor-
 dicheyt vande Commissarisen der Keyserlijcker
 Maesteyt.

Tusschen d'Ambassadeurs ende ghesanten des doozluchtichsten
 Conincs van Spaiguen / ende Matthias Aertshertoge van
 Oostenrijck / Gouverneur etc. ende den staten van Nederlandt.

Verclert met nootelijcke ende zeer vruchtbare annotatien ende vercla-
 ringhen / dienende tot naerder ende volcomen onderrichtinghe
 vander saecken / ende belepdt desselvs
 vredehandels.

Ghetrouwselijck beschreeven siet den Protocol der ghesanten
 vande Staty, ende overgeset inde mederduytse sprake.

Psalm. xciiij.

De heere en sal sijn volck niet verstoeten / noch sijn erne verlaten:
 Want dat oordeel sal weder te rechte comen / ende dien sullen alle
 hrome herten toevallen.

Societatis Jesu Brugis.

SCRUTA MINI.

TOT LEYDEN.

By Charles Silvius / gheswooren Drucker der Staten
 slants van Hollandt.

M. D. LXXX.

Doorbevel vande Staten van Hollandt.

ten onmogelijke eisen te stellen en leek men zelfs het gevoel te hebben dat de Staten eigenlijk geen vrede wilden. Hetzelfde gevoel leefde aan keizerlijke zijde. Albada daarentegen laat meer dan eens blijken dat hij de Duitse keizer en de Spaanse koning ervan verdacht onder één hoedje te hebben gespeeld. Al met al geen vruchtbare bodem voor vrede.

Voor zover ik heb kunnen achterhalen, verwijst Albada naar de tweede, niet geautoriseerde editie van de *République*, uitgegeven door Claude Juge, Genève 1577.²⁴ Deze editie is gebaseerd op de eerste editie (Parijs 1576, tweede uitgave Parijs 1577), maar is door Simon Goulart voorzien van enige tekstveranderingen en aanvullingen, volgens de voorstellen van de Raad van Genève. Men dient erop bedacht te zijn dat de hoofdstukindeling van de eerste (Parijs 1576 en 1577) en tweede editie (Genève 1577) afwijkt van de derde (Parijs 1577, tweede geautoriseerde editie) en volgende edities.²⁵ De in dit kader zo belangrijke hoofdstukken 8 en 10 uit het eerste boek waren in de eerste en tweede editie genummerd I.9 en I.11.²⁶

Wanneer we nu de negen verwijzingen van Albada naar het werk van Bodin bekijken, dan zien we precies die passages op de voorgrond treden op basis waarvan Bodin zelf meende dat zijn theorie behoudender en minder absolutistisch was dan veel van zijn lezers erin lazen.

a. De vorst en de financiën

De eerste verwijzing (*Acten*, p. 98) betreft de vraag of de vorst belastingen mag heffen zonder instemming van de onderdanen. De aanleiding voor Albada is het commentaar van de gezanten der Staten op het voorgestelde artikel 7 van hertog van Terranova (*Acten*, p. 86). Dit artikel betreft de financiële afwikkeling van de troebelen. De Staten stellen zich op het standpunt dat de koning met zijn voorstel het land geen genade ('gracie') toont, zolang hij niet aanbiedt de schulden te betalen die de Staten te eigener bescherming ten behoeve van de strijd hebben gemaakt. De verwijzing van Albada sluit niet direkt aan bij dit standpunt van de Staten, maar staat in een wat verwijderd verband daarmee. Primair evenwel verwijst Albada naar de vijftiende-eeuwse Franse geschiedschrijver Philippe de Comines (*Cominaeus*, *Commynes*). De verwijzing naar Bodin is daaraan toegevoegd.²⁷

²⁴ Roland Crahay e.a. 1992 (zie noot 9), p. 101 vermeldt 25 exemplaren van deze editie; het exemplaar in de bibliotheek van de Vrije Universiteit Amsterdam (cat.nr. XE.05614) is daarbij niet meegeteld. Zie over deze editie Corinne Müller, 'L'édition subreptice des Six Livres de la République de Jean Bodin [Genève, 1577]. Sa genèse et son influence', in: *Quaerendo. A quarterly journal from the Low Countries devoted to manuscripts and printed books* 10 (1980), p. 211-236.

²⁵ Behalve van de editie Genève 1577 maak ik gebruik van de facsimiledruk Paris 1583/Aalen 1961 (1977). Waar ik een verschil in de teksten ben tegenkomen, maak ik daarvan melding. Wanneer Albada verwijst naar de editie Genève 1577 zal ik paginaverwijzingen geven naar beide edities, nu immers de facsimiledruk zoveel gemakkelijker toegankelijk is. Om de zelfde reden gelden, zoals eerder vermeld, de verwijzingen in dit artikel naar de *République* (zonder meer) de uitgave Parijs 1583/Aalen 1961.

²⁶ Deze vernummering is een gevolg van het feit dat hoofdstuk V.6 uit de derde en volgende edities (Parijs 1577, tweede geautoriseerde editie en volgende) in de eerste twee edities was opgenomen als hoofdstuk I.8. Wanneer dus Albada verwijst naar caput I.8 uit de editie Genève 1577, vinden wij het bedoelde hoofdstuk in de facsimiledruk (Paris 1583/Aalen 1961) onder V.6; wanneer Albada verwijst naar I.9 (Genève 1577) vinden wij het in Paris 1583/Aalen 1961 onder I.8.

²⁷ Bodin, *République*, ed. Genève 1577, I.9, p. 207; ed. Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 140. Overigens verwijst Bodin ook zelf naar Comines.

Aansluitend op de Engelse traditie meent Bodin dat geen enkele koning de macht heeft om belastingen te heffen zonder toestemming van het volk. Deze stellingname van Bodin is om verschillende redenen opmerkelijk.²⁸ Ten eerste lijkt dit een radicale breuk met zijn visie op de soeverein. De soeverein van Bodin onderscheidt zich immers juist daardoor van anderen dat hij aan niemand anders dan aan God verantwoording schuldig is. De door soeverein en volk gedeelde macht op financieel vlak is hiermee moeilijk te verenigen. Ten tweede speelde dit punt – door Bodin ten principale behandeld – overigens geen prominente rol in het Franse staatsrechtelijke denken. Een dergelijke inperking van de macht vinden we dan ook niet uitgesponnen in de theorieën van de Monarchomachen. In de Franse traditie wordt het heffen van nieuwe belastingen beheerst door de algemenere regels ten aanzien van wetgeving. Tenslotte valt op dat Bodin geen echte grondslag voor zijn opvatting geeft. Wel maakt hij een vergelijking tussen dit verbod en het verbod zich te vergrijpen aan andermans goed: ‘...par ce qu’il n’est en la puissance de Prince du monde, de lever impost à son plaisir sur le peuple, non plus que prendre le bien d’autrui’ (*République* I.8, p. 140). Deze laatste woorden, het verbod om zich aan andermans vermogen te vergrijpen, vinden we overigens niet in de tekst van editie Genève 1577 (I.9, p. 208) en zullen een latere toevoeging zijn. De geest ervan wordt elders (*République* I.8, p. 156 e.v.) natuurrechtelijk ingebed, op grond waarvan moderne schrijvers ook Bodins verbod belasting te heffen zonder toestemming van het volk baseren op het natuurlijke recht.²⁹

Waarom onthield Bodin de soeverein de – in de regeringspraktijk in potentie zo belangrijke – bevoegdheid om zonder instemming van het volk belastingen te heffen? Julian H. Franklin verklaart Bodins standpunt als het gevolg van beweegredenen van geheel eigen orde, eerder fiscaal dan constitutioneel ingegeven. Ook angst voor rebellie in geval van nieuwe belastingen, zal – gezien de toch al hoge belasting in zijn tijd – zeker een rol hebben gespeeld. Bodin lijkt hier te hebben gezocht naar een compromis tussen zijn door velen gedeelde scepsis tegenover belastingen en zijn op pragmatische grondslag gebaseerde erkenning van de legitimiteit ervan.³⁰

Bodins standpunt in deze zal hoe dan ook in de Nederlanden bijval hebben gevonden. De Staten waren van mening dat de landsheer met de opbrengst uit zijn domeinen genoegen moest nemen, desnoods aangevuld met de beden, hem door de onderdanen uitdrukkelijk toegestaan.³¹ In deze gewesten had de landvoogd, de hertog van Alva, zich dan ook niet in de laatste plaats juist door zijn belastingmaatregelen – de bekende tiende penning

28 Zie hierover Franklin 1973 (zie noot 7), p. 86 e.v en Quaritsch 1986 (zie noot 7), p. 60 e.v.

29 Franklin 1973 (zie noot 7), p. 87. Spitz 1998 (zie noot 7), is op dit punt mijns inziens niet geheel duidelijk; enerzijds schrijft hij (p. 70): ‘Il est certain que, pour lui [Bodin, GvN], ce droit [de consentir l’impôt, GvN] résulte originellement d’une concession royale (...)’, maar even later (p. 75 e.v.) lijkt hij het verbod toch natuurrechtelijk in te bedden.

30 Franklin 1973 (zie noot 7), p88/9; zie ook de reactie op Franklins standpunt van Zarka 1997 (zie noot 18): ‘Le discours bodinien est à la fois théorique et historique’ (p. 284). Zie in algemener verband bovendien Quaritsch 1986 (zie noot 7), p. 52: ‘Diese ‘Schranken’ werden häufig als logische Widersprüche aufgefaßt. (...) Aber Bodin konnte sein Konzept weder philosophisch zu Ende denken noch ein rechtstheoretisch widerspruchsfreies Verhältnis von Recht und Staat entwickeln wollen. Sein Ziel mußte eine realisierbare Lehre vom Staat sein (...)’.

31 J.Ph. de Monté ver Loren, Hooflijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling (zevende herziene druk, bewerkt door J.E. Spruit, Deventer 2000), p. 252.

– impopulair gemaakt. Overigens had de landvoogd voor deze maatregel inderdaad instemming van de Staten gevraagd (en uiteindelijk onder protest en voorbehoud verkregen); tot heffing ervan is het nooit gekomen.³² Zoals we hebben gezien vinden we in de *Acten Bodins* standpunt niet in verband gebracht met deze tiende penning, maar in verband met de kosten gemaakt voor de strijd.

b. *De vorst en de verdragen met zijn onderdanen*

De tweede verwijzing in de *Acten* vinden we in de kantlijn op pagina 119. Nu het de bedoeling van partijen is om in Keulen nader tot elkaar te komen, speelt ook de vraag of onderdanen met hun vorst een verdrag mogen sluiten. Bodin behandelt deze vraag in *République*, V.6.³³ Dezelfde passage vinden we geciteerd op pagina 219 van de *Acten*.³⁴ Aanleiding voor het citaat op pagina 219 is een brief van de gezanten der Staten aan de commissarissen in reactie op de nieuwe vredesartikelen zoals door de laatsten voorgesteld (*Acten*, p. 184 e.v.). De Staten van de verschillende gewesten hebben lang over de artikelen beraadslaagd; te lang, meende men in Keulen. Middels deze brief geven de gezanten opheldering over de vertraging, maar laten ze bovenal weten dat de Staten genoemde artikelen niet zullen goedkeuren. Ze dringen dan ook aan op verdergaande middelen, ‘die den ondersaeten in de herten ende consciencien moghen brenghen gerustheyt³⁵ ende meerdere vrijheyt dan hen tot noch toe verleent is geweest’. Om dit verlangen in een breder kader te plaatsen, verwijst Albada naar Bodin. Deze beschrijft enige historische verdragen waarbij vorsten partij zijn geweest en waarin het aan trouw heeft ontbroken. Daarnaast merkt Bodin op dat er geen verdrag strikter moet worden nageleefd, maar tegelijk moeilijker is na te komen, dan een verdrag gesloten tussen een vorst en onderdanen die tegen hun vorst in opstand zijn gekomen. Bodin verdedigt de mogelijkheid om in moeilijke gevallen een buurvorst erbij te betrekken ter bescherming van de onderdanen. Wat bedoelde Albada precies met deze verwijzingen? Is het een steek onder water gericht tot de Duitse keizer, om aan te geven dat deze te weinig doet om de inwoners van de Nederlandse gewesten ook werkelijk te beschermen tegen hun vorst? Is het een rechtvaardiging voor het beroep dat de gewesten in dezelfde tijd deden op de hertog van Anjou, in 1578 gesierd met de titel ‘Beschermer der vrijheid in Nederland’? Het punt blijft enigszins in de lucht hangen. Waarschijnlijk was het

32 Hierover Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. Uitgegeven door H.T. Colenbrander (tweede bijgewerkte druk, [z.p.] 1922/'s-Gravenhage 1980), p. 157-159.

33 Bodin, *République*, Genève 1577, I.8, p. 175; Paris 1583/Aalen 1961, V.6, p. 821 e.v. Hoofdstuk V.6 was in de eerste twee edities van *Les six Livres de la République* genummerd I.8. De tekst in de editie Paris 1583/Aalen 1961, p. 821 is iets uitgebreid ten opzichte van Genève 1577, p. 175. Toegevoegd is het tekstgedeelte: ‘Et si on me dit (...) à un Prince souverain’.

34 In de *Acten* staat de verwijzing niet op de juiste plaats. Vergelijking met de Latijnse versie wijst uit dat de verwijzing dient te staan op p. 223 van de *Acten* in plaats van op p. 219 (vergelijk *Acta*, p 182/3, welke pagina's op hun beurt ten onrechte zijn genummerd 282/3).

35 In de Latijnse versie (*Acta*, p. 183, genummerd 283) staat *plena securitas*; vandaar de annotatie ‘Ad verb. Quae subditis plenam securitatem’, in het Nederlands nauwgezet vertaald als: ‘Die den ondersaeten (...) volle versekertheyt’. In de tekst zelf evenwel is *securitas* niet vertaald met ‘versekertheyt’, maar met ‘gerustheyt’. In combinatie met het vermelde in de vorige noot, krijgt men hier een indruk hoe onzorgvuldig de vertaler van de *Acta* te werk is gegaan.

Albada vooral te doen om de voorbeelden die Bodin geeft van dergelijke verdragen en eedafleggingen en van de vorstelijke trouweloosheden waarvan goedgelovigen meer dan eens het slachtoffer zijn geweest. Dat een verdrag tussen de vorst en zijn onderdanen volgens Bodin niet hoeft te worden uitgesloten, blijkt ondertussen duidelijk uit de bedoelde passage en de pagina's daaraan voorafgaand.

c. De vorst en de binding aan publiekrechtelijke contracten

De derde annotatie vinden wij op pagina 121 van de *Acten*.³⁶ Door Albada's interpretatie van Bodins tekst raken we een essentieel punt in diens theorie. De context in de *Acten* waarin de verwijzing is te vinden, is een geschrift van de gezanten der Staten aan de commissarissen van de keizer. In dit geschrift stellen zij dat de wetten, costumen, verdragen ('compacten') en privilegien 'ons', dat wil zeggen de Staten, toebehoren en niet door de koning kunnen worden veranderd of ingetrokken; dat 'tributen ende schattingen' slechts met toestemming kunnen worden verhoogd of verlaagd en dat de vorst niet zo maar 'digniteiten, ambten ende officien' mag vergeven. De meningen op deze punten liepen in die tijd uiteen. Albada neemt de gelegenheid te baat om zijn opvattingen te ventileren. Niets is waarachtiger, aldus Albada, dan dat de vorst zich houdt aan, en de bescherming op zich neemt van hetgeen bij verdrag tussen vorst en onderdanen daaromtrent is gesteld. Hij haalt de Spaanse jurist Fernando Vázquez (Vasquius; de verwijzing is naar caput I.3 van diens *Controversiae illustres* uit 1564) en Bodin aan om dit standpunt te schragen. De verwijzing naar Bodin vinden we in een annotatie op de woorden 'dat hij natuerlick verbonden wort, maer niet civilick' (dus dat de vorst wel natuurrechtelijk, maar niet positiefrechtelijk aan zijn verdragen is gebonden) uit het vertaalde citaat van Vázquez. Beide auteurs, zo wil Albada zeggen, achten de binding van de vorst aan zijn verdragen met de onderdanen zeer sterk. Nu is deze interpretatie van beide auteurs op zichzelf niet onjuist. Het is echter zeer de vraag of de context waarin Albada de verwijzingen geeft, recht doet aan de bedoelingen van Vázquez en Bodin.

Concentreren wij ons op Bodin.³⁷ Deze formuleert inderdaad als een 'reigle d'estat' dat 'le Prince souverain est tenu aux contracts par luy faits, soit avec son subiect, soit avec l'estranger'. Bodin benadrukt dit punt omdat hij eerder (*République* I.8, p. 133 e.v.) had geschreven dat de vorst niet volledig is gebonden aan zijn beloftes om bepaalde wetten te handhaven. Binding van de vorst aan een dergelijke – men zou kunnen zeggen 'publieke' – belofte houdt op wanneer de 'iustice de la loy', dat is de rechtvaardigheid van de wet die de vorst heeft beloofd te zullen handhaven, is vervallen. Uitdrukkelijk verzet Bodin zich te-

³⁶ De verwijzing is opnieuw te vinden in *Acten*, p. 309, zie hieronder. Albada verwijst naar *République*, Genève 1577, I.9, p. 221; Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 152/3.

³⁷ Zie over Fernando Vázquez mijn artikel in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (zie noot 6), alsmede mijn *Vorst tussen volk en wet. Over volkssoevereiniteit en rechtsstatelijkheid in het werk van Fernando Vázquez de Menchaca (1512-1569)* (proefschrift Rotterdam, [z.p.] 1999). Zie aangaande Bodin en de binding van de vorst aan contracten en verdragen Franklin 1973 (zie noot 7), p. 79 e.v.

gen de visie, zoals onder anderen verdedigd door de veertiende-eeuwse juristen Bartolus de Saxoferrato en Baldus de Ubaldis, die wet en contract op één lijn zet. De wet, aldus Bodin, is afhankelijk van de wil van de soeverein, die alle onderdanen kan binden, maar niet zichzelf. Een verdrag ('convention') tussen de vorst en de onderdanen daarentegen is wederzijds en scheidt over en weer verplichtingen, waaraan partijen zich niet ten nadele van de wederpartij kunnen onttrekken. De uitzondering op deze laatste regel is, nogmaals, dat de vorst zich aan zijn belofte een wet te zullen handhaven kan onttrekken wanneer de rechtvaardiging van deze wet is komen te vervallen. Een dergelijke vrijheid komt de onderdanen niet toe. De manier waarop de vorst van deze vrijheid gebruik maakt, is bovendien niet aan enige controle onderhevig. Er is in de theorie van Bodin geen ruimte voor een orgaan hoger dan de soeverein die de 'iustice de la loy' aan zijn oordeel onderwerpt en daarmee zeggenschap zou hebben over de verplichting van de vorst om zijn belofte de wet te handhaven gestand te doen. De nadruk die Bodin legt op de binding van de vorst aan zijn 'private' (te begrijpen in tegenstelling tot de 'publieke') contracten met onderdanen, aldus nadrukkelijk Franklin,³⁸ is om misverstanden te voorkomen: aan dergelijke contracten is de vorst gebonden als ieder ander.

Duidelijk is dat Albada hier – al dan niet met opzet – de leer van Bodin geweld aandoet. Wat Bodin schrijft over de binding van de vorst aan private contracten, wordt door Albada aangehaald in een publiekrechtelijke context. Blijkbaar acht Albada de vorst contractueel gebonden aan de wetten, costumen, verdragen en privilegien. Maar bedoelde uiteenzetting van Bodin is daartoe niet ter ondersteuning te gebruiken. Voor zover het om contractueel vastgelegde binding aan de wetten gaat, heeft Bodin de vorst zelfs nadrukkelijk een grote, en vooral ongecontroleerde vrijheid toegekend. De bedoelingen van Albada vallen mijns inziens niet te rijmen met het standpunt van Bodin.

d. De vorst en de binding aan rechten en privilegies

Ook de vierde verwijzing (*Acten*, p. 163) is vanuit staatsrechtelijk oogpunt bijzonder interessant. Zij is te vinden in de reactie van de gezanten der Staten op de eerste versie van de vredesartikelen zoals voorgesteld door de commissarissen van de keizer (*Acten*, p. 148 e.v.). In de kantlijn schrijft Albada bij verschillende artikelen dat de voorstellen zijns inziens gelijk zijn aan die van Terranova, de leider van de Spaanse delegatie. Ook de Staten zijn van mening dat in vrijwel alles de artikelen van Terranova zijn gevolgd en dat er veel te weinig acht is geslagen op hetgeen de Staten hebben gewenst en naar voren gebracht. Eén en ander dwingt de Staten ertoe, aldus in hun reactie, meer dan voorheen te staan op hun rechten en privilegies.

De verwijzing naar Bodin op pagina 163 betreft in dit kader de uitleg van het fragment *Digesten* 1,4,1pr:

³⁸ Franklin 1973 (zie noot 7), p. 80.

Ulpianus libro primo institutionum. Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.

Ulpianus, *Instituten* I. Wat de keizer heeft besloten, heeft kracht van wet, omdat namelijk het volk door de keizer-wet, die aangaande 's keizers macht is uitgevaardigd, aan hem en op hem zijn gehele gezag en opperheerschappij overdraagt. (Vertaling Spruit c.s.)

Voor de interpretatie van de woorden *omne suum imperium et potestatem conferat* grijpt Albada terug op de Italiaanse humanist Marius Salamonijs, op de al eerder genoemde Spanjaard Fernando Vázquez en op Bodin. De verwijzing naar Bodin brengt Albada, evenals in *Acten* pagina 121, aan in een citaat van Vázquez. In de tekst van Vázquez die Albada citeert behandelt deze de vraag of de vorst een dubbele machtsbasis heeft, waardoor hij naast zijn gewone macht zou beschikken over absolute macht.³⁹ Naar aanleiding van dit punt verwijst Albada naar Bodin.⁴⁰ Even boven de aangehaalde passage heeft Bodin zijn beroemde onderscheid tussen 'le droit' en 'la loy' uiteen gezet. Terwijl 'le droit' een uitdrukking is van de billijkheid ('l'équité'), is 'la loy' een bevel ('commendement') van een soeverein die zijn macht gebruikt. Vervolgens zet Bodin zich fel af tegen 'flatteurs' van keizers en pausen die de vorsten de bevoegdheid toeschrijven zich de goederen van onderdanen toe te eigenen. Een dergelijke bevoegdheid, aldus Bodin, kan niet worden gebaseerd op 'la puissance absolue', maar hoogstens op een recht van de sterkste en van dieven! Absolute macht, zo zet hij vervolgens uiteen, is niet meer dan een bevoegdheid om aan de menselijke wetten te derogeren. Het is zeker geen vrijbrief om de wetten van God aan te randen.⁴¹ In de kantlijn verwijst Bodin naar een groot aantal doctores in beide rechten, die zijns inziens keizer en paus een te ver gaande macht hadden toegeschreven. Bovenaan staat de broer van de eerder genoemde commentator Baldus, Angelus de Ubaldis, die ook in onze tijd door bijvoorbeeld Kenneth Pennington als de meest absolutistische jurist uit de westerse traditie in de jaren 1200-1600 naar voren wordt geschoven.⁴²

Albada's bedoeling met de verwijzing naar Bodin is duidelijk: een vorst – hoe absoluut ook zijn macht – dient bij het regeren binnen bepaalde grenzen te blijven. Het aanhalen van deze passage van Bodin binnen de context (Albada behandelt het door de Staten naar voren gebrachte punt in hoeverre van 'onse natuerlicke Vorsten ende Landts-heeren ende haerlieder Gouverneurs' kan worden verlangd dat zij zich houden aan de rechten en privileges) is nochtans dubieus. Bodin doelt niet op gehoudenheid te blijven binnen het gestelde recht, maar heeft het goddelijke recht op het oog. De zaak is voor Albada te redden door de rechten en privileges waarop de Staten zich beroepen, op te vatten als onderdeel van het natuurlijke of goddelijke recht. Het is evenwel om verschillende redenen onwaarschijnlijk dat deze rechten en privileges in deze zin moeten worden opgevat. Om te begin-

39 Fernando Vázquez, *Controversiae illustres*, I.26.2 e.v. Het onderhavige punt behandel ik in mijn proefschrift 1999 (zie noot 37) op p. 171 e.v.

40 Bodin, *République*, ed. Genève 1577, I.9, p. 224; ed. Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 155/6.

41 Bodin, *République* I.8, p. 156: '(...) vue que la puissance absolue n'est autre chose que derogation aux loix civiles (...), et qui ne peut attenter aux loix de Dieu (...)'

42 Pennington 1993 (zie noot 8), p. 217-220.

nen is in de tekst van de Staten zelf sprake van rechten die zijn ‘ingebracht’ en ‘gheordineerd’. Bovendien valt het moeilijk met het normale gebruik van de term te rijmen om met name de privileges, die immers bepaaldelijk worden toegekend, als natuurrechtelijk op te vatten. Ten slotte zou een dergelijke interpretatie een vreemdsoortige verstrengeling impliceren van het positiefrechtelijke en het natuurrechtelijke argument ter verdediging van verzet.⁴³ In de gewesten vigerende rechten en privileges worden immers vooral gebruikt als positiefrechtelijk argument ter legitimatie van verzet. Verstrengeling van beide argumenten vinden we in de zestiende eeuw wel in die zin dat de positieve rechten en privileges werden gezien als de bepalingen van het (fictieve) contract waarbij het volk zijn natuurlijke vrijheid en rechten heeft opgegeven ten gunste van de vorst. Maar in deze zin kan bedoelde passage van Albada toch bezwaarlijk worden gelezen. Er is hier geen sprake van een contract tussen het volk en de vorst waarbij bedoelde rechten en privileges de bepalingen vormen waaronder het volk bereid is zijn natuurlijke vrijheid en rechten op te geven. Albada wil slechts zeggen dat de vorst de macht niet heeft om buiten de grenzen van het recht zoals te vinden in de rechten en de privileges, te treden. Een dergelijke inperking van de soevereiniteit is in zijn algemeenheid met de theorie van Bodin niet te verzoenen.

Yves Charles Zarka heeft erop gewezen dat volgens Bodin zelf de idee van soevereine macht, bezien binnen een ‘cadre cosmo-historique des Etats réels et des républiques particuliers’, niet strijdig hoeft te zijn met de idee van een (gewoonterechtelijke) constitutie.⁴⁴ Al eerder hebben we inderdaad gezien dat Bodin de soeverein aan fundamentele wetten (Bodins ‘lois Royales’) gebonden acht. Zouden we nu de gewestelijke rechten en privileges waarover Albada spreekt, kunnen opvatten als fundamentele wetten of principes van de staat (of van de verschillende gewesten)? Albada zelf geeft er geen blijk van die kant op te willen gaan. De passage van Bodin die hij aanhaalt, betreft bovendien uitdrukkelijk de binding aan het goddelijke recht, niet aan historisch bepaalde fundamentele wetten.

e. De vorst en zijn gehoudenheid aan een eed

De verwijzingen op Acten pagina 309 en 310 zijn alleen al aardig, omdat de context waarbinnen ze verschijnen mooi de sfeer weergeeft waarin de eindronde van de vredesonderhandelingen zich heeft afgespeeld. Aan de orde zijn de artikelen 16 en 17 uit de nieuwe voorstellen van de commissarissen (Acten, p. 188/9). Artikel 16 regelt de aanwijzing van een ‘Gouverneur generael’ door de koning voor het bestuur en de regering (‘gouvernement ende regeringhe’) van de provincien. Artikel 17 verlangt – kort gezegd – dat de steden en versterkte plaatsen zich in handen van deze Gouverneur stellen en aan hem al hun wapens, munitie en schepen overdragen. De Gouverneur zal vervolgens deze plaatsen, na advies van de Raad van State, aan geboren Nederlanders in bewaring geven, waarna deze laatsten een

⁴³ Zie over beide argumenten en hun samenhang mijn artikel in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (zie noot 6) en de literatuur aldaar genoemd.

⁴⁴ Zarka 1997 (zie noot 18), aldaar p. 284.

eed afleggen en zich aan de koning en Staten verbinden om de artikelen van de Vredehandel (dus de voorgestelde artikelen) ten uitvoer te brengen en na te leven ('onderhouden').

Vanuit de Nederlandse gewesten reageert men argwanend op deze voorstellen (*Acten*, p. 240 e.v.). Ten eerste brengen Holland en Zeeland naar voren dat artikel 16 in strijd is met de Pacificatie van Gent, nu 'den Prince van Orangien benomen wort het voordeel vanden absoluten gouvernemente' (*Acten*, p. 243). Albada's verwijzing naar Bodin betreft hetgeen wordt geregeld in artikel 17. In de ogen van de Staten wordt van hen verlangd dat ze hun hele verdediging en veiligheid opgeven en dat ze zich, uitsluitend beschermd door een eed, toevertrouwen aan wie nog maar kort daarvoor hun vijand was. Dit biedt onvoldoende garantie in de ogen van de Staten, '(w)ant kennelick is, hoe luttel op sulcken eedt geacht wort, in saecken betreffende Coninckrijcken, landen ende Provincien, ende hoe lichtelijck men daer af vercrijcht Pauselijcke dispensatie ende absolutie' (*Acten*, p. 243). Hiermee zijn deze artikelen in de voorgestelde vorm van de hand geweest. De Spaanse gezant Terranova windt zich op over deze reactie (*Acten*, p. 306/7). Zijns inziens zijn de voorstellen uiterst redelijk en is het de Staten er slechts om te doen het arme Nederlandse volk af te leiden van deze – in zijn ogen zelfs hemelse – redelijkheid.

In zijn annotatie op de reactie van Terranova verdedigt Albada het standpunt van de Staten.⁴⁵ Op pagina 309 verwijst Albada daarbij naar een passage uit het werk van Bodin die we al eerder tegenkwamen (*Acten*, p. 121; Albada plaatst aldaar Bodin op één lijn met Fernando Vázquez) en waarin Bodin zich afzet tegen die auteurs die schrijven dat de vorst 'slechts' natuurrechtelijk, en dus niet positiefrechtelijk, aan zijn contracten met onderdanen is gebonden. Waar Bodin bezwaar tegen maakt is dat die natuurrechtelijke binding minder sterk wordt geacht dan de normale, positiefrechtelijke binding. Met zijn verwijzing naar Bodin lijkt Albada vooral de aandacht te willen vestigen op de verwijzingen die deze op zijn beurt geeft naar allerlei juristen, die de bindende kracht van een eed zoals bedoeld in het voorgestelde artikel 17 juridisch sterk afzwakken. Bodins verwijzingen in editie Genève 1577 zijn overigens minder talrijk dan in de door mij geraadpleegde eerste editie (Paris 1577)⁴⁶ en editie Paris 1583/Aalen 1961. Het lijkt erop, gezien de nummering van de aantekeningen in de kantlijn, dat in de editie Genève 1577 (bewust?) verwijzingen zijn weggelaten.

Nog in dezelfde annotatie van Albada vinden we de volgende verwijzing naar Bodin.⁴⁷ Albada getroost zich enige moeite aan te tonen, dat het verlangen van de Staten naar meer zekerheid dan een eed alleen toch zo vreemd niet is. Ook het gewone volk, aldus Albada, is op de hoogte van 'de secrete practijcken van Machiavelli'. In het bijzonder lijkt hij hiermee

⁴⁵ Ook hier is het zaak de Latijnse versie naast de Nederlandse te houden (*Acta*, p. 254 en 256), omdat de verwijzingen in de Nederlandse tekst op pp. 309 en 310 iets te laag, respectievelijk iets te hoog in de kantlijn zijn geplaatst. De verwijzingen zijn naar respectievelijk *République*, Genève 1577, I.9, p. 221; Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 152/3 en Genève 1577, I.9, p. 226; Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 157/8.

⁴⁶ Overigens is ook het exemplaar van de Vrije Universiteit Amsterdam van Bodins *République*, Paris 1577 (eerste editie, tweede uitgave), onder cat.nr. XA.05019, niet opgenomen in Roland Crahay e.a. 1992 (zie de noten 9 en 24).

⁴⁷ *Acten*, p. 310 (*Acta*, p. 256; zie de opmerking in de noot 45).

te doelen op hoofdstuk 18 van Machiavelli's *Il Principe* (1513), over de vraag of heersers hun woord moeten houden. Terwijl toch, zo vervolgt Albada, de koning van de verlangde (extra) zekerheid niets heeft te duchten. Wanneer de onderdanen er werkelijk gerust over kunnen zijn dat de daden de overheid – conform Gods ordonnantie – strekken tot hun profijt, zullen ze bereid zijn zich te onderwerpen aan de jurisdictie en de bescherming van de koning.

De verwijzing naar het werk van Bodin zal hier vooral het gebruik van de woorden betreffen en zien op de passage waarin Bodin opmerkt dat de zegswijze dat de vorsten heer zijn van alles (*seigneurs de tout*) slechts betrekking heeft op rechtmatige heerschappij en soevereine rechtsmacht (*la droite seigneurie, et iustice souveraine*).⁴⁸ De insteek voor Bodin is de vraag of vorsten zich mogen vergrijpen aan de bezittingen en eigendommen van onderdanen. De ontkenning van die vraag verrijkt Bodin met twee citaten van Seneca, waarin deze schrijft dat aan de koning weliswaar de macht (*potestas*) over alles toekomt, maar dat het recht van eigendom (*proprietas*) de enkeling toekomt en dat de koning de zaken bezit op basis van zijn heerschappij (*imperium*), de enkeling op basis van zijn beschikkingsmacht (*dominium*).⁴⁹

Het verband tussen deze passage van Bodin en de tekst van Albada is mijns inziens beperkt. Deze verwijzing was meer op haar plaats geweest in het kader van de vraag of Filips II verplicht zou zijn de oorlogskosten te vergoeden die de Staten hadden gemaakt (zie hierboven onder a.). Op de pagina's waarnaar Albada verwijst, schrijft Bodin immers ook dat men er altijd naar moet streven dat het verlies dat aan de ene kant is geleden wordt gecompenseerd met het profijt dat anderen daarvan hebben gehad. Wanneer dit niet goed mogelijk is, meent Bodin dat desnoods geld uit de schatkist moet worden gehaald of moet worden geleend.

f. De vorst en religie

De laatste verwijzingen vinden we op de pagina's 341 en 342 van de *Acten*.⁵⁰ De vredesonderhandelingen zijn al zowat doodgebloed en hebben niets opgeleverd. De gezanten der Staten schrijven in een brief waarin zij de balans opmaken van de vredesonderhandelingen (*Acten*, p. 335/6), dat aangaande de bescherming van de ingezetenen en de vrijheid van religie nauwelijks een zinnig woord is gesproken. Albada zegt daaromtrent (*Acten*, p. 336): 'In dese vergaderinge en is den benauden Nederlanders hun benautheyt noch niet afgenomen, maer vermeerderd'. In algemene zin houdt Albada daartoe verantwoordelijk enerzijds de 'Doctoren inde rechte', die immers al te vaak bereid zijn gebleken hun vorsten

⁴⁸ Bodin, *République*, Genève 1577, I.9, p. 226; Paris 1583/Aalen 1961, I.8, p. 157/8.

⁴⁹ Seneca, *De beneficiis*, VII.4 (*ad regem enim potestas omnium pertinet, ad singulos proprietates*) en VII.5 (*omnia rex imperio possidet, singuli dominio*).

⁵⁰ Verwijzingen naar Bodin, *République*, Genève 1577, III.7, p. 583; Paris 1583/Aalen 1961, III.7, p. 498. Op *Acten* p. 341 luidt de verwijzing abusievelijk 'Ieroboam de Repub. lib. 3. cap. 7. fol. 583'; idem *Acta*, p. 280.

een rechtsgrond te verschaffen om zich niet aan contracten en beloften met of jegens de onderdanen te houden. Anderzijds houdt hij voor de toegenomen onrust onder de Nederlanders verantwoordelijk de ‘Theologanten’, die elke eendracht in religie ontraden en die rooms-katholieken ertoe aanzetten oorlogszuchtig en wreed op te treden. Als gevolg hiervan worden de ketters in de ogen van Albada onderworpen aan kwellingen die in strijd zijn met de gerechtigheid van de wet van de natuur.

Dat het ook anders kan illustreert Albada met enige voorbeelden van het optreden van keizers en ‘Leeraers vander kerke’. Twee voorbeelden ontleent hij aan Bodin. Ten eerste neemt Albada het voorbeeld van keizer Constantijn over, die de Arrianen liet vergaderen in hun kerken. Bodin merkt hierover op dat de keizer dit niet zozeer deed omdat hij hun een warm hart toedroeg, maar veeleer om de vrede te bewaren. Als tweede voorbeeld neemt Albada de edicten van twee (Oost-)Romeinse keizers over. Om te beginnen refereert hij aan het door Bodin genoemde gebod van vrede en eendracht van Zenon (bedoeld is diens compromispoging *Henotikon*, het verenigingsedict uit 482, in de religieuze crisis van het monofysisme); vervolgens haalt Albada het door Bodin genoemde edict van het vergeten (‘l’édicte d’oubliance’) aan van Zenons opvolger Anastasius.⁵¹

Bodin voorziet zijn voorbeelden van pragmatisch commentaar. Zijn vraag in de bedoelde passage luidt of een staat (‘République’) het kan stellen zonder ‘corps et colleges’ binnen zijn bereik (*République* III.7, p. 495 e.v.). Hij beantwoordt die vraag ontkennend: zoals de wereld niet zonder vriendschap kan voortbestaan, zo kan een staat het niet stellen zonder ‘communautés et colleges’. De vraag is voor Bodin moeilijker te beantwoorden wanneer het gaat om verbanden die opereren onder de vlag van religie, maar zijns inziens in werkelijkheid met religie weinig van doen hebben. De voorbeelden die hij geeft zijn de broederschap der Bacchanten in Rome en – uit Bodins eigen eeuw – de Wederdopers in Münster. Algemeen gesteld meent Bodin dat het zeer bedenkelijk is om verenigingen toe te staan die in hun religieuze opvattingen afwijken van (de meerderheid van) het volk. Maar er kan een punt worden bereikt dat het onderdrukken van dergelijke verenigingen voor de staat meer gevaar oplevert dan het openlijk erkennen ervan. Bodin haalt de beroemde metafoor aan van het schip van de staat: er komt een moment waarop een ervaren stuurman zijn schip op de storm laat drijven, wetende dat het onvermijdelijk tot schipbreuk zal leiden wanneer hij het er tegenin stuurt.

Bezien wij het verloop van de gebeurtenissen in de Nederlandse gewesten, dan heeft de geschiedenis Albada en Bodin gelijk gegeven. Het waren – mede – de onverzettelijke houding van Filips II tegenover alles wat van het Rooms-katholieke geloof afweek, en het brute optreden van met name de landvoogd Alva, die hebben geleid tot de ondergang van de Spaanse koning als landsheer dezer gewesten en die bovendien de broze band hebben gebroken die keizer Karel V als landsheer tussen de Nederlandse gewesten tot stand had gebracht. Inderdaad lijkt het erop dat de storm in het jaar dat Albada deze oproep tot toler-

51 Over dit edict van keizer Anastasius heb ik – na overigens slechts summier onderzoek – niets kunnen vinden.

antie liet horen (1580) al veel te hoog was opgestoken. Het beroep dat hij deed op Bodin, is daarom mijns inziens terecht. Het verschil in achtergrond tussen de tolerantie van Bodin en die van Albada moeten we daarbij echter niet uit het oog verliezen. Terwijl bij Bodin sprake is van tolerantie uit pragmatische overwegingen, vinden we in het denken van Albada verdraagzaamheid uit overtuiging.⁵²

4. Conclusie

De verwijzingen in Albada's *Acten vanden Vredehandel* naar het werk van Bodin zijn divers. Ze betreffen kwesties als financiën, de mogelijkheid van verdragen tussen de vorst en zijn onderdanen, de binding van de vorst aan zijn publiekrechtelijke contracten, aan rechten en privileges en aan de eed, de doelstelling van de heerschappij en tenslotte religieuze tolerantie. Niet op ieder terrein lijken de verwijzingen ten volle verdedigbaar. Vraagtekens kunnen worden gezet bij met name de steun die Albada bij Bodin zoekt ter verdediging van de binding van de vorst aan publieke contracten en aan de (gewestelijke) rechten en privileges. Het is op die punten de vraag of Albada in staat was de geest van Bodins werk volledig te overzien.

Op ten minste één punt lijken de bedoelingen van Albada en Bodin elkaar zeer na te komen. Beide zestiende-eeuwse auteurs schreven hun werk vanuit dezelfde grondgedachte: de vrede in de landen moet worden hersteld en gehandhaafd, indien nodig met (tijdelijke) bevrozing van de geschilpunten op met name het religieuze vlak. Het mag opmerkelijk zijn dat de 'absolutist' Bodin door Albada voor het karretje van de Nederlandse Opstand wordt gespannen, onbegrijpelijk is het niet. De terughoudendheid die Kossmann betracht wanneer hij Bodin typeert als de verdediger van de politieke denkwereld van de Spaanse partij, is dan ook terecht. Maar niet alleen op het punt van religieuze tolerantie meen ik dat Albada met recht een beroep doet op het werk van Bodin. Ook bijvoorbeeld op het gebied van financiën en waar het gaat om de binding van een vorst aan zijn eed zijn de verwijzingen verdedigbaar.

De concrete beperkingen die Bodin in zijn theorie aanbracht op de soevereine macht en de inbedding van de staatsmacht in een religieus-kosmisch, maar ook historisch kader, trokken de aandacht van zijn tijdgenoten. In elk geval verleidden ze Albada ertoe om *Les six livres de la République* bij zijn lezers, of liever gezegd bij 'alle politieke personen' aan te bevelen. Zijns inziens vormt het werk van Bodin een passend antwoord op de verderfelijke denkbeelden van 'die boose en vuile Florentijn', Niccolò Machiavelli.⁵³

⁵² Zie Bergsma 1983 (zie noot 6), p. 95 e.v. Op p. 99 onderscheidt Bergsma vier drijfveren van Albada's religieuze tolerantie: scheiding staat en kerk, het geloof als gave Gods, Christus' voorbeeld van zachtmoedigheid en het feit dat het bestaan van meer godsdiensten binnen één staat mogelijk is. Alleen op het laatste punt raakt Albada's tolerantie die van Bodin.

⁵³ Albada, *Acten*, p. 161.

PETRUS GUDELINUS' DE JURE PACIS COMMENTARIUS: EEN VROEGE BIJDRAGE TOT DE VOLKENRECHTSLEER?

GUDELINUS' VERHANDELING OVER HET VERDRAGSRECHT

Eén jaar na zijn dood in 1619, werd het beknopte tractaatje *De jure pacis commentarius* van de Leuvense professor en legist, Petrus Gudelinus (1550-1619) voor het eerst in gedrukte vorm uitgegeven.¹ In de uitgave uit Leuven van het jaar 1628 luidde de volledige titel van het werk *De jure pacis commentarius ad Constitutionem Frederici de pace Constantiense*. In latere uitgaven werd het opnieuw – overigens meer terecht – met het beknopter *De jure pacis commentarius* bestempeld.²

Vóór Gudelinus zijn er weinig zelfstandige tractaten of commentaren over het recht met betrekking tot vredesverdragen te citeren. Het meest bekende is wel het korte tractaat van de vijftiende-eeuwse Italiaanse canonist Martinus Garatus Laudensis (†1453).³ Ook in de meer omvattende werken over het volkenrecht of het oorlogsrecht van de late zestiende eeuw, zoals die van Balthasar de Ayala (1548-1584) of Albericus Gentilis (1552-1608), kwam het onderwerp slechts summier aan bod.⁴ Hugo Grotius (1583-1645) zou er, enkele jaren na de dood van Gudelinus, een hoofdstuk aan wijden in het derde boek van zijn *De jure belli ac pacis* (1625). Het proces van verzelfstandiging van het volkenrecht uit het geleerde recht en uit de theologie begon in de late zestiende eeuw momentum te krijgen. Bovendien werd het interstatelijke, of beter intervorstelijke, verdragsrecht nog nauwelijks onder-

1 Petrus Gudelinus, *De jure pacis commentarius, in quo praecipuae de hoc jure quaestiones distinctis capitibus eleganter pertractantur* (Leuven 1620). – Wanneer Gudelinus zijn *De jure pacis* concipieerde en redigeerde staat niet vast. Het is echter waarschijnlijk dat hij het werk schreef als een aanvulling op zijn commentaren op de *Libri feudorum* en dat hij zijn manuscript net als zijn andere – op het onderwijs gerichte – werken gaandeweg bijwerkte. Uit een vrij duidelijke referentie aan het Twaalfjarig Bestand in het werkje, kan alvast worden afgeleid dat hij er na april 1609 nog aan heeft gewerkt: *De jure pacis* 6, 2, p. 557.

2 De diverse latere uitgaven zijn: *De jure pacis commentarius, in quo praecipuae de hoc jure quaestiones distinctis capitibus eleganter pertractantur, editio secunda* (Leuven 1641), *editio tertia* (Leuven 1663), *editio quarta* (Keulen 1663). – Een opvallende uitgave is: *De jure pacis commentarius: in quo praecipuae & nunc maxime, dum de Europae Pace Monasterii agitur, necessariae de hoc jure quaestiones proponuntur & expenduntur. Accedit Marci Zuerii Boxhornii de amnestia dissertatio* (Leiden 1648). – Er is nog een uitgave uit Arnhem 1662. – Het werk werd ook diverse malen samen met Gudelinus' commentaar op de *Libri feudorum* gedrukt: Petrus Gudelinus en Henricus Zoësius, *De jure feudorum et pacis commentarii, ad mores Belgii et Franciaë conscripti, quibus in hac iterata editione accessere Henrici Zoësii ... Praelectiones Feudales, nunc primum editae* (Leuven 1641); Petrus Gudelinus en Henricus Zoësius, *De jure feudorum et pacis commentarii ad mores Belgii et Franciaë conscripti ... editio tertia correctior* (Leuven 1663); Petrus Gudelinus, Hieronymus Nempaeus en Henricus Zoësius, *De jure feudorum et pacis commentarii ... Praelectiones feudales, editio quarta correctior* (Keulen 1663). – Tweemaal werd het ook samen met zijn commentaar op de *Novellae* gepubliceerd: *Commentariorum de jure novissimo libri sex ... Accessit ... Maximiliani Wittebort, ... in authoris obitum oratio funebris, habita in exequiis* 22. Octobr. 1619, una cum commentario de jure pacis. *Editio novissima* (Frankfurt 1668 en Frankfurt 1669). – In 1685 verschenen de *opera omnia* van Gudelinus: *Opera omnia in unum volumen redacta* (Antwerpen 1685). – René Dekkers, *Bibliotheca Belgica Juridica*. Een bio-bibliografisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800 (Brussel 1951), p. 64-65.

3 *Tractatus de confederationibus, pace et conventionibus principum* (*Tractatus universi juris XIV, Venetië* 1584, p. 302-303). – Ingrid Baumgärtner, Martinus Garatus Laudensis. Ein italienischer Rechtsgelehrter des 15. Jahrhunderts (Keulen en Wenen 1986).

4 Balthasar de Ayala, *De jure et officiis bellicis et disciplina militari libri tres* 2, 7, J. Westlake e.a. (ed.) (*The Classics of International Law*, nr. 2; Oxford, 1912, 2 vol.) vol. I, p. 74-84; Albericus Gentilis, *De jure belli libri tres* 3, 13 en 14, John C. Rolfe e.a. (ed.) (*The Classics of International Law*, nr. 16; Washington 1933, 2 vol.), vol. I, p. 576-600 – Gentilis had ook nog een hoofdstuk over bestanden: 2, 12, vol. I, p. 337-350.

Petrus Gudelinus op 56-jarige leeftijd. (Leuven, Universiteitsarchief, Prentenkabinet)

scheiden van het contractenrecht in het algemeen. Precies Grotius zou daartoe een belangrijke, zij het nog zeer voorzichtige en onvoldragen aanzet geven.⁵ Dit alles maakt het werk van Gudelinus des te opvallender. Vooraleer over te gaan tot de inhoudelijke analyse en appreciatie van Gudelinus' werk over het verdragsrecht, is het aangewezen het te situeren in de context van de doctrinaire ontwikkeling van het volkenrecht, het publiekrecht en zelfs de hele rechtswetenschap rond 1600.

De opkomst van de volkenrechtsleer rond 1600

De schaduw die Hugo Grotius heeft vooruitgeworpen over de verdere ontwikkeling van de volkenrechtsleer, heeft de werken van oudere rechtsgeleerden en politieke theologen lange tijd in het duister geplaatst. Pas rond het begin van de twintigste eeuw kwam daarin

⁵ Randall Lesaffer, 'The Medieval Canon Law of Contract and Early Modern Treaty Law', in: *Journal of the History of International Law* II (2000), p. 178-198, aldaar p. 185.

verandering. In de jaren 1920 en 1930 wist de Amerikaanse internationalist James Brown Scott de rol van de Spaanse neoscholastici, en dan vooral van de dominicaan Francisco de Vitoria (ca. 1483-1546) en de jezuiet Francisco Suarez (1548-1617), te belichten.⁶ Sindsdien wordt in de historiografie van het volkenrecht vrij algemeen erkend dat het begin van de moderne volkenrechtsdoctrine bij de school van Spaanse neoscholastici moet worden gesitueerd.⁷

Tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw nam de belangstelling voor het volkenrecht binnen de rechtsleer hand over hand toe. Naast de werken van de Spaanse neoscholastici verschenen enkele belangrijke tractaten over deelaspecten van het volkenrecht – zoals het oorlogsrecht en het diplomatiek recht – van de hand van rechtsgeleerden uit de romanistische traditie, zoals de in Oxford werkende Italiaan Albericus Gentilis, of van praktizijnen, zoals Balthasar de Ayala, auditeur in het Spaanse leger in de Nederlanden.⁸

De toegenomen belangstelling voor vraagstukken uit het volkenrecht laat zich gemakkelijk verklaren. Door de Reformatie en door de bijna permanente strijd tussen de Habsburgers en de Valois om de hegemonie in Europa sinds het begin van de zestiende eeuw, was de traditionele Europese rechtsorde in een diepe crisis gekomen. De laatste restanten van de suprematie van keizer en paus als politieke en geestelijke leiders van het Latijnse Westen waren gesloopt. De grote monarchieën hadden de externe soevereiniteit bereikt en werden door geen enkel hoger gezag gefnuikt. De *respublica christiana* als politiek en juridisch geïntegreerde eenheid was nog slechts een herinnering. In een dergelijke context was er nood aan de conceptualisering en uitbouw van een nieuwe rechtsordering voor de Latijns-christelijke wereld.⁹

De Reformatie en de ontdekking en verovering van nieuwe, heidense gebieden over de oceanen stelden het punt van de verhouding tussen het recht en het geloof in de internationale relaties aan de orde. De ontdekkingen in Azië, Afrika en Amerika gaven aan het zeerecht een nieuwe dimensie. De bijna constante oorlogstoestand in grote delen van Europa, de ideologisering van de oorlog ingevolge de godsdiensttwisten en tenslotte de schaalvergroting en professionalisering van de oorlogvoering ingevolge de militaire revolutie noopten tot een verdere ontwikkeling van het *jus in bello*. Tussen de soevereine mach-

6 Zijn belangrijkste werken hieromtrent zijn: James Brown Scott, *The Spanish Origin of International Law: Lectures on Francisco de Vitoria (1480-1546) and Francisco Suarez (1548-1617)* (Washington 1928); idem, *The Catholic Conception of International Law: Francisco de Vitoria, founder of the modern law of nations; Francisco Suarez, founder of the modern philosophy of law in general and in particular of the law of nations; a critical examination and a justified appreciation* (Washington 1934); idem, *The Spanish Conception of International Law and of Sanctions* (Pamphlet Series of the Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, nr. 54; Washington 1934). Recent verscheen over de betekenis van Scotts werk: C.R. Rossi, *Broken Chain of Being: James Brown Scott and the Origins of Modern International Law* (Den Haag, Londen en Boston 1998).

7 Wilhelm G. Grewe, *Epochen der Völkerrechtsgeschichte* (Baden Baden 1984), p. 222; Henri Legohérel, *Histoire du droit international public* (Que sais-je?, nr. 3090; Parijs 1996), p. 23-27; Antonio Truyol y Serra, *Histoire du droit international public* (Panorama du droit international; Parijs 1995), p. 47-55; Karl-Heinz Ziegler, *Völkerrechtsgeschichte. Ein Studienbuch* (Juristische Kurz-Lehrbücher; München 1994), p. 162-165.

8 Ayala, *De jure et officiis bellicis*; Albericus Gentilis, *Hispanicae advocacionis libri duo*, F. Frost Abbott e.a. (ed.) (The Classics of International Law, nr. 9; Washington 1921, 2 vol.); idem, *De legationibus libri tres*, E. Nys e.a. (ed.) (The Classics of International Law, nr. 12; Washington 1924, 2 vol.); idem, *De jure belli libri tres*.

9 Zie daarover: Randall Lesaffer, 'Het moderne volkenrecht (1450-1750)', in: *Onze Alma Mater LII* (1998), p. 426-451; aldaar p. 430-437.

ten van Europa werden de politieke betrekkingen intensiever, hetgeen de opkomst van de permanente diplomatie met zich bracht en leidde tot grote wijzigingen in het diplomatiek recht.¹⁰

De autonomisering van het publiekrecht

Het hoofdwerk van Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis libri tres*, voor het eerst gepubliceerd in 1625, kan als het eerste autonome en relatief uitputtende werk over het volkenrecht worden beschouwd. Niettemin moet het worden gesitueerd binnen de context van een al wat langer durend en ruimer proces van verwetenschappelijking en autonomisering van het volkenrecht. Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw liet deze evolutie zich ook voelen in de Zuidelijke Nederlanden, en meer bepaald aan en rond de Leuvense faculteit van het civiele recht.

In de decennia tussen 1620 en 1650 publiceerden diverse Leuvense professoren en/of alumni tractaten waarin leerstukken van het volkenrecht werden behandeld. Het oorlogsrecht nam daar een vooraanstaande plaats in, wat zich laat verklaren door de lang aanslepende en na 1621 weer in volle hevigheid ontbrande strijd van de Noordelijke Nederlanden tegen de Spaanse Habsburgers.

Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw schreven Antonio Perez (1583-1672), Diodorus Tuldenus (einde 16de eeuw-1645), Nicolaus Vernulaeus (1583-1649) en Franciscus Zypaeus (1578-1650) tractaten met betrekking tot het publiekrecht en de politieke theorie.¹¹ Hierin behandelden zij vrij omstandig enkele vraagstukken van het volkenrecht. Hun werken zijn er een bewijs van dat de opkomst van de volkenrechtsleer niet los te zien is van een meer omvattend proces van emancipatie van het publiekrecht uit de studie van en het onderwijs over het Romeins recht.

Het is ongetwijfeld waar dat dit proces slechts tot volle wasdom kwam tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw. In Duitsland zou er pas in de late zeventiende eeuw, en daarbuiten in de achttiende eeuw institutioneel een plaats worden ingeruimd voor het publiekrecht en het volkenrecht aan de universiteiten, en dit dan nog doorgaans in combinatie met het natuurrecht. De voorsprong die de rechtsleer op dit punt had in het Duitse Rijk heeft twee verklaringen. Door de vredesverdragen van Münster en Osnabrück van 24 oktober 1648 werd de Rijksconstitutie grondig aangepast. Het moeizaam bereikte compromis was een essentieel onderdeel van de interne pacificatie van het Rijk. De nieuwe constitutie

¹⁰ Zie over de ontwikkeling van de diplomatie en het diplomatiek recht : Myres S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919* (Harlow 1993), p. 1-40; Linda S. Frey en Marsha L. Frey, *The History of Diplomatic Immunity* (Ohio 1999); Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (New York 1988), p. 233-256.

¹¹ Antonio Perez, *Ius publicum, quo arcana et jura principis exponuntur* (Amsterdam 1657); Diodorus Tuldenus, *De civili regimine libri octo* (Leuven 1702); Nicolaus Vernulaeus, *Institutionum politicarum libri quattuor* (Leuven 1623); Franciscus Zypaeus, *Iudex, magistratus, senator* (Antwerpen 1633). – Zie over de werken van Tuldenus, Vernulaeus en Zypaeus met betrekking tot het volkenrecht: Randall Lesaffer, 'Vernulaeus, Zypaeus en Tuldenus: het recht van de oorlog in de Spaanse Nederlanden tijdens de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog (1621-1648)' in: *Ex Officina VIII* (1991), p. 32-70.

In de zeventiende eeuw publiceerden diverse professoren aan de Leuvense faculteit van het civiel recht omvangrijke tractaten over het publiekrecht. Hiermee zetten ze het werk van Gudelinus voort. De Spanjaard Antonio Perez was één van hen (uitgave : Amsterdam: Elzevier, 1657)

werd het voorwerp van wetenschappelijke studie. De namen van Hermann Conring (1606-1681) maar ook Samuel Pufendorf (1632-1694) dringen zich op. Deze beweging kan worden beschouwd als een parallel voor de toegenomen verwetenschappelijking van het gewoonterecht op het gebied van het privaatrecht. Een tweede grote stimulus voor de autonomisering van het publiekrecht kwam vanuit de Duitse school van het natuurrecht. Opnieuw staat de figuur van Pufendorf, samen met onder meer Grotius en Christian Wolff (1679-1754), centraal. Volgens de natuurrechtsgeleerden moest het voor het publiekrecht – net als voor het privaatrecht – mogelijk zijn een universeel stelsel van algemene begrippen en normen te ontwikkelen.¹²

Niettemin waren er al belangrijke voorlopers van dit proces van autonomisering van het publiekrecht en de politieke theorie vanaf de late zestiende eeuw. Dit was onder meer, net

¹² Laurence Brocklin, 'Curricula', in : Hilde De Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe I* (Cambridge 1996), p. 563-620, aldaar p. 602; Michael Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland I* (München 1988), p. 231-297.

als de toegenomen belangstelling voor het volkenrecht, een gevolg van de godsdiensttwisten en van de destabilisering van de diverse regimes die deze meebrachten. In de meeste belangrijke gebieden van Europa waren ook de verhoudingen tussen de vorsten en de standen aan grote evoluties onderhevig. De Nederlanden zelf boden daarvan slechts het meest spectaculaire voorbeeld. Ook de voortschrijdende secularisatie en de scheiding van de politieke en de religieuze moraal noopten tot een scherpere articulatie van theorieën ter legitimatie van de wereldlijke macht en tot de uitwerking van een wereldlijke, politieke moraal. De werken van Perez, Tuldenus, Vernulaeus en Zypaeus waren slechts de Zuid-Nederlandse bijdrage tot een bredere ontwikkeling. Ook aan hun bijdragen tot het volkenrecht ging het werk van Gudelinus over de vredesverdragen vooraf.

Leven en werk van Gudelinus

De weinige en eerder beperkte biografieën over Gudelinus gaan in essentie allemaal terug op de begrafenisrede die in 1619 in Leuven werd uitgesproken door Maximilianus Wittebort.¹³ Petrus Gudelinus, of Pierre Goudelin, werd in het Henegouwse Ath geboren in 1550 uit een patricische familie. Reeds op veertienjarige leeftijd trok hij naar Leuven om er aan de *artes*-faculteit te studeren. Hij liet zich opmerken als een briljant student. Na zijn opleiding aan de letterenfaculteit richtte hij zich op het recht én de wiskunde. In 1572 behaalde hij de graad van licentiaat in het civiele recht. Gudelinus werkte enkele jaren als advocaat, eerst in Mechelen en daarna in Ath. Waar vele legisten in de zestiende eeuw na hun studies gedurende korte tijd aan de universiteit verbonden bleven, om daarna voor een meer lucratieve carrière in één van de justitieraden, stedelijke schepenbanken of als advocaat te kiezen, maakte Gudelinus de omgekeerde beweging. Later zou hij overigens ambten als raadsheer in de Raad van Henegouwen of zelfs de Grote Raad van Mechelen weigeren. In 1582 keerde hij definitief naar de *Alma Mater* terug om er als *regius professor* aan de rechtsfaculteit de *Digesten* en de *Codex* te onderwijzen. In 1590 kreeg Gudelinus de meest prestigieuze leerstoel van *professor primarius* aan de burgerlijke rechtsfaculteit. Als *primarius* stond Gudelinus in voor het onderwijs over het *Digestum vetus* en de *Codex*.¹⁴ Gudelinus bekleedde deze leerstoel tot zijn dood op 18 oktober 1619.¹⁵

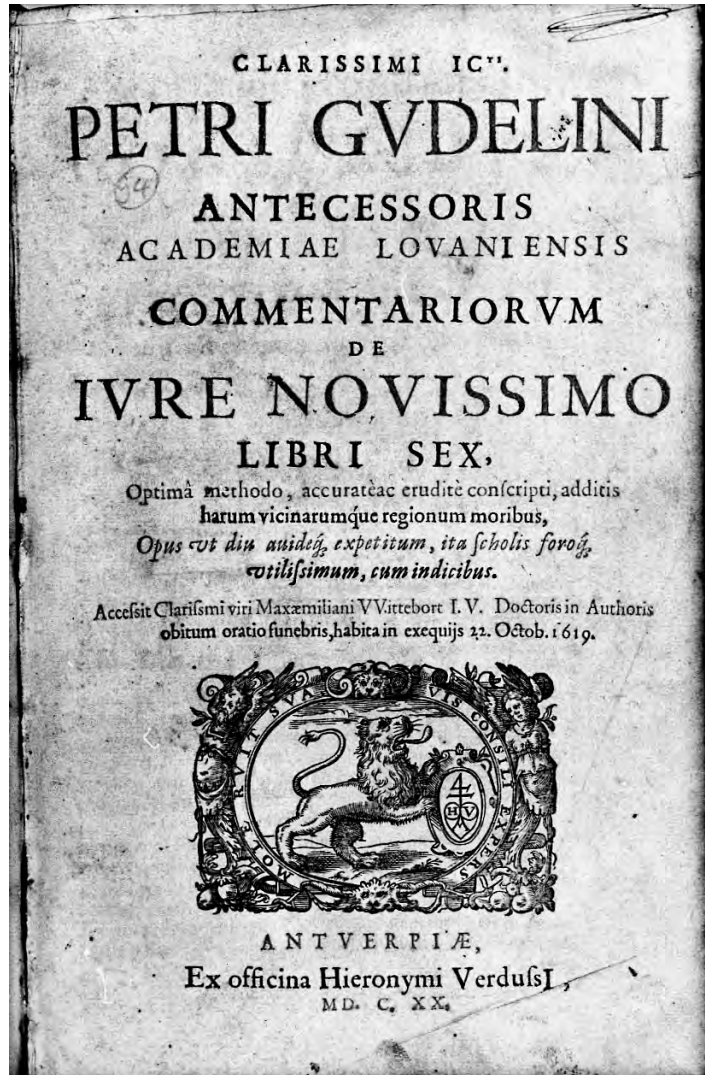
Voor Gudelinus vormde de *De jure pacis commentarius* een logische aanvulling op of zelfs een noodzakelijk onderdeel van zijn twee belangrijkste werken, *De jure novissimo libri sex* en

¹³ Uitgesproken op 22 oktober 1619, en onder meer opgenomen in de uitgave van Gudelinus' *Commentariorum de jure novissimo libri sex* (Antwerpen 1620), p. 333-338.

¹⁴ Volgens zijn biograaf Wittebort achtte de intussen veertigjarige Gudelinus na zijn benoeming de tijd gekomen om te huwen. Aan trouwlustige kandidates was er geen gebrek want *destinatur illi complures, et grandi dote ultro citroque invitatur*. Uiteindelijk huwde hij Marie van der Steghen, dochter van een raadsheer uit de Raad van Brabant. Het echtpaar kreeg drie zonen en vier dochters. Gudelinus, *De jure novissimo*, p. 336.

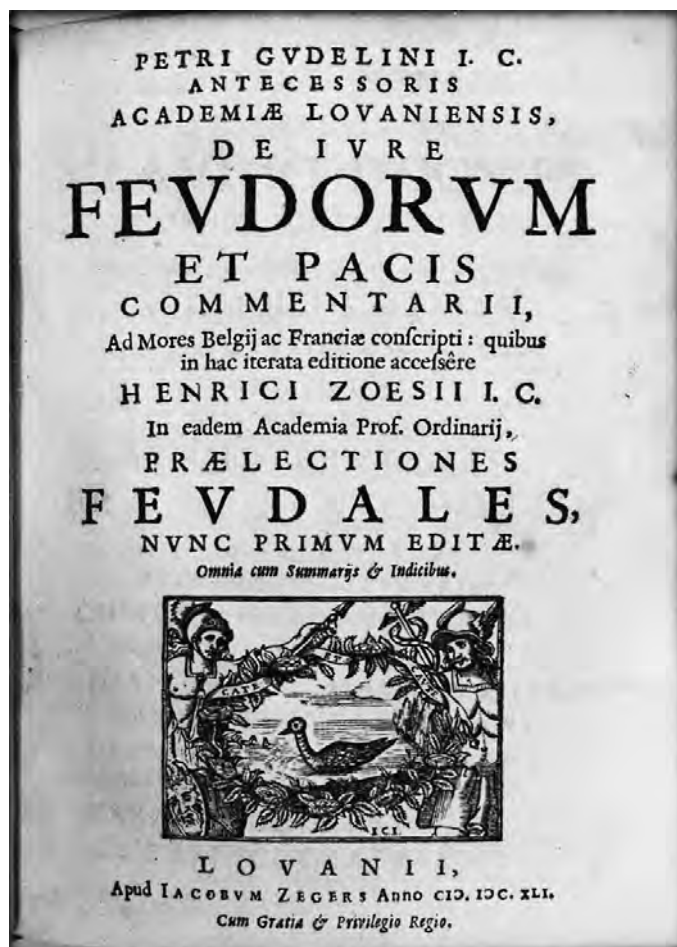
¹⁵ Voor deze biografische gegevens: G. Nypels, 'Goudelin (Pierre)', in : *Biographie nationale de Belgique VIII* (Brussel 1884), p. 161-163; D. van den Auweele, 'Petrus Gudelinus', in : G. Van Dievoet e.a. (red.), *Lovanium docet. Geschiedenis van de Leuvense Rechtsfaculteit (1425-1914)* (Leuven 1988), p. 85-87.

Titelblad van de eerste uitgave van Gudelinus' hoofdwerk De jure novissimo. Net als zijn andere werken werd dit na zijn dood dankzij zijn zonen voor het eerst gedrukt. (Antwerpen: Hieronymus Verdusius, 1620)

De jure feudorum commentarii.¹⁶ Als professor primarius stond Gudelinus gedurende bijna drie decennia in voor het onderwijs over de Codex. Binnen het traditionele programma van de rechtsfaculteit vielen daar ook de studie en becommentariëring van de Novellae en de Libri feudorum onder. Gudelinus had, zoals hij schreef in de inleiding op zijn commentaar op de Novellae, een bijzondere interesse voor het publiekrecht. Hij achtte het publiekrecht meer dignus – ‘eerbiedwaardiger’ – dan het privaatrecht. Nochtans behandelde hij ook in zijn boeken over de Novellae eerst het privaatrecht, en daarna pas het publiekrecht – zowel het

¹⁶ Net als zijn De jure pacis werden ook deze werken pas na de dood van Gudelinus in gedrukte vorm uitgegeven: De jure novissimo libri sex, optima methodo accurate et erudite conscripti, additis harum vicinarumque regionum moribus (Antwerpen 1620); De jure feudorum commentarii, ad mores Belgii et Franciae conscripti (Leuven 1624).

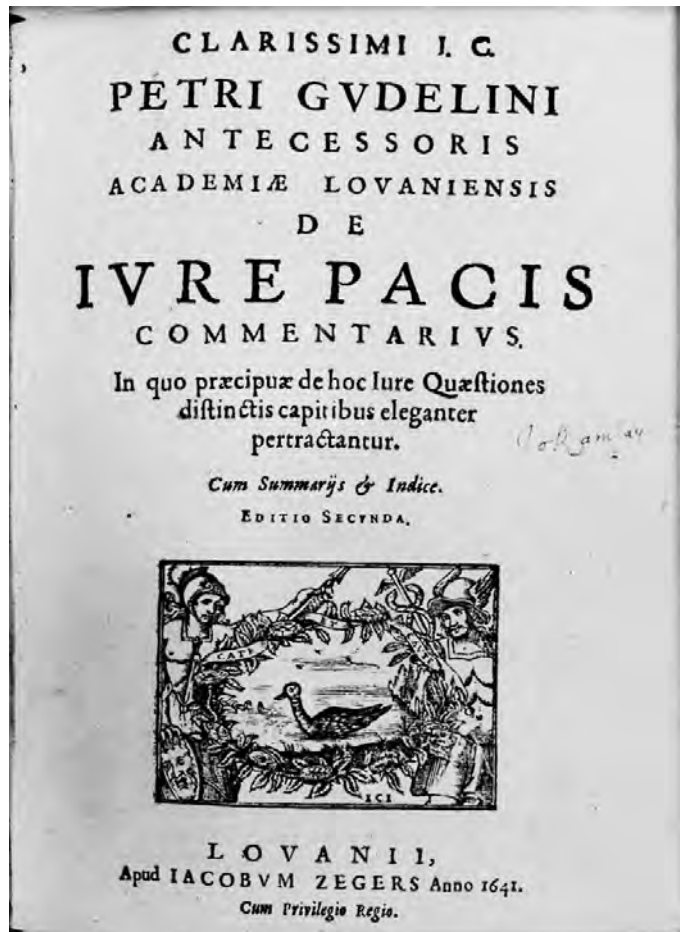
Titelblad van een uitgave van Gudelinus' *De iure feudorum*, waarin ook zijn *De iure pacis commentarius* werd afgedrukt. (Leuven : Jacobus Zegers, 1641)

wereldlijke als het kerkelijke – omdat het privaatrecht algemener was, en het publiekrecht een meer particuliere benadering van het recht inhield. Hiermee volgde hij ook de volgorde van de *Digesta* en de *Codex*.¹⁷

Door de glossatoren waren aan het einde van de twaalfde eeuw de *Libri feudorum*, een op-tekening van Lombardisch leenrecht, als een tiende collatie toegevoegd aan de negen collaties met *Novellae* van het *Authenticum*. Gaandeweg was deze collatie integraal deel geworden van het 'romeinsrechtelijke' auctoritatieve corpus dat aan de Europese rechtsfaculteiten werd geglosseerd en becommentarieerd. In het spoor van de humanistische rechtsgeleerden was Gudelinus er zich terdege van bewust dat het *Authenticum* met zijn negen collaties van de Justiniaanse *Novellae* een product uit de glossatoren tijd was. In de inleiding op zijn *De iure novissimo* zette hij kort de wordingsgeschiedenis van de middeleeuwse versie van de *Novellae* uiteen en stelde hij dat hij de later toegevoegde niet-Justiniaanse wetten buiten be-

17 Gudelinus, *De iure novissimo*, p. 2.

Titelblad van een zelfstandige uitgave van *De jure pacis commentarius* bij dezelfde uitgever. (Leuven : Jacobus Zegers, 1641)

schouwing zou laten.¹⁸ Hij haalde ook aan dat hij zich baseerde op de humanistische tekstuitgave van Gregor Haloander (ca. 1490-1551).¹⁹

Deze belijdenis in de historisch-filologische methode van zijn humanistische voorgangers weerhield hem er anderzijds niet van de *Libri feudorum* te bestuderen en te commentarieren. Deze teksten waren tenslotte ook 'bij ons' als recht aanvaard, dit in tegenstelling tot de geweerde wetten uit de negen collaties die niet van Justinianus (529-565) waren.²⁰ Meteen komt een ander kenmerk van de werken van Gudelinus naar voren: zijn aandacht voor het vigerende gewoonterecht en de vergelijkende benadering die hij daarbij voorstond.²¹

¹⁸ Gudelinus, *De jure novissimo*, p. 3.

¹⁹ *Novellae graecae sine glossa* (Nüremberg 1531).

²⁰ *Verum loco earum adferam constitutiones Frederici & quorundam aliorum omni saeculo, tam in Codice sub eodem Authenticarum nomine, quam ad Libros Feudorum corpore iuris annexas, quia hoc apud nos pro Iure receptae sunt: Gudelinus, De jure novissimo*, p. 3.

²¹ *Addam denique mores harum vicinarumque Regionum saltem frequentiores, ut sit haec studiosis quaedam ad patrias leges Isagoge...: Gudelinus, De jure novissimo*, p. 3. – Zie ook de volledige titel van zijn commentaar op de *Libri feudorum: De jure feudorum commentarii ad mores Belgii et Franciae conscripti*. – Ook Wittebort wees op deze aandacht voor het gewoonterecht bij Gudelinus: *sed variorum etiam consu-*

De jure pacis commentarius binnen het oeuvre van Gudelinus

Lange tijd werd in de moderne historiografie aangenomen dat in samenhang met de *Libri feudorum* ook de vrede van Konstanz van 1183 in het *Volumen parvum* werd opgenomen, en dit ten laatste in de eerste helft van de dertiende eeuw. Volgens Gero Dolezalek is het juist dat verschillende twaalfde-eeuwse manuscripten van de *Libri feudorum* ook de tekst van deze vrede omvatten. Niettemin werd de tekst pas definitief aan de tiende collatie toegevoegd met de opkomst van de boekdrukkunst. Voor Dolezalek biedt dit meteen de verklaring waarom Accursius (ca. 1182/1185-1263) de vrede van Konstanz niet glosseerde.²²

De vrede van Konstanz werd in 1183 gesloten tussen keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) en de steden van de Lombardische liga. Zij werd gegoten in de vorm van een privilege, waarin de keizer een aantal voorrechten en vrijheden verleende aan de Noord-Italiaanse steden.²³ Zij kan inderdaad worden gerekend tot het Lombardische leenrecht in zoverre zij de verhoudingen tussen de steden en de suzerain van het koninkrijk Italië betrof. Tijdens de Middeleeuwen kwamen twee belangrijke, rechtsgeleerde commentaren op deze vrede tot stand: die van de glossator Odofredus de Denariis (†1265) en vooral die van de grote commentator Baldus de Ubaldis (1327-1400).²⁴

Aan het einde van de veertiende eeuw won de vrede van Konstanz weer aan actualiteitswaarde. Keizer Karel IV (1346-1378) had aan de heersers van diverse Noord-Italiaanse steden belangrijke concessies gedaan, waardoor andere steden en heersers zich in hun rechten geschaad wisten. Vanuit de hoek van de legisten werd de vraag geopperd of de concessies vervat in de vrede van 1183 eenzijdige concessies waren vanwege de keizer en bijgevolg Karel IV niet bonden, dan wel contractuele bepalingen waren die nog steeds moesten worden gerespecteerd. Het was in de context van deze discussie dat Baldus zich over de *Pax Constantiae* boog. Los van de vraag of de vrede van Konstanz tekstueel tot het *Volumen parvum* behoorde, is het duidelijk dat zij door Baldus en andere rechtsgeleerden die zich met het vraagstuk inlieten, werd beschouwd als deel van het corpus van het Lombardische leenrecht, en als dusdanig behoorde tot de sfeer van het *jus commune*.²⁵

Tegen het einde van de zestiende eeuw had de *Pax Constantiae* definitief aansluiting gevonden bij de tiende collatie van het *Authenticum* en had zij haar plaats in de gedrukte edi-

etudinum, quarum peritissimus erat. Gudelinus, *De jure novissimo*, p. 337. – Zie ook: Victor Brants, *La Faculté de Droit de l'université de Louvain à travers cinq siècles (Etude historique)* (Parijs en Brussel 1920), p. 153.

22 Gero Dolezalek, 'I commentari di Odofredo e Baldo alla pace di Costanza', in: *La pace di Costanza 1183* (Bologna 1984), p. 59-75, aldaar p. 59-61 en 67; Kenneth Pennington, 'Baldus de Ubaldis', in: *Rivista internazionale di diritto comune VIII* (1997), p. 35-61, aldaar p. 51; Hermann Lange, *Römisches Recht im Mittelalter I* (München 1997), p. 92-93.

23 Over de teksttraditie: Ettore Falcone, 'La documentazione della pace di Costanza', in: *Studi sulla pace di Costanza* (Milaan 1984), p. 21-104; Karl Lehmann, *Das Langobardische Lehnrecht (Handschriften, Textentwicklung, ältester Text und Vulgertext nebst den capitula extraordinaria)* (Göttingen 1896); E. Seckel, 'Quellenkunde zum lombardischen Lehnrecht, insbesondere zu den Extravaganten-Sammlung', in: *Festgabe der Berliner Juristen Fakultät für Otto Gierke I* (Breslau 1910), p. 47-168, aldaar p. 110-111 en 145-168.

24 Lange, *Römisches Recht im Mittelalter I*, p. 331-332; Ernst Adolph Laspeyres, *Über die Entstehung und älteste Bearbeitung der Libri Feudorum* (Berlijn 1830), p. 91 en 110-111; Kenneth Pennington, 'Baldus', p. 50-52; Nino Tamassia, 'Odofredo. Studio storico-giuridico', in: *Scritti di storia giuridica II* (Padua 1967), p. 335-464, aldaar p. 365-366.

25 Dolezalek, 'I commentari di Odofredo et di Baldo', p. 61-63.

ties van het *Corpus iuris civilis* veroverd. Voor Gudelinus was het een logische verderzetting van zijn commentaren op de *Libri feudorum* om ook deze vrede te behandelen.²⁶ Aan het begin van zijn bespreking legitimeerde Gudelinus zijn werk overigens met de opmerking dat de vrede van Konstanz in het *Corpus juris civilis* was opgenomen. Hij verwees ook naar de commentaar van Baldus.²⁷

In tegenstelling tot wat de titels doen vermoeden, zijn de *commentarii* van Gudelinus op de *Novellae*, de *Libri feudorum* en de *Pax Constantiae* naar de vorm geen echte commentaren, maar gaat het telkens om tractaten waarin één of meerdere rechtsgebieden systematisch worden uiteengezet. Aan het begin van zijn werk over de *Novellae* kondigde de Leuvense legist aan niet de volgorde van de *Novellae*, noch die van de *Codex* te volgen, maar het recht te zullen bespreken volgens de meer natuurlijke orde van de *Institutiones*.²⁸ In zijn *De jure pacis* maakte Gudelinus de lezer meteen duidelijk dat de tekst van de vrede van Konstanz geenszins het voorwerp van artikelsgewijze becommentariëring zou uitmaken. Ook Baldus had volgens hem al afgezien van een dergelijke werkwijze. Zelfs de inhoud van het vredesverdrag interesseerde Gudelinus niet of nauwelijks.²⁹ In feite gaf hij toe dat de aanwezigheid van de *Pax Constantiae* in het *Corpus* alleen maar een aanleiding vormde om het thema van de vredesverdragen in zijn algemeenheid te behandelen.³⁰

De indeling van het tractaat

In de uitgave van de *Opera omnia* van Gudelinus van 1685 besloeg *De jure pacis commentarius* iets minder dan 14 bladzijden.³¹ Het tractaatje is ingedeeld in twaalf *capita*, waarin Gudelinus telkens een vraagstuk over het recht met betrekking tot vredesverdragen behandelt. Na een korte uiteenzetting over de doelstellingen en de gehanteerde werkwijze, reikt Gudelinus een definitie aan van het begrip vrede. In het tweede hoofdstuk wordt besproken wie de nodige autoriteit geniet om vredesakkoorden te sluiten. Vanaf hoofdstuk drie begint dan de inhoudelijke benadering van vredesverdragen. De hoofdstukken vier tot acht betreffen diverse aspecten van de restitutie van goederen en rechten na de oorlog, alsook de doorwerking en geldigheid van tijdens de oorlog gestelde handelingen en rechtshandelin-

²⁶ In de editie van 1628 van de *De jure feudorum commentarius* werd Gudelinus' commentaar *De jure pacis* opgenomen.

²⁷ Petrus Gudelinus, *De iure pacis commentarius*, 1, 1-2 (gebruikte editie: in *Opera omnia* (Antwerpen 1685), p. 549-564) p. 551.

²⁸ *attamen sensui & naturali disciplinae ordini conventientior est ordo, qualis est in Institutionibus quod attinet ad Ius privatum: Gudelinus, De jure novissimo*, p. 3.

²⁹ Charles Dumoulin (1500-1566) had in zijn *Commentarii in consuetudines Parisienses* duidelijk gemaakt dat Baldus' centrale stelling, met name dat de vrede van 1183 maar voor dertig jaar geldig was geweest, historisch onjuist was. Inhoudelijk werd de waarde van Baldus' commentaar daardoor sterk naar beneden gehaald. Zie daarover: Dolezalek, 'I commentari di Odofredo e Baldo', p. 66.

³⁰ *Equidem non decevi praesertim pacem illam Constantiensem sequi (quod a Baldo aliisque nonnullis factum est) ne potius, Historiam, extra possessionis meae terminos, quam Ius tradere videar; cum illa Pax fit res jam pluribus saeculis praeterita, atque adeo vis ejus plane exolata; verum quaedam inde eliciens, reliqua vero ex aliis Iurisprudentiae partibus, ejusque interpretationibus conquirens, perfectum & cohaerens quoddam de jure Pacis corpus exhibebo, eoque breviter praecipuas & optimas quasque de hoc jure quaestiones, disputationesque, distinctis capitibus, sicut feci in jure Feudorum pertractando, complectar': *De jure pacis*, 1, 2, p. 551.*

³¹ *De jure pacis*, p. 549-564, tekst vanaf p. 551.

gen. Speciale aandacht gaat hierbij naar de vraag in welke mate de soeverein kan beschikken over de goederen van zijn onderdanen, en of deze desgevallend een schadevergoeding kunnen bekomen van hun heersers.

Het negende hoofdstuk is gewijd aan de vraag of akkoorden en verdragen met ketteren toegestaan zijn en of een vorst ketterij kan dulden omwille van de vrede. De aandacht die Gudelinus aan deze materie besteedt, heeft natuurlijk alles te maken met de opstand in de Nederlanden. De invloed van de opstand laat zich tevens voelen bij de bespreking van de geldigheid en rechtskracht van vredesovereenkomsten. Na een inleidend hoofdstuk over deze materie, volgt bij Gudelinus het – elfde – hoofdstuk over de rechtskracht van verdragen tussen een soeverein en zijn rebelse onderdanen. De rebellie doordeesemt als probleem overigens het hele tractaat, ook op andere punten. De aandacht voor dit vraagstuk deelt Gudelinus met Balthasar de Ayala, naar wie hij meermaals verwijst.³² In het twaalfde en laatste hoofdstuk komt Gudelinus terug op een meer algemeen probleem van het Middeleeuwse en vroeg-moderne verdragsrecht, met name de vraag of verdragen ook de opvolgers van de heersers die het verdrag sloten, verbinden.

Het is zonder meer duidelijk dat deze keuze van themata weinig uitstaans heeft met de inhoud van de *Pax Constantiae*, noch met die van de Middeleeuwse commentaren erop. Odofredus en Baldus waren vooral begaan met de keizerlijke macht in verhouding tot de Noord-Italiaanse stadsstaten. Hierbij kwam wel het vraagstuk van het permanente karakter van de vrede aan bod.³³

Gudelinus' thematiek en indeling sluiten nauw aan bij de realiteit van de vijftiende en zestiende-eeuwse verdragspraktijk. Zo kwam het probleem van de goederen en rechten van private personen ruim aan bod in de vredesakkoorden van die tijd. De conflicten in verband met restitutie van goederen stelden de verdragspartijen vaak voor grote problemen in de fase van de uitvoering van verdragen.³⁴ De aandacht voor de problematiek van de ketterij en de rebellie was zoals gezegd terug te voeren op de strijd van de Noord-Nederlandse gewesten tegen de Spaanse monarchie. Ook hierin getuigde Gudelinus van een grote belangstelling voor het actuele recht en de vigerende gewoontes.

Gudelinus' *De jure pacis* gaat het werk van Hugo Grotius over de oorlog en vrede met minstens enkele jaren vooraf. In zijn *De jure belli ac pacis* had Grotius één hoofdstuk aan het recht met betrekking tot vredesverdragen, en één aan de bestanden gewijd.³⁵ Deze hoofdstukken, samen met enkele andere passages waarin voor vredesverdragen relevante themata worden besproken, kunnen worden gezien als een voorlopig hoogtepunt in de ont-

³² Gudelinus, *De jure pacis*, 10, 1, p. 561.

³³ Zie voor de commentaar van Baldus de Ubaldis, *Super usibus feudorum et commentum super pace Constantiae* (Rome 1474) of Baldi in *feudorum usus commentaria et commentariolum eiusdem Baldi super pace Constantiae* (Venetië 1580), p. 96-104. – Dolezalek, 'I commentari di Odofredo e Baldo', p. 71-75. – De verwijzingen naar Baldus' commentaar zijn bij Gudelinus schaars.

³⁴ Randall Lesaffer, *Europa, een zoektocht naar vrede? (1453-1763 en 1945-1997)* (Leuven 1999), p. 251-255; Klaus Neitmann, *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen 1230-1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates* (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preussischen Geschichte, nr. 6; Keulen en Wenen 1986), p. 381-411.

³⁵ Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis libri tres* [de eerste druk verscheen: Parijs 1625], 3, 20 en 21, Robert Feenstra e.a. (ed.) (Aalen 1983), p. 825-868.

wikkeling van de volkenrechtsleer op dit punt.³⁶ Ook Grotius ruimde heel wat plaats in voor de problematiek van particuliere goederen en rechten, zij het dat zijn bespreking minder omvattend was dan die van Gudelinus.³⁷ Een tweede thema dat Grotius vrij uitputtend behandelde en dat bij Gudelinus veel minder naar voren kwam, was de vraag onder welke voorwaarden een vrede als verbroken kon of moest worden beschouwd.³⁸ De rechtskracht van vredesverdragen valt bij Grotius gewoon onder zijn bespreking van de rechtskracht van verdragen in het algemeen. Wel is er bij de Hollandse rechtsgeleerde een specifiek hoofdstuk over de vraag of men afspraken met vijanden dient na te leven. In die context wordt zijdelings en impliciet het probleem van verdragen tussen vorsten en onderdanen belicht.³⁹ Al bij al kan worden gesteld dat Gudelinus' behandeling van het volkenrecht met betrekking tot vredesverdragen qua thematiek niet zoveel beperkter was dan die van Hugo Grotius en dus omvattend was voor die tijd. Aangezien er nauwelijks oudere, systematische en uitputtende tractaten of delen van tractaten over dit onderwerp bestonden, kan dit nauwelijks op een rechtsgeleerde traditie worden teruggebracht. Naar de meest relevante werken of passages van auteurs als Garatus Laudensis of Gentilis refereerde Gudelinus niet. Dit was anders met het werk van Ayala, dat duidelijk een bron van inspiratie was voor Gudelinus. Van zijn tractaat over het oorlogsrecht en de militaire discipline wijdde deze Spaanse krijgsgauditeur één hoofdstuk aan verdragen. Hij besprak daarin vooral de antieke Romeinse verdragspraktijk op basis van Romeinse literaire en historische bronnen. Bijgevolg behandelde hij ook typisch Romeinse problemen die voor de eigen tijd minder van betekenis waren, zoals het onderscheid tussen *foedus* en *sponsio*. Maar ook het beschikkingsrecht van soevereinen over de eigendommen van hun onderdanen alsook de rechtskracht van verdragen ten overstaan van de opvolgers van de verdragspartijen werden kort aangehaald.⁴⁰ Ayala stond als krijgsgauditeur dicht bij de praktijk.

Naast de invloed van Ayala was het vooral een vertrouwdheid met de verdragspraktijk en de internationale politieke realiteit die aan de basis lag van Gudelinus' thematische opties. Het tractaat was geenszins een exposé over het onderwerp binnen de inhoudelijke grenzen van enkele selecte rechtsgeleerde tekstautoriteiten. Eerder was het een poging om het vigerende gewoonte- en verdragsrecht binnen de context van het geleerde recht te brengen en uiteen te zetten volgens de methoden en met behulp van de tekstuele en historische bronnen van de humanistische rechtsgeleerden.

³⁶ Relevant zijn de hoofdstukken over het contracten- en verdragenrecht in het algemeen: Grotius, *De jure belli ac pacis* 2, 11-15, p. 326-406.

³⁷ Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 7-22, p. 829-833.

³⁸ Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, vnl. 27-41, p. 834-840.

³⁹ Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 19, p. 813-824.

⁴⁰ Ayala, *De jure et officiis bellicis* 1, 7, vol. I, p. 74-84.

Het permanente karakter van de vrede

Gudelinus definieert de vrede, *pax*, als *tranquilla libertas, bello contraria, ejusque finis atque interitus* ('het rustig genot der vrijheden, de tegenstelling, en het einde en de dood, van de oorlog').⁴¹ In deze definitie haalt de Leuvense legist niet alleen de klassieke tegenstelling met de oorlog aan, het laatste woord van de definitie, *interitus*, geeft nog een extra-inhoudelijke dimensie. Zoals uit het vervolg blijkt, verwijst deze term naar de afwikkeling van het voorafgaandelijke conflict en de oplossing van de aan de oorlog ten grondslag liggende disputen, met als doel de vrede een meer permanent karakter te geven.

Precies op het permanente karakter van de vrede gaat Gudelinus verder in. De eeuwige duur van het verdrag onderscheidt de vrede, *pax*, van het bestand, *indutiae* of – *vulgo* – *treuga*. Het feit dat vredes vaak verbroken worden, doet niets af aan het feit dat zij in essentie door de partijen als voor eeuwig werden aangegaan. Voor deze discrepantie tussen intentie en realiteit vindt Gudelinus andere voorbeelden in het Romeinse privaatrecht. Hij maakt de vergelijking met het permanente karakter van het huwelijk of met de onherroepelijke overdracht van de bruidschat. Deze wordt in geval van scheiding immers dikwijls teruggegeven.⁴²

Net als Ayala grijpt Gudelinus naar de antieke Romeinse terminologie. *Foedus*, als Romeinse term voor verdrag, is ruimer dan *pax*. Volgens Livius kenden de Romeinen drie soorten *foedera*: deze met de overwonnenen, deze na een oorlog zonder duidelijke overwinnaars en deze met een volk waarmee men niet in oorlog was.⁴³ Zeker de laatste groep valt niet onder *pax*. In tegenstelling tot Ayala gaat Gudelinus niet verder in op de Romeinse historische indeling en geeft hij geen historische voorbeelden. De referentie heeft weinig betekenis en lijkt nauwelijks meer dan een obligate overname van een vaak geciteerde classificering uit Livius.⁴⁴ Het concept *foedus* wordt niet eens in verband gebracht met de opmerking aan het einde van het eerste hoofdstuk dat een *pax* als publiekrechtelijke overeenkomst moet worden onderscheiden van privaatrechtelijke overeenkomsten. Verdere juridische gevolgen verbindt Gudelinus aan dit onderscheid op dat moment nog niet.⁴⁵ Ook Grotius wees aan het begin van zijn hoofdstuk over de vrede op dit onderscheid.⁴⁶

Het recht om vrede te sluiten

Het recht om vredesakkoorden af te sluiten beperkt Gudelinus tot de keizer, de koningen en de vorsten die de hoogste regeringsmacht binnen een bepaalde staat hebben en geen hoger gezag erkennen. De klassieke Aristotelische indeling in monarchie, aristocratie en

⁴¹ *De jure pacis* 1, 3, p. 551.

⁴² *De jure pacis* 1, 4 en 5, p. 551-552. – Met verwijzing naar *Inst.* 1,9 en *D.* 23, 3.

⁴³ *De jure pacis* 1, 6, p. 552.

⁴⁴ Livius 34, 57, 7-9 (Loeb Classical Library nr. 295; London 1967), p. 562; *De jure pacis* 1, 6, p. 552.

⁴⁵ *De jure pacis*, 1, 8, p. 552.

⁴⁶ Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 1, p. 826.

democratie volgend, wijst Gudelinus erop dat deze macht in een aristocratie aan de *optimates* behoort, in een democratie aan het gehele volk. Gudelinus benadrukt, net als Grotius na hem, dat de macht om vredesverdragen te sluiten samenhangt met die om de oorlog te verklaren.⁴⁷

Vervolgens stelt Gudelinus het probleem van de delegatie van de bevoegdheid aan de orde. Hiermee refereert hij ook aan het onderscheid tussen *foedus* en *sponsio* dat de Romeinse verdragspraktijk kenmerkte. In de Romeinse geschiedenis was een *foedus* een verdrag dat de *respublica* verbond en dat eerst door de priesters van het *fetiales*-college, later door gevollmachtigde magistraten op last van de senaat diende te worden gesloten. Een *sponsio* was een overeenkomst die een veldheer op eigen initiatief aanging, en die naderhand moest worden bekrachtigd eer zij de Romeinse republiek kon verbinden.⁴⁸ Ayala en Gudelinus zijn beiden van mening dat een veldheer geen vrede kan sluiten op eigen houtje. Ayala verwijst daarbij naar het onderscheid tussen *foedus* en *sponsio* en haalt diverse voorbeelden uit de Romeinse geschiedenis aan. Gudelinus verwijst alleen naar een passage uit Sallustius, die overigens ook door Ayala werd geciteerd en geeft één historisch voorbeeld uit de antieke geschiedenis. Verder beroept hij zich op de autoriteit van Bartolus (1314-1357).⁴⁹ Gudelinus breidt de discussie uit wanneer hij zich de vraag stelt of bestuurders, die als *vicaris* een algemene delegatie vanwege de soeverein hebben, vredesverdragen kunnen sluiten. Gudelinus zoekt aansluiting bij de rechtsfiguur van de procuratie.⁵⁰ Met argumenten op basis van de *Digesten* en de *Decretalen* komt hij tot de conclusie dat deze bevoegdheid niet onder een algemeen mandaat kan worden begrepen. Bovendien haalt hij voorbeelden bij Romeinse magistraten aan. Vier van de zes uit Livius aangehaalde voorbeelden waren ook al weer bij Ayala te lezen. De rechtsgeleerde Gudelinus stoffeert zijn betoog echter meer dan de praktizijn Ayala met romeins- en canoniekrechtelijke teksten en verwijzingen.⁵¹

Gudelinus volgt Ayala in diens opinie dat het sluiten van langdurige bestanden eveneens het prerogatief van de soeverein is. Enkel korte wapenstilstanden met een louter militaire finaliteit kunnen door veldheren en bestuurders op eigen houtje worden gesloten. Net als Ayala vermeldt Gudelinus dat Bartolus op dit punt een afwijkende mening verdedigde en wel toestond dat veldheren en ondergeschikte bestuurders langdurige bestanden afsloten. Het juridisch-inhoudelijke argument tegen Bartolus halen Ayala en Gudelinus beiden opnieuw uit de figuur van de procuratie. Een mandaathouder kan immers aan de schuldenaar van zijn lastgever – net zomin als hij kan beschikken over de zaak – geen uitstel van betaling verlenen zonder speciaal mandaat daartoe. De oorlog wordt hier gezien als een mid-

47 Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 2, p. 826-827; *De jure pacis* 2, 1, p. 552. – Grotius over de democratie: 3, 20, 4, p. 827-828.

48 Joseph Plescia, 'The *ius pacis* in Ancient Rome', in: *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, derde serie, XLI (1994), p. 301-351, aldaar p. 324-335; Karl-Heinz Ziegler, 'Das Völkerrecht der römischen Republik', in: Hildegard Temporini (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung II* (Berlijn en New York 1972), p. 68-114, aldaar p. 90-98; idem, 'Friedensverträge im römischen Altertum', in: *Archiv des Völkerrechts XXVII* (1989), p. 45-62, aldaar p. 46-47; idem, *Völkerrechtsgeschichte*, p. 48-49.

49 *De jure pacis* 2, 2, p. 552.

50 X. 1, 30, Aemilius Friedberg (ed.) (*Corpus Iuris Canonici*, 2 vol., Graz 1959), vol. II, kol. 183-186.

51 Ayala, *De jure et officiis bellicis* 2, 7, 5-6, vol. I, p. 78-81; *De jure pacis* 2, 3-4 en 6, p. 552-553.

del om recht te verkrijgen, en een bestand als een uitstel van de aanwending van dat middel. In tegenstelling tot de Spanjaard refereert de Leuvense legist daarbij wel uitdrukkelijk naar Jason de Mayno (1435-1519) en andere commentatoren met betrekking tot de Digestentitel *De pactis*.⁵² Gudelinus sluit zijn betoog af met een voorbeeld uit de Peloponnesische oorlog, dat ook al weer door Ayala werd vermeld.⁵³

De inhoud van vredesverdragen

Gudelinus vat de inhoudelijke analyse aan met de opmerking dat vredesverdragen op veel punten gelijken op transacties tussen particuliere litiganten. Zo kunnen er in verdragen naast uitgedrukte ook stilzwijgende bedingen zijn begrepen. Twee bepalingen zijn altijd in vredesverdragen terug te vinden: het stopzetten van de vijandelijkheden en beschikkingen over de veroverde en buitgemaakte zaken.⁵⁴

Omdat het doel van elke vrede de verzoening is, wordt in elke vredesovereenkomst de *oblivio* of amnestie minstens stilzwijgend begrepen. Over alle onrecht en schade tijdens de oorlog aangedaan, wordt de spons geveegd. Volgens het volkenrecht is het immers toegelaten tijdens de oorlog de vijand te schaden en hem onrecht aan te doen.⁵⁵ Naar de mening van Gudelinus is de amnestie van oudsher in verdragen begrepen. Ook bij de *Pax Constantiae* was dit het geval. Verder reikt de auteur nog enkele voorbeelden aan uit de Griekse en Romeinse oudheid.

Aan het begin van de zeventiende eeuw was de amnestieclausule reeds sterk in de verdragspraktijk doorgedrongen. Deze clausule hield in dat geen feitelijke wraak of juridische vervolging kon worden ingesteld voor daden tussen de belligerenten, hun rechtsonderhorigen en bondgenoten gesteld tijdens de oorlog. Voor misdaden van gemeen recht werd een uitzondering gemaakt. De clausule was pas echt algemeen geworden tijdens de zestiende eeuw, zodat de bewering van Gudelinus dat zij van alle tijden was en in alle tijden in de meeste verdragen voorkwam, onjuist is.

Dat de amnestie stilzwijgend gold, werd ook door Grotius en de volkenrechtsgeleerden van de achttiende eeuw aanvaard.⁵⁶ In de praktijk van de zestiende tot achttiende eeuw werd dit toch geen voldoende garantie geacht en werd een amnestiebeding ingevoegd. In de vredesverdragen van deze drie eeuwen kwam het amnestiebeding in zowat alle vredesverdragen voor. Tot diep in de zeventiende eeuw beschreven de relevante verdragsartikels bovendien vrij uitgebreid wat de amnestie inhield. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw verwerd de tekst stilaan tot een korte standaardclausule. Pas in de negen-

⁵² D. 2, 14.

⁵³ Ayala, *De jure et officiis bellicis* 2, 7, 6, vol. I, p. 80-81; *De jure pacis* 2, 7 en 8, p. 553.

⁵⁴ *De jure pacis* 3, 1-3, p. 553-554.

⁵⁵ *Nam hostes laedere & offendere jure gentium fas est; atqui in eo quod jus est, injuria esse nequit*: *De jure pacis* 3, 4, p. 554.

⁵⁶ Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 15, p. 832; Emmerich de Vattel, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle* 4, 2, 20, Albert de La Pradella (ed.) (Classics of International Law, nr. 4; Washington 1916, 2 vol.), vol. I, p. 266.

tiende eeuw verdween het beding. Toen werd zowel in de doctrine als in de praktijk aanvaard dat de clausule automatisch en stilzwijgend was begrepen.⁵⁷

Gudelinus definieert de amnestie duidelijk en omstandig. Niet alleen daden tijdens de oorlog gesteld, maar ook daden gesteld omwille van de oorlog vallen eronder. In tegenstelling tot wat doorgaans in verdragen werd aanvaard en gestipuleerd, werden acties tot schadeloosstelling of *rei vindicatio* zonder bestraffend karakter van de amnestie uitgesloten. Ook hiervoor bracht Gudelinus een voorbeeld uit de Romeinse geschiedenis aan.⁵⁸

Het restitutiebeding in vredesverdragen

In de hoofdstukken vier tot en met acht gaat Gudelinus in op de bepalingen in vredesverdragen over de bestemming van goederen en rechten na de oorlog. In wezen gaat het om tijdens de oorlog bezette gebieden en buitgemaakte goederen. Ook het lot van de krijgsgevangenen wordt met deze problematiek in verband gebracht.

In hoofdstuk vier vertrekt Gudelinus van de stelling dat er een uitdrukkelijk restitutiebeding nodig is opdat de vooroorlogse rechtstoestand ten aanzien van goederen en rechten zou worden hersteld. De restitutie van burgerlijke rechten is, in tegenstelling tot de remissie van alle delicten, niet stilzwijgend begrepen in de vredesakkoorden.⁵⁹ Gudelinus vervolgt daarna met de vraag of, ingeval er geen duidelijkheid is over de restitutie dan wel retentie van goederen en rechten, het Romeinse *jus postliminii* geldt. In feite gaat het om de vraag of het *postliminium* zowel in vredes- als in oorlogstijd geldt. Volgens Gudelinus zou de toepassing van het *jus postliminii* in vredestijd betekenen dat ook als er niets is voorzien in het vredesverdrag, het *jus postliminii* toch zou gelden voor de krijgsgevangenen en zij dan automatisch zouden worden vrijgelaten. Volgens het klassieke Romeins recht krijgen zij ook hun onroerende en belangrijkste roerende eigendommen terug. Verder zouden bepaalde goederen als steden en vestingen automatisch worden gerestitueerd, aldus Gudelinus.⁶⁰ Waar Accursius meent dat het *postliminium* in vredestijd van toepassing is, ontkent de Leuvense rechtsgeleerde dat. Gudelinus grondvest zijn opinie op twee tekstfragmenten uit de *Digesten*.⁶¹ Hij verwijt Accursius en zijn navolgers de tekst al te breed te hebben geïnterpreteerd.⁶² Meteen ontkracht hij ook een mogelijke tegenargumentatie op basis van een

57 Winfried Baumgart, *Vom europäischen Konzert zum Völkerbund* (Darmstadt 1974), p. 119; Fritz Dickmann, *Die Kriegsschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919* (München 1964), p. 5-6; Jörg Fisch, *Krieg und Frieden im Friedensvertrag. Eine universalgeschichtliche Studie über Grundlagen und Formelemente des Friedensschlusses* (Stuttgart 1979), p. 35-278; Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 251-254 en 470-472; idem, *Moet vrede rechtvaardig zijn? Het vredesconcept in de historische ontwikkeling van het internationaal recht* (Tilburg 1999), p. 20-21.

58 *De jure pacis* 3, 7, p. 554.

59 *De jure pacis* 4, 1-2, p. 554.

60 Over het *postliminium*: L. Amirante, *Captivitas e postliminium* (Napels 1950); Fernand De Visscher, 'Droit de capture et postliminium in pace', in: *Revue internationale des droit de l'Antiquité*, derde serie, III (1956), p. 197-226; J. Imbert, *Postliminium. Etude sur la condition juridique du prisonnier de guerre en droit romain* (Parijs 1944); Joseph Plescia, 'The Roman *Ius Belli*' in: *Bullettino dell'istituto di diritto romano Vittorio Scialoja*, derde serie, XXXI-XXXII (1989-1990), p. 497-523, aldaar p. 520-521; 'Völkerrecht der römischen Republik', p. 105-106.

61 D. 49, 15, 12 en 20.

62 *De jure pacis* 4, 3-4, p. 554-555.

tekstfragment van Pomponius die uitdrukkelijk stelde dat het *jus postliminii* zowel in oorlogs- als in vreedstijd gold. Gudelinus wees erop dat Pomponius dit laatste ook alleen beperkte tot volkeren waarmee geen vriendschaps- of gastvriendschapsverdrag bestaat en die dus ook in vreedstijd gelijk staan met vijanden.⁶³

De restitutie van goederen is alleen mogelijk na een oorlog met een *hostis justus*. Volgens Gudelinus is dit een ander soeverein vorst of volk. Piraten, rovers of rebellen genieten niet van het *jus in bello* en kunnen niets verkrijgen op basis van het oorlogsrecht. Bijgevolg kunnen zij geen goederen van de tegenpartij op een rechtsgeldige wijze in bezit houden, en zijn zowel het *jus postliminii* als een restitutiebeting betekenisloos.⁶⁴

Naar aanleiding van dit vraagstuk, raakt de auteur voor het eerst de voor de Nederlanden belangrijke problematiek van de oorlogvoering tussen een soeverein vorst en zijn rebelse onderdanen aan. Gudelinus gaat uit van een discriminatoir oorlogsbegrip. De rebellen kunnen door de soeverein als *hostes* worden beschouwd terwijl alleen de vorst de voordelen van het oorlogsrecht geniet. De rebellen, die niet het recht hebben de wapens op te nemen tegen hun vorst, kunnen zich daarentegen niet beroepen op het oorlogsrecht. Restitutie van hun goederen kunnen zij alleen krijgen door uitdrukkelijke stipulering in het verdrag, of dankzij de vorstelijke welwillendheid. Gudelinus wijst erop dat Frederik Barbarossa een dergelijke welwillendheid aan de dag legde in de *Pax Constantiae*. Deze passage heeft in het licht van de algemene regel dat restitutie uitdrukkelijk moet worden bedongen na de oorlog tussen *iusti hostes*, alleen zin als men ze samenleest met de vorige in verband met piraten, rovers en rebellen. Uit deze samenlezing kan men afleiden dat naar de mening van Gudelinus de *justus hostis* die strijdt met een rebel nooit zijn rechten op feitelijk verloren goederen en bezittingen verliest en dat voor hem een restitutiebeting bijgevolg betekenisloos is.⁶⁵

Particuliere goederen en rechten

In het volgende hoofdstuk omschrijft Gudelinus de inhoud en begrenzingen van het begrip restitutie in verdragen. Hij maakt duidelijk dat het zich geenszins beperkt tot de goederen en rechten die onder het *jus postliminii* vallen. Niet alleen de vorsten of de staat, maar ook de burgers bekomen hun goederen en rechten terug. Zowel goederen, acties, titels als waardigheden zijn het voorwerp van het restitutiebeting.⁶⁶ Uitzondering moet worden gemaakt voor goederen die reeds geconsumeerd zijn. Enkel door een uitdrukkelijk beding kan van dit laatste worden afgeweken – en dus van enige compensatie sprake zijn. In be-

63 D. 49, 15, 5; *De jure pacis* 4, 5, p. 555.

64 *De jure pacis* 4, 6, p. 555.

65 *De jure pacis* 4, 7, p. 555.

66 Ook kerkelijke beneficiën kunnen eronder vallen. Gudelinus ziet er geen graten in dat dit als een aanslag op de kerkelijke jurisdictie zou kunnen worden gezien. De publieke vrede gaat immers voor: *De jure pacis* 5, 9, p. 556.

ginsel dient een vorst de verworven rechten van de rechtsonderhorigen te respecteren.⁶⁷ De restitutie geldt niet voor goederen die inmiddels werden vererfd of waarden die reeds aan de fiscus waren overgemaakt.⁶⁸ Uiteraard kan in de verdragen worden afgeweken van deze algemene regels. Hier citeert Gudelinus met de vrede tussen Karel V (1516-1558) en de opstandige stad Gent van 1543 een zeldzame keer een recent historisch voorbeeld.⁶⁹

Er rest Gudelinus dan nog het vraagstuk wat er gebeurt met de opbrengsten die op een goed zijn verworven ten tijde van de bezetting. Gudelinus sluit zich bij de meerderheidsopvatting uit de Middeleeuwse rechtsleer aan. Hij verwerpt de stelling van Jason dat, wanneer sprake is van een volledige restitutie, ook de vruchten daaronder vallen. Hij vindt daarvoor onder meer steun bij Accursius. Volgens Gudelinus vormen de vruchten, eens gescheiden van de betrokken zaak, een apart goed en worden zij niet begrepen onder de beslissing tot restitutie van het betrokken goed.⁷⁰ De privaatrechtelijke situatie waarbij de vruchten wel onder de restitutieplicht worden begrepen, zijn gevallen waarin sprake is van bedrog of bezit ter kwader trouw. De bezitter had dan ook geen enkel recht om de vruchten te genieten. Tijdens de oorlog geldt echter het volkenrecht. Onder het volkenrecht kan men de vruchten van een bezet goed genieten.⁷¹ Uiteraard sluit Gudelinus opnieuw rebelse onderdanen uit van het recht om de vruchten te behouden. Enkel wanneer de omstandigheden hem daartoe dwingen, mag de soeverein de retentie van de opbrengsten van door rebellen bezette goederen toestaan, zoals Barbarossa dit in 1183 deed.⁷²

De opvattingen van Gudelinus sluiten opvallend nauw aan bij de gangbare praktijk. In de belangrijke vredesverdragen vanaf de vijftiende eeuw – en zelfs langdurige bestanden zoals die tussen Frankrijk en Engeland tijdens en na de Honderdjarige oorlog – kwamen doorgaans uitgebreide restitutiebedingen voor. In beginsel werd daarbij de restitutie van alle goederen, rechten en waardigheden die tijdens de oorlog door de vijand waren geconfisqueerd, bevolen. Voor de vruchten en renten werd meestal een uitzondering gemaakt.⁷³

Particuliere rechten en het algemeen belang

In hoofdstuk zes behandelt Gudelinus de vraag of een vorst bij een vredesonderhandeling kan beschikken over de goederen en rechten van zijn rechtsonderhorigen. Vooreerst stelt hij dat een vorst naast zijn eigen patrimonium ook alle zaken die tot het rijk of het openbaar domein behoren, kan vervreemden. Met een beroep op de Spaanse jurist Fernandus Vasquius (1512-1569) vervolgt Gudelinus echter dat deze vrijheid niet zo eenduidig is voor

67 *De jure pacis* 5, 1-4, p. 555-556.

68 *De jure pacis* 5, 6, p. 556.

69 *De jure pacis* 5, 7, p. 556.

70 *De jure pacis* 5, 10, p. 556.

71 *De jure pacis* 5, 11-12, p. 556.

72 *De jure pacis* 5, 13, p. 556-557.

73 Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 254-255.

goederen waarover de vorst geen *dominus* is, zoals de eigendommen van zijn rechtsonderhorigen. Over de reikwijdte van de vorstelijke macht bestaan grote twijfels.

Deze twijfels betreffen niet die goederen die tijdens de oorlog waren bezet of buitgemaakt. Die zijn onder het volkenrecht van eigenaar gewisseld, een toestand die bij verdrag kan worden bevestigd. Hetzelfde geldt voor het recht op schadevergoeding voor oorlogsschade. Gudelinus ziet alleen een probleem voor het geval waarin rebelse onderdanen goederen van particulieren hebben bezet of beschadigd en deze goederen krachtens akkoord kunnen behouden of zij krachtens akkoord niet tot schadevergoeding zijn gehouden. De Leuvense jurist verwijst daarbij uitdrukkelijk naar de pacificatie van de Nederlanden, en meer bepaald naar het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).⁷⁴

Gudelinus laat geen twijfel bestaan over het feit dat de vorst niet zomaar de goederen en rechten van zijn rechtsonderhorigen kan vervreemden. Zelfs al stelt men nog dat de vorst niet gebonden is aan het *jus civile* of nationale recht, dan nog dient hij het natuurrecht, dat het respect voor andermans goederen oplegt, te eerbiedigen. Opnieuw verwijst Gudelinus naar Vasquius om zijn opinie meer kracht te geven.⁷⁵

Dit beginsel is echter niet absoluut. Indien de nood ertoe dwingt, of het openbare nut het aangewezen maakt, dan kan de vorst wel beschikken over particuliere goederen en rechten. Meer concreet kan het als dat de prijs van de vrede is. Het feit dat de betrokken goederen al lange tijd in andere handen zijn, is daarbij voor Gudelinus een belangrijk element.⁷⁶ Ook hier vindt de rechtsgeleerde nauw aansluiting bij de verdragspraktijk.⁷⁷ Precies omwille van het feit dat men geen reeds lange tijd geldende toestanden wilde overhoop halen, en geen ellenlange juridische geschillen wilde uitlokken, werd in de algemene verdragspraktijk – ook in andere situaties dan die van de strijd tegen rebellen – vaak van een restitutiebeding afgezien.⁷⁸ Gudelinus beperkt zich niettemin tot het voorbeeld van de Romeinse burgeroorlogen.⁷⁹

Deze uitzondering betekent niet dat het goddelijke of natuurrecht in bepaalde gevallen terzijde kan worden geschoven. Er zijn immers vele regels die onder deze categorieën vallen, en tussen deze regels geldt een onderlinge hiërarchie. *Salus populi suprema lex* is voor Gudelinus evenzeer een regel van goddelijk en natuurrecht als de regels van het mijn en het dijn. God en de natuur hebben aan de vorsten de zorg voor de ganse *societas humana* toevertrouwd. Hun verantwoordelijkheid voor de openbare belangen is groter dan voor de pri-

74 *De jure pacis* 6, 1-2, p. 557. – In het Twaalfjarig Bestand werd geen onderscheid gemaakt tussen de goederen van de Spaansgetrouwe onderdanen en de aanhangers van de Noord-Nederlandse staten. Ook werden bepaalde rechten en aanspraken van Spaanse rechtsonderhorigen definitief afgestaan: vooral art. 10, 13, 15, 20, 21 en 25, in Jean Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens* V-2 (Amsterdam 1726), p. 100-101.

75 *De jure pacis* 6, 3-4, p. 557.

76 *De jure pacis* 6, 5, p. 557.

77 Grotius zou in essentie dezelfde stellingen verdedigen: *De jure belli ac pacis* 3, 20, 7, p. 829.

78 Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, 254-255; H. Neufeld, *The International Protection of Private Creditors from the Treaties of Westphalia to the Congress of Vienna (1648-1815)*. A Contribution to the Law of Nations (Leiden 1971), p. 93-113.

79 *De jure pacis* 6, 6, p. 557-558.

vate. Wanneer de vrede op het spel staat, moeten andere rechtsregels wijken. Deze opvattingen verraden de invloed van Vasquius, en via hem van de neoscholastieke school.⁸⁰

Hoofdstuk zeven vormt de logische aanvulling op het voorgaande. Hier wordt uitgemakt of particulieren, ingeval van vervreemding van hun goederen of rechten, aanspraak kunnen maken op een vergoeding ten laste van het openbaar domein. Voor Gudelinus bestaat er in principe zo'n aanspraak.⁸¹ Hij beroept zich daarbij op het voorbeeld van de *lex Rhodia de iactu*, die volgens hem niet alleen in het hele Rijksgebied geldt, maar ook daarbuiten op basis van de *aequitas* van deze wet. De *lex Rhodia* heeft tot doel, ingeval een zeekapitein een deel van de lading diende overboord te zetten om het schip te redden, de schade te verdelen over alle betrokken eigenaars.⁸² Zo meent Gudelinus ook dat de oorlogsschade – of beter de schade veroorzaakt door het vredescompromis – die specifiek aan bepaalde particulieren werd gedaan, door de gemeenschap moet worden gedragen.⁸³ Verder refereert de Leuvense rechtsgeleerde opnieuw aan diverse voorbeelden uit de tijd van de Romeinse republiek en de burgeroorlog.⁸⁴

Er bestaan twee gevallen waarin de aanspraak op schadeloosstelling vervalt: ten eerste indien de getroffen persoon zelf schuld draagt aan de schade en ten tweede indien de schade zodanig groot is dat de bezittingen van de vorst en de fiscus ternauwernood zouden volstaan.⁸⁵

Vonnissen en overeenkomsten

Ook het achtste hoofdstuk is gewijd aan een aspect van de impact van oorlog en vrede op privaatrechtelijk vlak, met name de geldigheid van vonnissen die tijdens de oorlog door de vijand werden gewezen of van overeenkomsten die vóór en tijdens de oorlog tussen vijanden werden gesloten. Het eerste betreft in essentie vonnissen die door de bezetter werden gewezen in gebieden die naderhand weer van gezag wisselden alsook vonnissen die ten aanzien van vreemde, vijandige rechtsonderhorigen tijdens de oorlog waren gewezen.

Volgens Gudelinus moet dit vraagstuk benaderd worden vanuit de restitutieproblematiek. De restitutiebedingen hebben tot doel eenieder zo volledig mogelijk in zijn vóóroorlogse rechtstoestand te herstellen. Dit impliceert dat alles wat tijdens de oorlog werd gedaan moet worden herroepen, tenminste in zoverre het door de vijand én met vijandige

80 Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 82-89 en 108-109; Guus P. van Nifferik, *Vorst tussen volk en wet. Over volkssoevereiniteit en rechtsstatelijkheid in het werk van Fernando Vazquez de Menchaca (1512-1569)* (Deventer 1999), vnl. p. 93-236.

81 Hier wijkt Gudelinus af van Vasquius, die hij ook niet citeert op dit punt. Grotius zou later de stellingen van Vasquius uitdrukkelijk vermelden met het argument dat oorlog wordt gevoerd tussen heersers, en niet tussen burgers: Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 8, p. 829-830; Fernandus Vasquius, *Controversarium illustriumque usu frequentium libri tres* 1, 5 (Fidel Rodriguez Alcade (ed.) (Valladolid 1931-1934, 2 vol.).

82 D. 14, 2, 1. – Max Kaser, *Das römische Privatrecht I* (München 1955), p. 477; G. Wesener, 'Von der *Lex Rhodia de iactu* zum 1043 ABGB', in: *Festschrift für Fr. Bärmann* (München 1975), p. 31-51.

83 *De jure pacis* 7, 1, p. 558.

84 *De jure pacis* 7, 2-3, p. 558.

85 *De jure pacis* 7, 4-5, p. 558.

bedoelingen werd gedaan. Rechtshandelingen die men tijdens de oorlog onder vijanden stelde, maar die tot het normale rechtsleven behoren, zoals het naleven van een contractuele verplichting, vallen niet onder de restitutiebedingen.⁸⁶

Gudelinus' commentaren bij het vraagstuk van de geldigheid van vonnissen die tijdens de oorlog werden gewezen tussen vijanden, zijn zeer summier. In beginsel behouden deze vonnissen hun rechtskracht, omdat de betrokken belligerent op basis van het oorlogsrecht gemachtigd was de jurisdictie over de vijand uit te oefenen. Voor rebellen geldt dit uiteraard niet. Voor vonnissen door een rebelse macht uitgesproken, moet dan ook een uitdrukkelijke voorziening worden getroffen zoals in de *Pax Constantiae* gebeurde.⁸⁷

Godsdienstoorlogen

Na deze uitgebreide uiteenzetting over particuliere goederen en rechten, keert Gudelinus terug tot een aantal meer traditionele themata van het oorlogs- en verdragsrecht. Gudelinus vangt hoofdstuk negen aan met de algemene bewering dat de zorg voor de religie de belangrijkste verantwoordelijkheid van een vorst is, en dat er geen beter motief tot oorlog bestaat dan de verdediging van de religie.⁸⁸ Alleen in extreme nood mag een akkoord met ketters worden gesloten waarbij hen enige toegevingen worden gedaan op het vlak van de religie. Gudelinus citeert hierbij het voorbeeld van de religieuze pacificaties van de zestiende eeuw in het Rijk en in Frankrijk.⁸⁹

Gudelinus ontkracht het tegenargument dat zou kunnen worden gegeven op grond van het privaatrechtelijke verbod om overeenkomsten te sluiten waarbij men zich tot ongeoorloofde daden verplicht of ongeoorloofde zaken toelaat. Volgens hem betekent het feit dat men ketterij tolereert nog niet dat men die goedkeurt. Ook de eerste christelijke keizers als Constantijn de Grote (312-337), Theodosius de Grote (379-395) en Justinianus tolereerden het heidendom, de echtscheiding, de woeker en het concubinaat, omdat het christendom nog onvoldoende was ingeplant. Voor Gudelinus is de tolerantie van de ketterij een tijdelijke maatregel die alleen door noodzaak kan zijn ingegeven.⁹⁰ Hij beroept zich tenslotte op Gratianus (ca. 1100-1160) die in zijn *Decretum* (ca. 1140) ook de mening was toegevoegd dat een pact met ketters toegestaan was wanneer de nood ertoe dwong.⁹¹ Een bijkomend argument vindt Gudelinus in de goddelijke oorsprong van de vorstelijke macht. In extreme nood is het de plicht van de vorst toegevingen te doen aan zijn onwillige onderdanen, teneinde – zoveel mogelijk van – de vorstelijke macht te vrijwaren.⁹²

86 *De jure pacis* 8, 1-5, p. 559.

87 *De jure pacis* 8, 6, p. 559.

88 *De jure pacis* 9, 1-2, p. 560.

89 *De jure pacis* 9, 3, p. 560.

90 *De jure pacis* 9, 4, p. 560.

91 Gratiani *Decretum* 23, 3, Aemilius Friedberg (ed.) (*Corpus Iuris Canonici*, 2 vol., Graz 1959), vol. I, kol. 825-828.

92 *De jure pacis* 9, 7-8, p. 560-561.

De rechtskracht van vredesverdragen

De rechtskracht van het vredesverdrag berust op de *fides*, waarvan de term *foedus* overigens is afgeleid. Het vredesverdrag is heilig en onschendbaar. Voor de omschrijving van het trouwbegrip grijpt Gudelinus terug naar de definitie van Cicero (106-43 v. Chr.) : *dictorum conventorum constantia*.⁹³ Hij wijst erop dat de geldingskracht van vredesverdragen des te groter is, omdat zij doorgaans met een eed worden bekrachtigd. Dat was ook bij de *Pax Constantiae* het geval. De bindende kracht van de eed wordt niet alleen door de christenen, maar ook door de heidenen erkend.⁹⁴

Over de plicht tot de trouw aan het gegeven woord ten aanzien van de vijand tijdens de oorlog, kan geen twijfel bestaan. Gudelinus doet hiervoor onder meer een beroep op Bartolus. Hij is het echter niet eens met Bartolus en andere commentatoren, zoals Raphaël Fulgosius (1367-1427), waar deze een onderscheid maken tussen private en publieke overeenkomsten en verdragen. De regel van de goede trouw wordt immers door het natuurrecht voorgeschreven en is algemeen. Naast diverse literaire bronnen uit de Oudheid haalt Gudelinus ook Augustinus (354-430), Franciscus Duarenus (1509-1559), Diego de Covarrubias (1512-1577) en Ayala aan ter ondersteuning van deze stelling.⁹⁵

Als men al gehouden is tot goede trouw ten aanzien van de vijand tijdens de oorlog, hoeveel meer is men dat dan nog na de oorlog, vraagt Gudelinus verder. Hiermee wil hij een extra-argument aanbrengen voor de onschendbaarheid van vredesverdragen.⁹⁶

Gudelinus is bijzonder summier over het probleem van de inbreuken op vredesverdragen. Hij verdedigt de stelling dat wanneer de tegenpartij zijn woord breekt, de benadeelde het ganse verdrag als verbroken mag beschouwen.⁹⁷ De Nederlander Grotius zou een veel omstandiger bespreking aan dit thema wijden.⁹⁸ Gudelinus houdt geen rekening met de gewoonte in de verdragpraktijk om bij inbreuken vanwege rechtsonderhorigen of bondgenoten een sanctiebeding te voorzien, waarbij de blijvende gebondenheid aan het verdrag wordt gegarandeerd.⁹⁹ Voor rebelse onderdanen heeft het verdrag met de vorst kracht van wet. Inbreuken worden dan ook gewoon bestraft, zonder dat afbreuk wordt gedaan aan de geldingskracht van die 'wet'. Voor één maal kan Gudelinus hier refereren naar Baldus' commentaar op de *Pax Constantiae*.¹⁰⁰ De sanctionering van dergelijke inbreuken behoort volgens Gudelinus eerder tot het *imperium* van de soeverein dan tot het ressort van de gewone rechtbanken.¹⁰¹

93 Marcus Tullius Cicero, *De officiis* 1, 7, 23, Walter Miller (ed.) (Loeb Classical Library, nr. 30; Londen 1913), p. 24-25.

94 *De jure pacis* 10, 1-2, p. 561.

95 Augustinus, *De civitate Dei* 1, 15, G.E. McCracken (ed.) (Loeb Classical Library, nr. 411; Londen 1981) p. 68-75; Ayala, *De jure et officiis bellicis* 1, 6, 1-3, vol. I, p. 56-58. – *De jure pacis* 10, 3-5, p. 561.

96 *De jure pacis* 10, 5, p. 560.

97 *De jure pacis* 10, 6, p. 561.

98 Grotius, *De jure belli ac pacis* 3, 20, 27-41, p. 834-839.

99 Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 246-247.

100 Baldus, *Commentariolum super pace Constantiae* 1,8, p. 97; *De jure pacis* 10, 7, p. 561-562.

101 *De jure pacis* 10, 8, p. 562.

De verdragstrouw ten aanzien van rebelse onderdanen

In het licht van de opstand in de Nederlanden en het Twaalfjarig Bestand kan Gudelinus uiteraard niet voorbijgaan aan het vraagstuk van de verdragstrouw van de vorst ten aanzien van zijn eigen opstandige onderdanen.¹⁰² Een aantal auteurs, waaronder Ayala, beweert dat de vorst niet gehouden is tot zijn akkoorden met rebellen. Rebelse groepen doen er best aan een andere vorst in te schakelen om namens hen een akkoord te sluiten.¹⁰³ Gudelinus verwerpt Ayala's opinie. Volgens hem zijn vorsten ook gebonden aan de akkoorden en pacten die zij met hun eigen onderdanen sluiten. Deze verplichting berust niet op het feit dat de vorst onderworpen zou zijn aan het *jus civile*, zoals Vasquius beweerde, maar op zijn onderworpenheid aan het natuur- en volkenrecht, zoals Duarenus en Panormitanus (†1445) stelden.¹⁰⁴

In de volgende paragrafen weerlegt Gudelinus een aantal mogelijke tegenargumenten. De gelijkstelling van rebellen met rovers en piraten ontslaat een vorst ten aanzien van hen nog niet van zijn gegeven woord. Voor Gudelinus is het feit dat een vorst een overeenkomst sluit met zijn rebelse onderdanen voldoende bewijs van het feit dat hij zich er aan gebonden acht. De *Pax Constantiae* van 1183 is er het klassieke voorbeeld van.¹⁰⁵

De excepties van geweld en vrees kunnen volgens Gudelinus alleen door een particulier worden ingeroepen om aan een overeenkomst te ontkomen. Een vorst kan dit niet in zijn relatie met rebelse onderdanen en is te allen tijde gehouden tot de overeenkomsten die hij met zijn onderdanen heeft gesloten. Gudelinus erkent nochtans niet het bestaan van een algemeen onderscheid tussen de privaatrechtelijke en de publiekrechtelijke trouw. Hij stoelt zijn stelling op andere argumenten. Dapperheid en standvastigheid zijn vorstelijke deugden. De vorst is niet gemakkelijk vatbaar voor vrees of dwang. Enkel in de meest extreme omstandigheden is het denkbaar dat een vorst zich tegen zijn wil in gedwongen zou zien tot een overeenkomst, maar in een dergelijk geval is het zeer onwaarschijnlijk dat de rebellen nog in een overeenkomst geïnteresseerd zouden zijn. Voor Gudelinus is de discussie rond de excepties van *vis* en *metus* betekenisloos.¹⁰⁶ Bovendien moet het kleinere belang altijd wijken voor het grotere, en wat is belangrijker dan de vrede?¹⁰⁷

102 Dit thema werd al door de Friese jurist Aggaeus van Albada, aan de hand van *Les six livres de la République* van Jean Bodin (1530-1596), behandeld naar aanleiding van de vredesonderhandelingen van de Staten-Generaal met de Habsburgse landvoogd in 1579. Zie daarover: Guus van Niffterik, 'Jean Bodin en de Nederlandse opstand' in dit nummer van *Pro Memoria*.

103 Ayala, *De jure et officiis bellicis* 1, 6, 11-12, vol. I, p. 64-66.

104 *De jure pacis*, 11, 2, p. 562. – Vasquius, *Controversiarum illustrium*, 1, 3, 2.

105 *De jure pacis* 11, 3-5, p. 562.

106 *De jure pacis* 11, 6-11, p. 562-563. – Met andere argumenten verdedigt Grotius op deze punten zowat dezelfde opvattingen: *De jure belli ac pacis* 3, 19, 2-6, p. 815-818.

107 *De jure pacis* 11, 10, p. 563.

De geldingskracht van vredesverdragen ten aanzien van rechtsopvolgers

In het laatste hoofdstuk gaat Gudelinus in op een probleem dat zowel in de verdragspraktijk als de doctrine van de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd centraal stond. Tot diep in de zestiende eeuw waren verdragen tussen heersers formeel juridisch niet onderscheiden van gewone, privaatrechtelijke overeenkomsten tussen particulieren. Het waren geen interstatelijke, maar intervorstelijke overeenkomsten. In de verdragen werden niet de staten maar de heersers als verdragspartijen genoemd. Dit was doorgaans ook het geval bij republieken, waar werd gerefereerd naar de regeringsleider of hooguit een collectief bestuurslichaam.¹⁰⁸

Omdat overeenkomsten in beginsel *intuitu personae* worden aangegaan, stelde zich het probleem van de bindende kracht van verdragen ten aanzien van de opvolgers van de verdragssluitende heersers. Tot in de zestiende eeuw ging men er in de praktijk van uit dat de opvolger van een verdragspartij het verdrag uitdrukkelijk moest ratificeren vooraleer het ten aanzien van hem verbindend was. In sommige verdragen voorzag men een bepaalde periode na de troonsopvolging waarin de nieuwe vorst dit behoorde te doen, wilde hij dat het verdrag bleef gelden. Soms ook liet men de troonsopvolger nog bij leven van de verdragspartner het verdrag mede ratificeren.

Gudelinus begint zijn uiteenzetting met het citeren van enkele voorbeelden uit de Oudheid waaruit blijkt dat de rechtsgeldigheid niet automatisch vaststaat.¹⁰⁹ Vervolgens sluit hij aan bij Ayala's pleidooi voor de rechtsgeldigheid. Op basis van tekstfragmenten van diverse Middeleeuwse canonisten stelde Ayala dat de vrede een publiekrechtelijke overeenkomst is. De vorst sluit het verdrag niet in eigen naam, maar namens de republiek die eeuwig is. Zoals een kerkelijke prelaat de Kerk kan verbinden, over de grenzen van zijn ambtstermijn heen, zo kan ook de vorst de staat verbinden. Zelfs de verandering van regeringsvorm heeft geen invloed op de verbindende kracht van een verdrag.¹¹⁰

Gudelinus neemt een opvallend standpunt in met betrekking tot de eed. De meeste verdragen werden tot diep in de zeventiende eeuw met een eed door de vorsten bekrachtigd of geratificeerd. Tijdens de Middeleeuwen en zelfs tijdens de zestiende eeuw aanvaardde men doorgaans dat het verdrag pas door die eedaflegging verbindende kracht kreeg. Hieruit kon een argument worden gehaald voor de stelling dat verdragen niet bindend waren ten aanzien van rechtsopvolgers. Volgens vele rechtsgeleerden was de eed immers niet overdraagbaar. Gudelinus neemt geen standpunt in over de vraag of de eed persoonlijk is, dan wel overdraagbaar. Maar hij stelt dat niet de eed, maar de *conventio de causa principalis* is van de verbintenis. De eed zorgt enkel voor een extra-garantie door de sancties die op meened staan.¹¹¹ Dit standpunt was in overeenstemming met de evolutie in de praktijk van de zes-

¹⁰⁸ Wilhelm G. Grewe, *Epochen der Völkerrechtsgeschichte* (Baden Baden 1984), p. 232-234; Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 141-143.

¹⁰⁹ *De jure pacis* 12, 1, p. 563.

¹¹⁰ Ayala, *De jure et officiis bellicis* 1, 7, 10, vol. I, p. 83-84; Gudelinus, *De jure pacis* 12, 2-3, p. 563-564.

¹¹¹ *De jure pacis* 12, 4, p. 564.

tiende eeuw en werd door de zeventiende- en achttiende-eeuwse natuurrechtsgeleerden overgenomen.¹¹²

Net als Ayala en Grotius staat Gudelinus met de stelling voor de rechtsgeldigheid van verdragen ten aanzien van opvolgers aan het begin van de autonomisering van het publiekrechtelijke, interstatelijke verdrag uit het private contractenrecht. Net als zijn beide tijdgenoten aanvaardt Gudelinus het onderscheid tussen private overeenkomsten én verdragen enerzijds en publieke verdragen anderzijds. Dit onderscheid krijgt echter nog weinig concrete gevolgen mee. Het belangrijkste is ongetwijfeld wel de ondubbelzinnige aanvaarding van de rechtskracht van verdragen ten aanzien van opvolgers. Verder speelt het enkele malen een rol als argument wanneer privaatrechtelijke belangen moeten wijken voor het openbare nut.

De gedachte dat een vorst een verdrag namens de staat sluit, was in de zestiende-eeuwse verdragspraktijk stilaan tot ontwikkeling gekomen. Dit was onder meer te zien aan de terugval van het gebruik dat vorsten hun belangrijkste vazallen en de machtigste steden van hun rijk verdragen mede lieten ondertekenen en raticiferen. In de mate dat verdragen persoonlijke verbintenissen van de heersers zelf waren, konden zij hun rechtsonderhorigen in het verdrag eigenlijk alleen maar verbinden door een soort sterkmaking. Zij beloofden aan hun verdragspartner dat zij hun binnenlandse macht zouden aanwenden om de verdragsclausules te laten uitvoeren. Als extra-garantie vroeg de verdragspartner vaak de rechtstreekse goedkeuring van het verdrag door de machtigste vazallen en steden binnen het machtsgebied van de partner. Ook op het gebied van de verbindende kracht van verdragen ten aanzien van rechtsopvolgers was er evolutie binnen de zestiende-eeuwse verdragspraktijk.¹¹³

De doctrine hinkte hier wat achterop bij de evolutie in de praktijk. Gudelinus zocht net als andere auteurs vóór en na hem inspiratie bij het Romeinse, louter publiekrechtelijke concept van het *foedus* wanneer hij aan het begin van zijn tractaat de vredesverdragen als *foedera* catalogeert. Het is wel opvallend dat hij bij de behandeling van het enige belangrijke rechtsgevolg dat hij hieraan verbindt, niet terug verwijst naar het onderscheid tussen *foedera* en andere akkoorden, maar zich beperkt tot meer pragmatische en eigentijdse argumenten.

De humanistische rechtsleer

Petrus Gudelinus' professoraat aan de Leuvense universiteit viel samen met een bloeiperiode van het humanisme aldaar. Ook op de rechtsfaculteit had het humanisme invloed.

¹¹² Lesaffer, 'The Medieval Canon Law of Contract', p. 192-196; Heinhard Steiger, 'Bemerkungen zum Friedensvertrag von Crépy en Laonnais vom 18. September 1544 zwischen Karl V. und Franz I.' in: Ulrich Beyerlin, Michael Bothe, Rainer Hofman en Ernst-Ulrich Petersmann (red.), *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung. Völkerrecht – Europarecht – Staatsrecht. Festschrift für Rudolf Bernhardt* (Berlijn e.a. 1995), p. 249-264.

¹¹³ Lesaffer, *Europa: een zoektocht naar vrede*, p. 134-138.

De eerste humanistische geleerden die invloed hadden uitgeoefend op de studie van het geleerde recht waren Lorenzo Valla (1407-1457) en Angelo Poliziano (1454-1494). Zij stelden dat de kennis van het klassieke Latijn en een juist inzicht in de antieke geschiedenis noodzakelijke voorwaarden waren voor de studie van het Romeins recht. Vanuit die opstellingen oefenden zij scherpe kritiek uit op het werk van de glossatoren en vooral commentatoren als Bartolus en Baldus.¹¹⁴

In de vroege zestiende eeuw kwam de humanistische rechtsleer tot bloei, en dit vooral aan de universiteit van Bourges in Frankrijk. De Fransman Gulielmus Budaeus (1468-1540) en de Italiaan Andreas Alciatus (1492-1550) worden terecht als de echte grondleggers van de *mos gallicus* beschouwd. Heden ten dage wordt in de rechtsgeschiedenis niet langer gesteld dat de *mos italicus* of het bartolisme en de *mos gallicus* of het humanisme, diametraal tegenover elkaar stonden.

De bekommernis van de humanistische rechtsgeleerden bestond erin om de juridische *auctoritates* in hun oorspronkelijke vorm te reconstrueren. Zij erkenden dat het *Corpus juris civilis* het aan plaats en tijd gebonden product van een welbepaalde beschaving was. Voor de juiste interpretatie van de tekst achtten zij een inzicht in de historische omstandigheden waarin de tekst en de daarin neergelegde rechtsregels tot stand waren gekomen onontbeerlijk. De filologisch-historische bekommernis bracht er de humanisten toe scherpe kritiek te uiten op het werk van hun Middeleeuwse voorgangers.

De humanistische benadering leidde tot een relativering van de *auctoritas*-waarde van de antieke juridische bronnen. Zij werden niet langer als de emanatie van een tijdloos, onveranderlijk en ideaal rechtssysteem gezien. Het *Corpus* van keizer Justinianus werd thans gezien voor wat het was: het rechtssysteem van een bepaalde beschaving, op een welbepaalde plaats en tijd tot stand gekomen, maar nog steeds ongeëvenaard en waard bestudeerd en nagevolgd te worden.

Hoewel er onder de humanisten zeker voorbeelden te vinden zijn van rechtsgeleerden wier interesse in het Romeins recht vooral antiquarisch was en die van de studie van het Romeins recht een erudiete, esoterische en ver van de praktijk verwijderde bezigheid maakten, gold dit niet voor de overgrote meerderheid van de rechtsgeleerden die traditioneel met het predikaat 'humanist' worden bekleed. De tweede generatie Franse humanistische romanisten als Jacobus Cuiacius (1522-1590) en Hugo Donellus (1527-1591) hadden een grote belangstelling voor de praktijk en beperkten zich niet tot de aanwending van het eigenlijke Romeins recht. De relativering van de aanspraken op tijdloosheid en onveranderlijkheid van het Romeinse recht zorgde ervoor dat de humanisten van de tweede generatie meer belangstelling kregen voor de bestudering van het nationale gewoonterecht.

Gewapend met de filologisch-historische methode wensten de humanistische rechtsgeleerden tot een beter en correcter inzicht te komen in het Romeinse recht dan de commentatoren dat hadden gekund. Dat bracht hen er echter niet toe de verworvenheden van het

¹¹⁴ Guido Kisch, *Studien zur humanistischen Jurisprudenz* (Berlijn en New York 1972), p. 18.

Bartolisme te miskennen. Eerder probeerden zij, door het werk van Bartolus en Baldus te gebruiken, het tegelijk te verbeteren.

De humanistische rechtsgeleerden bliezen de bruggen tussen het geleerde recht en de praktijk, die door de Middeleeuwse legisten waren gelegd, niet op. Wel werden de verhoudingen tussen theorie en praktijk bijgesteld. De commentatoren hadden, vanuit de bijna absolutische aanspraken van het *Corpus*, vooral gepoogd het Romeins recht in alle omstandigheden relevant voor de eigentijdse rechtspraktijk te maken. Hun demarche was die van de scholastiek-dialectische interpretatie en herinterpretatie van de auctoritatieve bronnen, met het doel een antwoord te vinden dat dienstig en wenselijk was voor de voorliggende rechtsvraag. De door het humanisme beïnvloede juristen daarentegen zagen het Romeins recht eerder als een na te volgen voorbeeld dan wel als een tijdloos en altijd geldend systeem. Vanuit deze opvattingen probeerden zij de sterkten en de rijkdom van het Romeins recht over te dragen op het vigerende recht. Eerder dan het Romeins recht aan de noden van de praktijk aan te passen, wensten zij het geldende recht dichter tot het geleerde recht te brengen. Op die manier droegen zij in belangrijke mate bij tot de verwetenschappelijking en systematisering van het vigerende recht, van zowel de nationale als de internationale rechtsstelsels.¹¹⁵

Besluit

Het humanisme kreeg aan de Leuvense rechtsfaculteit voet aan de grond dankzij Nicolaus Everardus (1462-1532) en vooral Gabriel Mudaeus († 1560). Na hen volgde het merendeel van de professoren in het civiele recht het spoor van een gematigd humanisme waarbij de filologisch-historische benadering werd gecombineerd met een grote belangstelling voor de rechtspraktijk. In de traditie van deze Leuvense *via media* tussen *mos italicus* en *mos gallicus* werd de studie van de werken van de grote commentatoren geenszins verwaarloosd. In de eerste helft van de zeventiende eeuw beleefde het humanisme in Leuven met figuren als Erycius Puteanus (1574-1646) en Nicolaus Vernulaeus een belangrijke periode van bloei. Dit liet zich ook aan de faculteit van het civiele recht gevoelen.¹¹⁶ Ook Gudelinus had de invloed van het humanisme ondergaan. Dit bleek al uit de inleiding van zijn *De jure novissimo* waar hij aankondigde de verbeterde teksteditie van de *Novellae* als basis te gebruiken. In *De*

¹¹⁵ Donald R. Kelley, 'Civil Science in the Renaissance: Jurisprudence Italian Style', in: *The Historical Journal* XII (1979), p. 777-794; idem, 'Civil Science in the Renaissance: Jurisprudence in the French Manner', in: *Journal of the History of Ideas* II (1981), p. 261-276; Kisch, *Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, p. 19-60; Richard J. Schoeck, 'Humanism and Jurisprudence', in: Albert Rabil (red.), *Renaissance Humanism. Foundations, forms and legacy* III (Philadelphia 1988), p. 310-326.

¹¹⁶ Brants, *La Faculté de Droit*, p. 110-125; Robert Feenstra, 'Bartole dans les Pays-Bas (anciens et modernes) avec additions bibliographiques à l'ouvrage de J.L.J. van de Kamp', in: *Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il VI centenario* (Milaan 1962), p. 173-281, aldaar p. 175-197; Jozef Ijsewijn, 'Humanism in the Low Countries', in: Albert Rabil (red.), *Renaissance Humanism. Foundations, forms and legacy* II (Philadelphia 1988), p. 156-215, aldaar p. 165-167; Dirk van den Auweele en Michel Oosterbosch, 'De Leuvense universiteit en haar rechtsfaculteiten in de 15de en 16e eeuw: onderwijs, onderzoek en organisatie', in: Guido Van Dievoet e.a. (red.), *Lovanium docet. Geschiedenis van de Leuvense rechtsfaculteit, 1425-1914* (Leuven 1988), p. 14-39, aldaar p. 16-31.

jure pacis commentarius komt Gudelinus als een verdediger van de *via media* van de Leuvense humanistische juridische traditie naar voren.

Ten eerste is het tractaat in een sober, maar klassiek Latijn geschreven. Wel maakt Gudelinus, op één uitzondering na, geen referenties in het Grieks.¹¹⁷ Ten tweede maakt Gudelinus enkele keren uitdrukkelijk gebruik van de filologisch-historische methode van de humanisten. Daarbij schuwt hij de kritiek op de Middeleeuwe bartolisten, en zelfs op de antieke juristen, niet. Zo verwerpt hij de bewering van Ulpianus als zou *pactio* etymologisch van *pax* zijn afgeleid, en niet omgekeerd.¹¹⁸ Op andere plaatsen verzet hij zich tegen inhoudelijke interpretaties van glossatoren en commentatoren.¹¹⁹ Eén en ander weerhoudt hem er niet van zich veelvuldig te beroepen op de meningen en argumenten van zijn Middeleeuwse voorgangers, zowel romanisten als canonisten. Hij aanvaardt hun opinies niet als onaantastbare autoriteiten, maar treedt met hen in debat. Ten derde maakt Gudelinus veelvuldig gebruik van historische voorbeelden uit de Oudheid. Het is onmiskenbaar dat Gudelinus minder thuis is in de antieke literatuur dan in de teksttraditie van het Middeleeuwse geleerde recht. Vele van de voorbeelden uit de antieke literatuur heeft hij overgenomen van Ayala, of waren in zijn tijd intussen klassieke *topoi*. Hij citeert ook voortdurend uit dezelfde, belangrijke antieke werken. Livius wordt veruit het meest geciteerd.

Het vierde en meest opvallende kenmerk van Gudelinus' tractaatje is echter de grote voeling met de verdragspraktijk die eruit spreekt. Hoewel hij slechts zelden voorbeelden uit de recente geschiedenis aanreikt, getuigt zijn werk van een bekommernis voor de problemen en vraagstukken die in de verdragspraktijk van de eigen tijd aan bod kwamen. Het blikveld wordt daarbij wel gedomineerd door de problematiek van de oorlog tegen de opstandige Noordelijke Nederlanden, maar er niet door beperkt. De relatief grote belangstelling voor de strijd tegen rebelse onderdanen en tegen andersgelovigen is terug te voeren tot de opstand. Het best uitgewerkt en tegelijk het meest originele deel van het tractaat zijn de hoofdstukken over de behandeling van particuliere goederen en rechten na de oorlog. Enerzijds treedt Gudelinus in de discussie over de reikwijdte van het vorstelijk gezag, die aan het einde van de zestiende eeuw opgang maakte in de politieke literatuur. De werken van Jean Bodin en de neoscholastici, en vooral het werk van de door Gudelinus veel geciteerde Vasquius moeten worden genoemd. Maar anderzijds gaat zijn behandeling over de restitutie veel verder dan die van welkdanig ouder tractaat en is zij zelfs gedetailleerder op het punt van de restitutie van goederen aan particulieren dan het werk van Grotius van enkele jaren later. Opvallend is ook de grote gelijklopendheid tussen de stellingen van Gudelinus en de verdragspraktijk van de zestiende en vroege zeventiende eeuw. De Leuvense humanist heeft hiermee een stap gezet in de verwetenschappelijking van het vigerende volkenrecht.

117 Het betreft de etymologie van het woord *amnestia*: *De jure pacis* 3, 5, p. 554.

118 *De jure pacis* 3, 1, p. 553.

119 Bijvoorbeeld zijn kritiek op een te ruime tekstinterpretatie door Accursius inzake het *jus postliminii*: *De jure pacis* 4, 4, p. 554-555.

Gudelinus' tractaat situeert zich midden in het proces van autonomisering van het volkenrecht in de geleerde rechtstraditie. Formeel plaatst Gudelinus zijn tractaat binnen de traditie van het *jus commune* door het te presenteren als een commentaar op de *Pax Constantiae*. Maar zoals hij meteen al opmerkt, is het tractaat, veel meer dan een commentaar op deze vrede, een systematische bespreking van het vigerende verdragsrecht. Waar hij kan en dat nuttig acht, verwijst hij naar de Middeleeuwse traditie van het geleerde recht. In de mate dat het verdragsrecht nog vervat zit in het private contractenrecht, is dit ook volkomen legitiem. Waar dit niet kan, schrikt hij er niet voor terug zelfstandig argumenten aan te reiken, waardoor hij de praktijk van het verdragsrecht in een rationeel-wetenschappelijke context plaatst.

Veel invloed op de verdere ontwikkeling van de volkenrechtsdoctrine heeft Gudelinus niet gehad.¹²⁰ De verklaring ervoor is vrij eenvoudig. Wellicht precies omdat zijn werkje het meesterwerk van Grotius slechts enkele jaren voorafging, heeft de grote Hollandse rechtsgeleerde er geen gebruik van gemaakt. De impact van *De jure belli ac pacis* was meteen zo groot dat de oudere tractaten die relevant waren voor het volkenrecht door de grote theoretici van de late zeventiende en de achttiende eeuw goeddeels werden verwaarloosd. Bovendien kenden de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw geen grote volkenrechtstheoretici die – de vele herdrukken in Leuven, Antwerpen en Keulen ten spijt – aan Gudelinus' *De jure pacis commentarius* meer internationale bekendheid konden geven.

120 Perez noch Zypaeus verwezen zo in de relevante stukken van hun tractaten naar Gudelinus: Perez, *Ius publicum* 111-112, p. 270-277; Zypaeus, *Iudex* 4,1, 7 en 4, 20-21 en 4, 25-26, p. 134-135, 166-171 en 172-174.

‘SAECKEN VAN SEER QUADE EN DANGEREUSEN GEVOLGE’

DE BERECHTING VAN VALSHEIDSDELICTEN DOOR DE STAATSE RAAD VAN BRABANT¹

1. Inleiding

‘Saecken van seer quade en dangereusen gevolge’, zo beschouwden de raadsheren van de Raad van Brabant te Den Haag de *crimina falsi*, de valsheidsdelicten. Tot de zaken waarvan het Brabantse gerechtshof van oudsher kennisnam, behoorden dergelijke delicten. Zo vermeldt Willem van der Tanerijen in zijn *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant* uit circa 1496 onder de geprivilegieerde zaken, waarover het college zich in eerste aanleg mocht uitspreken, valsemunterij en vervalsing van de dokumenten, het zegel of de handtekening van de soeverein.² Noch de oorspronkelijke raadkamer in Brussel noch diens opvolger in Den Haag, de Staatse Raad van Brabant (1586-1795), heeft echter zijn bevoegdheden restrictief geïnterpreteerd. In het archief van de Staatse Raad treft men dan ook valsheden van uiteenlopende aard aan waarmee deze rechtbank zich heeft ingelaten: vervalsing van akten, onregelmatigheden bij het opmaken of zegelen daarvan, valsheid in geschrifte, het gebruiken van valse stukken, het afleggen van valse verklaringen, het uitlokken of gebruiken van dergelijke verklaringen etcetera.

Het is evenwel niet slechts de rechter geweest die zich over valsheidsdelicten heeft uitgesproken, maar ook de wetgever en de wetenschapper. In de persoon van Karel V kondigde de wetgever op 30 januari 1545 (1546 n.s.) een voor alle gewesten geldend plakkaat af, waarin hij alle falsarissen, ongeacht hoe zij hun valsheden hadden gepleegd, de doodstraf door middel van de strop in het vooruitzicht stelde.³ Naar dit plakkaat wordt verwezen in encyclopedische handboeken van zowel Zuid- als Noordnederlandse juristen, zoals de *Codex Belgicus* van Antonius Anselmus en de *Codex Batavus* van Eduard van Zurck.⁴ Rechtsgeleerde schrijvers die het Romeinse recht tot uitgangspunt voor hun commentaren hebben genomen, blijken daarentegen stilzwijgend aan de bepalingen van deze wet voorbij te

1 Schriftelijke neerslag van een lezing gehouden ter gelegenheid van het XVIde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres, op vrijdag 17 november 2000 te Amsterdam. Met dank aan prof.dr. A.M.J.A. Berkvens en dr. P.P.J.L. van Peteghem voor hun waardevolle opmerkingen.

2 Willem van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant*. Ingeleid en uitgegeven door Eg.I. Strubbe, 2 delen (Brussel 1952), I, p. 314 (boek I, cap. 129) en II, p. 208 (boek III, cap. 2).

3 De wetgever heeft het onderhavige plakkaat overeenkomstig de ‘oude’ paasstijl gedateerd op 30 januari 1545. Onder deze datum is het opgenomen in Cornelis Cau e.a. (ed.), *Groot Placaet-boeck*, 10 delen (’s-Gravenhage/Amsterdam 1658-1797), I, p. 383-386, in het bijzonder p. 385. In het *Recueil des ordonnances des Pays-Bas* is deze datum overeenkomstig de nieuwjaarsstijl – daar aangeduid als ‘nieuwe stijl’ – omgerekend tot 30 januari 1546: *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e série, deel 5 (Brussel 1910), p. 213-216, in het bijzonder p. 215.

4 Antonius Anselmus, *Codex Belgicus seu ius editale a principibus Belgarum sancitum* (2e druk, Antwerpen 1664), p. 262 (‘valscheydt’, § 3). Eduard van Zurck, *Codex Batavus*, waar in het algemeen kerk-, publyk, en burgerlyk recht van Hollant, Zeelant, en het ressort der Generaliteit, kortelyk is begrepen, 2 delen (4e druk, Leiden 1757-1764), I, p. 389 (‘falsarissen’, § 2).

zijn gegaan. Bij de bekende criminalist Antonius Matthaëus II bijvoorbeeld kan men lezen dat, nu de straf die in het Romeinse recht op het merendeel der valsheidsdelicten is gesteld, te weten deportatie naar een eiland, thans in onbruik is geraakt, de rechter in dezen een discretionaire bevoegdheid toekomt.⁵ Zo zag de rechter zich geconfronteerd met enerzijds de doodstraf die de wetgever hem voorschreef en anderzijds de arbitraire straf die de rechtsgeleerden hem toestonden.

In de nu volgende paragrafen wil ik, aan de hand van enkele van de ongeveer 30 zaken die voor dit college hebben gediend, de eerste resultaten van een onderzoek naar de bestraffing van falsarissen door de Staatse Raad presenteren.

2. Jantje zonder Ziel en de Kreupele Procureur

Van alle falsarissen die voor de Staatse Raad van Brabant zijn verschenen, was Johan Verspaendonck, procureur bij de schepenbank van Bladel, ongetwijfeld de grootste.⁶ In de jaren 1722-1724 had deze Verspaendonck, bijgenaamd 'Jantje zonder Ziel', allerhande stukken opgemaakt waar het nodige mee mis was: een testament waarvan de inhoud buiten medeweten van de testatrice was gewijzigd, een testament ondertekend door getuigen die niet wisten wat zij ondertekenden, verklaringen opgemaakt uit naam van mensen die in het geheel niets hadden verklaard, notariële akten voorzien van de handtekeningen van getuigen die nimmer voor de notaris waren verschenen etcetera. Nadat op 9 februari 1725 een arrestatiebevel tegen Verspaendonck was uitgegaan en deze was aangehouden en in hechtenis genomen, werden er verhoren afgenomen, getuigen gehoord, handschriften vergeleken en confrontaties gehouden.⁷ Op 19 april van datzelfde jaar veroordeelde de Raad Jantje zonder Ziel tot de doodstraf door middel van de strop, omdat hij zich had schuldig gemaakt aan 'saecken van seer quade en dangereusen gevolge, die in een land van justitie niet kunnen werden geleden, maer andere ten exempele, voornamentlijck in een practisijn ten hoogsten behoren te werden gestraft'.⁸ Een vonnis derhalve waarin de wettelijk voorgeschreven straf werd opgelegd, zonder dat overigens naar het desbetreffende plakkaat van Karel V werd verwezen.⁹

Het is interessant om deze uitspraak te vergelijken met die, welke vijf jaar later werd gedaan in de strafzaak tegen Laurens Coninghs uit Nederwetten.¹⁰ Hoewel Coninghs als bij-

⁵ Antonius Matthaëus, *De criminibus. Ad libros XLVII et XLVIII Digestorum commentarius* (3e dr., Utrecht 1679), lib. XXLVIII, tit. 7, cap. 7, nr. 3.

⁶ Rijksarchief in Noord-Brabant (verder RANB), Archief Raad van Brabant (verder RvB), inv.nr. 447, dossiernr. 182.

⁷ Hoofdverdachte in deze zaak was de notaris voor wie de testamenten en de andere akten waren gepasseerd, Adriaen Wagtelers uit Reusel, tegen wie reeds op 7 februari 1725 een arrestatiebevel was uitgevaardigd. Wagtelers had zich evenwel tijdig uit de voeten weten te maken en had zijn wijk genomen naar Koblenz. Op 29 juni bereikte de Raad het bericht dat hij aldaar was overleden: RANB, Archief RvB, inv.nr. 67, notulen, tweede kwartaal, p. 4.

⁸ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.517.

⁹ Tijdens het Ancien Régime waren rechtbanken in het algemeen niet verplicht om hun vonnissen te motiveren. Vgl. A.Fl. Gehlen, *In materie van appellatiën. Hoger beroep te Maastricht in de 16de-18de eeuw* (Maastricht 1998), p. 11.

¹⁰ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 194.

Verloofden van J. Verspaendonck g.d. d. d. van
 27 Febr. 1725.
 Verloofden van Adriaen Chelen den 18 Maart 1725.
 deze 18 Maart Verloofden van Bijdadere ig d. d.

Compareerden voornij Adriaen Wachsleers openbar
 Notaris Dca.

Den Ertamen Willem Hertz, ende Johan Cornelis Schand
 inwoonders tot Keusel Quartier van Kemptlandt Meijerij
 vanden Proffche, welcke op Rhins name was hieij ende
 Schrikelijck vromighij verclaren tot gubawie van Jan
 Doumelert Wouende tot Oul Tuirhouit in Prabant, dat
 dieerpe Comparants Rijtsvrouwe als Erfgename van
 Amcke moonen in hare Leven inwoondijfte tot behooren
 broek bij Arendoug bij Effenisse voor een opgegaende
 Strijck oft cavel naar dooda ende overliden vande
 Leve Amcke moonen, beneffens de andere Erfgenamen
 hecht geroten ende geprofficeert so van ditijs deat —
 gewelens man vande voord. Amcke moonen, als van
 verordha goedere tot somme van dertig pattacons
 oft vijftienveertig guldens Hollands gelt, inden verstaend
 se vorden pecke, Pehrmanus cum sille, vijftienveertig
 guldens, des eerste Comparants Rijtsvrouwe cum sille
 vijftienveertig guldens, ende Antoni Eymon moonen
 tot Oul Tuirhouit oock vijftienveertig guldens, Hollants
 valuatie, ~~ende de andere Erfgenamen~~ ~~ende de andere Erfgenamen~~
 Acken van welvetent hije alfoe mede den tweeds-
 Comparant dat van Awt eekeninge ende Notitie heeft
 geloude, hebbende in die voord. Effenisse van Erfgenamen
 van Amcke moonen gediut als procureur ende de hi
 Comparanten declarante dese kenne was allezije gelouig
 hebben naar voorgaende Prelecture dat bij geprofficeert
 aldus gedaen ende geprofficeert tot Keusel, ten presentie
 van Adriaen Chelen ende Joost Janken fabri als geloot
 wardige getuigen die dese wiffens de declaranten
 hebben onderteeckent op den 18 april 1725.

Willem Hertz
 Johan Verspaendonck
 Adriaen Chelen
 Joost Fabri

Adriaen Chelen
 Adriaen Chelen
 Adriaen Chelen

Handtekening van Adriaen Chelen, door Johan Verspaendonck eigenhandig gezet onder een notariële akte van een door hem afgelegde verklaring inzake een erfenis, waarin deze Chelen als getuige wordt genoemd (RANB, Archief RuB, inventarisnr. 447, dossiernr. 182 (foto Rijksarchief in Noord Brabant)).

naam 'de Kreupele Procureur' had, blijkt uit de processtukken niet dat hij ten tijde van het plegen van de falsificaties waarvoor hij moest terechtstaan de functie van procureur vervulde. De schriftelijke stukken die de inzet van de procedure vormden, waren ook van een geheel andere aard dan die waarvoor Johan Verspaendonck zich had moeten verantwoorden. Van de hand van Coninghs waren achtereenvolgens verschenen een kwitantie voor het hebben voldaan van het salaris van een advocaat, een tweetal kwitanties ter zake van verschuldigde renten en een obligatie van 150 gulden ten laste van een weduwe. Salaris en renten bleken evenwel niet te zijn betaald, terwijl de handtekeningen van de advocaat en de weduwe, alsook die van een rentmeester, door Coninghs eigenhandig waren gezet. Dit alles kwam naar voren tijdens de interrogatoires van verdachte en getuigen en de confrontaties die tussen hen plaatsvonden. Coninghs nu werd door de Raad op 2 mei 1730 veroordeeld tot geseling en brandmerking met de strop om de hals en verbanning voor de tijd van 33 jaar uit Staats-Brabant, onder de bedreiging alsnog te worden opgehangen als hij voortijdig terugkeerde.¹¹ Ondanks het feit dat het ook nu ging om 'saecken van seer quade en dangereusen gevolge, die in [een] land van justitie niet connen werden geleden, maer andere ten exempele behooren te werden gestraft', werd de straf die door de wetgever was voorgeschreven dus slechts symbolisch voltrokken, met dien verstande dat hij alsnog daadwerkelijk ten uitvoer zou worden gelegd als betrokkene het hem opgelegde bannissement overtrad.

Vergelijkt men de motivering van de straffen die in deze twee processen zijn uitgesproken, dan kan men vaststellen dat Verspaendonck harder diende te worden gestraft dan Coninghs omdat hij een praktizijn was. De zaak Verspaendonck blijkt evenwel een uitzonderingsgeval te zijn geweest. In andere gevallen waarin personen die in de rechtspraktijk werkzaam waren, bij de uitoefening van hun functie valsheidsdelicten hadden gepleegd, is de doodstraf niet opgelegd. De straffen waarvoor deze personen in aanmerking kwamen, waren ontzetting uit hun ambt en verbanning.¹² Verbanning was ook de standaardstraf voor een particulier die zich aan valsheid had schuldig gemaakt, in welk geval zij wel werd gecombineerd met lijfstraffen als geseling en brandmerking.¹³ Incidenteel ging aan de verbanning een tuchthuisstraf vooraf.¹⁴

Voor zover het bescheiden aantal dossiers en vonnissen in valsheidszaken zich leent voor het trekken van conclusies, kan worden opgemerkt dat de verbanning van een procureur, advocaat, notaris, schepen of secretaris al snel een verbanning voor het leven was. Dergelijke functionarissen werd in het bijzonder kwalijk genomen dat zij door te falsificeren hun ambts-eed hadden geschonden.¹⁵ Een zodanig zware straf was voorts op zijn plaats nu ingezetenen

¹¹ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.540.

¹² RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.538 (procureur), 10.602 (heemraad), 10.607 (procureur annex secretaris), 10.613 (schepen annex notaris), 10.614 (advocaat).

¹³ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.540, 10.560, 10.561, 10.566, 10.567, 10.577, 10.664.

¹⁴ Lijf- en tuchthuisstraf is een enkele maal ook opgelegd aan iemand die tijdens zijn ambt een valsheidsdelict had gepleegd, maar die niet langer in functie was toen hij daarvoor werd berecht: RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.607 (gewezen secretaris).

¹⁵ Bijvoorbeeld RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 206 (gerechtsbode), 229 (secretaris), 259 (heemraad), 270 (notaris, advocaat).

moesten kunnen vertrouwen op de akten en andere schriftelijke stukken die door deze personen werden opgemaakt of verleden.¹⁶ Private personen daarentegen hadden een goede kans er met een tijdelijke verbanning van af te komen. Er konden zich echter ‘strafverzwarende omstandigheden’ voordoen, zoals moge blijken uit de nu volgende voorbeelden.

3. Van bejaarde geestelijke dochters en eeuwige verdoemenis

Johan Ruelens, grutter te Breda en eigenaar van het huis ‘Het Witte Cruijs’, had onenigheid met zijn buurvrouw Jenneke Mattheuse over de grens tussen hun beider erven.¹⁷ De schepenbank Breda had op 23 december 1773 het geschil in het voordeel van de buurvrouw beslecht, maar Ruelens was op 12 januari van het daarop volgende jaar tegen deze uitspraak in hoger beroep gegaan bij de Raad van Brabant. Tijdens de beroepsprocedure onderbouwde de eiser zijn stellingen met getuigenverklaringen van de vorige eigenaars van zijn huis, de bejaarde geestelijke dochters Christina en Elisabeth Oininx, en van zijn achterbuurman Anthonij van Hal. Deze verklaringen werden met een eed bevestigd. Het mocht Ruelens evenwel niet baten. Nadat er een turbe had plaatsgevonden, tijdens welke enkele ‘seer oude en geloofwaardige menschen’ de grens tussen de beide percelen hadden vastgesteld, werd zijn vordering op 23 december 1774 door de Raad afgewezen.¹⁸ Daarmee was het nog niet gedaan, want het college had inmiddels zijn Procureur-Generaal toestemming gegeven om de grutter en zijn getuigen strafrechtelijk te vervolgen wegens het gebruiken respectievelijk afleggen van valse verklaringen.¹⁹ Na te zijn gedagvaard en gehoord op artikelen werden de verdachten ontvangen in een ordinair proces, hetgeen inhield dat zij op vrije voeten bleven, maar zich opnieuw moesten melden als de Procureur-Generaal zijn conclusie van eis uitbracht.²⁰ Op de desbetreffende dag verschenen echter alleen Ruelens en Van Hal voor de Raad. De gezusters Oininx bleken zich uit de voeten te hebben gemaakt en de Procureur verwachtte niet dat hij ze nog kon achterhalen, aangezien zij het ressort van de Raad intussen wel zouden hebben verlaten. Tegen alle vier verdachten eiste hij dezelfde straffen: strenge geseling en levenslange verbanning. De Raad van Brabant volgde de Procureur-Generaal maar ten dele in diens eis. De hoofdverdachte in de zaak, Johan Ruelens, werd inderdaad voor het leven verbannen,²¹ evenals Christina en Elisabeth Oininx.²² De derde valse getuige, Anthonij van Hal, die in tegenstelling tot de

16 Bijvoorbeeld RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernrs. 104 (notaris), 229 (secretaris), 270 (secretaris).

17 RANB, Archief RvB, inv.nr. 788, dossiernr. 3518.

18 RANB, Archief RvB, inv.nr. 825, vonnisnr. 6707, 6715, 6736, 6769.

19 RANB, Archief RvB, inv.nr. 477, dossiernr. 199.

20 RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.553-10.555 (21 november 1735). Voor de ordinare strafprocedure bij de Staatse Raad van Brabant, zie E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (diss. Tilburg; Brabantse Rechts-historische Reeks, nr. 9; Assen 1996), p. 35-41, met nadere literatuuropgave.

21 RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.566 (3 mei 1738).

22 RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.560 en 10.561 (13 november 1736).

Oinincx-zusters wel in rechte was verschenen, werd daarentegen slechts voor zes jaar uit Brabant verbannen.²³ Lijfstraffen werden niet uitgesproken.

Uit deze vonnissen mag men in de eerste plaats afleiden, dat het gebruiken van valse verklaringen in een juridische procedure ernstiger kon worden geoordeeld dan het afleggen van zulke verklaringen. Voorts kan worden geconcludeerd dat een valse verklaring zwaarder werd toegerekend aan iemand die zich aan 's Raads rechtspleging onttrok dan aan iemand die zich daaraan onderwierp.

Een andere omstandigheid die in bovenstaande zaak een rol speelde en die door de Procureur-Generaal speciaal onder de aandacht van de Raad werd gebracht, was dat Christina en Elisabeth Oinincx en ook Anthonij van Hal hun verklaringen hadden bevestigd met een eed en dus tevens meined hadden gepleegd. Dat het afleggen van een valse eed de dader bijzonder kwalijk werd genomen blijkt ook uit andere processen, het meest duidelijk wel uit dat van Nicolaas Provily uit 1793.²⁴ Toen deze Provily, een boerenknecht uit Willemstad, door de Procureur-Generaal werd opgeroepen als getuige in een strafzaak, werd hem gevraagd of hij bereid was een eed af te leggen op de waarheid van hetgeen hij ging verklaren. Toen de getuige zich daartoe bereid verklaarde, waarschuwde de Procureur hem zich goed te realiseren wat een dergelijke eed inhield. Hij moest weten dat 'God, als een Almachtig en Alwetend weesen in zijn hart las en wist of hij de waarheid sprak' en dat, als hij zulks niet deed, hij 'zijn ziel aan de eeuwige verdoemenis van God overgaf'. Hij moest voorts weten dat meined ook in de ogen van de wereldlijke rechter ten zeerste strafbaar was. Na aldus te zijn gewaarschuwd, werd Provily opnieuw gevraagd of hij bereid was om onder ede te antwoorden op de vragen die hem zouden worden gesteld. Andermaal werd bevestigend geantwoord, waarna de eed werd afgelegd en de ondervraging een aanvang nam. Nog twee maal meer werd Provily als getuige gehoord en beide keren werd hij door de Procureur-Generaal aan de kracht van zijn eed herinnerd. Niet veel later werd de boerenknecht weer ondervraagd, maar nu stond hij zelf terecht. De Procureur-Generaal had namelijk geconstateerd dat de gegeven antwoorden de nodige onwaarheden en verdichtingen bevatten. Provily legde een bekentenis af en hij werd op 29 november 1793 door de Raad veroordeeld tot geseling met de strop om de hals, zes jaar tuchthuisstraf en daarna verbanning voor het leven.²⁵ Zijn meined werd hem zwaar aangerekend aangezien dit een zaak was 'waardoor Gods Heilige Naam onteerd, alle sekerheid van geloof en vertrouwen van onder de menschen weggenoomen, de onschuld in gevaar en den regter aan misleiding bloot gesteld word'. Iets dergelijks kon in een land van orde, justitie en politie niet worden geduld, maar diende anderen ten voorbeeld ten strengste te worden gestraft.

²³ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.567 (20 mei 1738). Het vonnis werd wel ingeschreven in het vonnisboek maar niet uitgesproken, aangezien Van Hal inmiddels was overleden.

²⁴ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 331.

²⁵ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.664.

4. Van onnozele landmannen en disrespectvol gedrag

De zaak waarin de zusters Oinincx waren betrokken, laat zien dat een falsaris die voor de Raad verscheen een lichtere straf opgelegd kon krijgen dan eenzelfde falsaris die verstek liet gaan. Nog beter kon degene er afkomen die, op zijn verzoek, door de Raad in submissie werd ontvangen. Een verzoek tot submissie hield in dat de verdachte wilde afzien van het voeren van verweer en de Raad vroeg om in redelijkheid tot een uitspraak te komen, waaraan hij zich bij voorbaat zou onderwerpen.²⁶ Een dergelijke verzoek werd bijvoorbeeld gedaan door François en Jan van Heugten en Willem Verduyseldonk, schepenen van Vlierden, die in de jaren 1771-1772 een groot aantal akten hadden ondertekend, die of niet voldeden aan de vereiste formaliteiten, of een inhoud hadden die vals en verdicht was.²⁷ Deze akten waren opgemaakt door procureur Martinus Heycoop, die in die jaren tevens als substituut-secretaris aan de schepenenbank was verbonden. Heycoop nu, zo werd in het rekest betoogd, had door zijn kundigheid het vertrouwen weten te winnen 'het welk eenvoudige dorpsschepenen gewoon zijn aan hunne ministers te accordeeren'. De requiranten waren elk slechts een 'onnozell landman, en het lezen of schrijven nauwlijcx kundig'. Zij hadden dan ook weinig weet van de juiste gang van zaken met betrekking tot het opmaken van de akten in kwestie, die bovendien in alle haast en dan nog slechts gedeeltelijk aan hen waren voorgelezen. De Raad toonde begrip voor de situatie en ontving de eenvoudige dorpsschepenen in submissie. Op 4 februari 1772 werden zij veroordeeld om te compareren in de raadkamer en daar, in aanwezigheid van de Procureur-Generaal, te beloven om in de toekomst een grotere zorgvuldigheid te betrachten bij de uitoefening van hun functie.²⁸ Martinus Heycoop daarentegen werd op 29 mei van datzelfde jaar veroordeeld tot geseling en brandmerking met de strop om de hals, 30 jaar tuchthuisstraf en verbanning voor het leven.²⁹

Vermeldenswaardig is ook het geval van Sebastiaan Frederick 't Hoofft, procureur bij de schepenenbank van Oisterwijk.³⁰ In 1727 had deze praktizijn een aantal personen aangezet tot het geven van valse verklaringen, die hij vervolgens als bewijsmiddelen in een proces had ingebracht. Op 1 februari 1729 diende hij zich daarvoor te verantwoorden voor de Raad van Brabant. Nadat hem een eerste verhoor was afgenomen, moest hij zich op 7 februari opnieuw melden voor een confrontatie met een getuige. Toen Hoofft op deze dag niet verscheen, kreeg de Procureur-Generaal toestemming om hem te laten arresteren. De voortvluchtige verdachte kon echter niet worden achterhaald en op 7 april werd hij uiteindelijk ingedaagd bij openbaar edict om op 27 april voor de Raad te compareren.³¹ Eén dag vóór

²⁶ Voor submissie zie nader Ph. Godding, 'Une justice parallèle? L'arbitrage au Conseil de Brabant (15e siècle)', in: J.M.I. Koster-van Dijk en A. Wijffels (red.), *Miscellanea forensia historica. Ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988), p. 123-141, in het bijzonder p. 125.

²⁷ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 261.

²⁸ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.603-10.605.

²⁹ RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.607.

³⁰ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 193; inv.nr. 5, resolutienrs. 2641-2643, 2653; inv.nr. 71, notulen, 1e kwartaal, p. 22, 28, 29, 33.

³¹ Voor de indaging bij openbaar edict, zie Broers, *Beledigingszaken*, p. 40. Meestal was voor deze openbare indaging geen afzon-

de fatale datum ontving de Raad evenwel een rekest van Hoofft, waarin deze verzocht om in submittie te mogen worden ontvangen ter zake van de valse verklaringen en zijn disrespectvolle gedrag tegenover het college.³² Het verzoek werd gehonoreerd en op 12 juli 1729 werd de tot inkeer gekomen procureur veroordeeld tot een geldboete van 200 gulden, terwijl hij tevens voor de duur van twee jaar werd uitgesloten van de uitoefening van zijn ambt.³³ Hoofft heeft daarop nog om remissie van de hem opgelegde boete verzocht, maar daarin heeft de Raad hem niet willen tegemoetkomen.³⁴

In deze en andere gevallen waarin een verzoek tot submittie werd ingediend³⁵, of zelfs om gratie werd gevraagd³⁶, legde de Raad van Brabant een lichte straf aan de dader op en sprak met name geen verbanning over hem uit. Het kon derhalve voorkomen dat iemand die een delict had gepleegd dat toch ‘ten hooghsten’, ja ‘ten uijtersten’ strafbaar was, desondanks niet ‘ten hooghsten’ of ‘op het rigoureuste’ werd gestraft.³⁷

5. Hollandse observaties en Brabantse speculaties

Hoe ernstig de Procureur-Generaal en de Raad van Brabant delicten als valsheid in geschrifte, valse getuigenis en meened ook oordeelden, de doodstraf achtten zij in de regel een te zware straf voor de delinquent. Eenzelfde beeld komt naar voren in de rechtspraak van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland. Processen die wegens uiteenlopende vormen van valsheid voor dit gerechtshof hebben gediend, zijn meestal ook met een – tijdelijke dan wel levenslange – verbanning geëindigd, zo blijkt uit de *Observationes tumultuariae* van Cornelis van Bynkershoek en Willem Pauw.³⁸ Wat deze ‘observaties’ zo interessant maakt, is dat zij inzicht geven in hetgeen tijdens de raadsvergaderingen is overwogen met betrekking

derlijk mandement nodig, omdat de Procureur-Generaal in het oorspronkelijke arrestatiebevel dan wel in de oorspronkelijke dagvaarding een ‘clausule van edict’ had laten opnemen.

32 RANB, Archief RvB, inv.nr. 5, resolutienrs. 2684, 2694, 2695; inv.nr. 71, notulen, 2e kwartaal, p. 12 en 3 kwartaal, p. 9, 10.

33 RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.538

34 RANB, Archief RvB, inv.nr. 5, resolutienr. 2709; inv.nr. 71, notulen, 3e kwartaal, p. 51.

35 RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 262; inv.nr. 448, vonnisnr. 10.616: Hendrik Lamberts, substituut-secretaris van Heerlen, werd op 19 december 1774, na in submittie te zijn ontvangen, veroordeeld tot een geldboete van 25 gulden. Lamberts had een verklaring opgesteld van personen die hadden deelgenomen aan een turbe, welke in strijd met de waarheid was, en had deze verklaring vervolgens ingebracht in een proces waarin hij als verweerder was betrokken. Voor dit proces, dat aanleiding gaf tot nog een tweede strafzaak, aangespannen wegens het beledigen van 's Raads Advocaat-Fiscaal door de raadsman van Lamberts' wederpartij, zie Broers, *Beledigingszaken*, p. 220-221, 229, 236-237.

36 RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 194; inv.nr. 72, notulen, 2e kwartaal, p. 11, 12, 14, 19, 20: Op 25 april 1730 verzochten de echtgenote, vader en verdere familieleden van Huijbert Smulders aan de Raad, of deze Smulders ‘van een publicq schandael gratieuselijk mag werden verschoont’. Betrokkene had gebruik gemaakt van een valse kwitantie, vervaardigd door Laurens Coninghs (zie paragraaf 2). De Raad besloot om te volstaan met een ernstige vermaning van Smulders.

37 Dat het plegen van valsheidsdelicten in het algemeen zeer ernstig werd opgevat, blijkt herhaaldelijk uit de motivering van de gevorderde respectievelijk opgelegde straffen. Bijvoorbeeld RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernrs. 182 (‘ten uijtersten strafbaar’), 206 (‘ten hooghsten strafbaar’), 229 (‘ten hooghsten is strafbaar’); inv.nr. 448, vonnisnr. 10.516 (‘ten hooghsten behoren te worden gestraft’), 10.607 (‘op het rigoureuste behooren te worden gestraft’), 10.664 (‘ten rigoureusten behoort te worden gestraft’).

38 Cornelis van Bynkershoek, *Observationes tumultuariae*. Uitgegeven door E.M. Meijers e.a., 4 delen (Haarlem 1926-1962), observ. 2289, 2377, 2573. Willem Pauw, *Observationes tumultuariae novae*. Uitgegeven door H.F.W.D. Fischer e.a., 3 delen (Haarlem 1964-1972), observ. 593, 673, 694, 954. Voor een bespreking van deze rechtspraak zie M.S. van Oosten, ‘Arbitraire straffen in de rechtspraak van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (18e eeuw)’, in: H. Franken e.a. (red.), *Ad personam*. Opstellen aangeboden aan prof. mr. Ch. J. Enschedé ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag (Zwolle 1981), p. 206-210.

tot de aan de falsaris op te leggen straf. Meer bepaald kan men er dikwijls de rechtsregels in aantreffen die de raadsheren aan hun uitspraak ten grondslag hebben gelegd. En dan blijkt dat deze juristen, evenals hun collega's uit de rechtswetenschap, hun inspiratie vooral hebben geput uit het Romeinse recht. Belangrijker is evenwel de constatering, dat de straf ter zake van valsheid door hen is aangemerkt als een arbitraire straf.

Gezien hun vonnissen zullen de raadsheren van de Staatse Raad van Brabant er dezelfde mening op hebben nagehouden. Van hun vergaderingen zijn evenwel geen uitgebreide notulen aangelegd. In de desbetreffende registers is enkel kort vermeld, dat in een bepaalde zaak de processtukken zijn gelezen en dat vervolgens is gestemd over de inhoud van het vonnis. Slaat men er echter de stukken op na die door de Procureur-Generaal aan de Raad zijn overgelegd, dan vindt men daarin, op bescheiden schaal, overwegingen omtrent toepasselijke straffen en verwijzingen naar relevante rechtsregels. Zo werd in een aantal gevallen, waarin werd geëist dat een publieke figuur uit zijn functie zou worden ontzet, een beroep gedaan op de regel *quod delinquens in officio privetur officio*, onder verwijzing naar enkele passages uit de *Theoria et praxis criminalis* van de Italiaanse rechtsgeleerde Prosper Farinacius.³⁹ In één zaak, waarin een heemraad onder ede een valse verklaring had afgelegd, werd overwogen dat deze functionaris zich had schuldig gemaakt aan het *crimen falsi et perjurii* en dat hem ‘desweegens zeeker eene lijfstraffe’ kon worden opgelegd.⁴⁰ Een ‘exemplaire lijfstraf’ achtte de Procureur-Generaal ook toepasselijk in het geval van een gewezen secretaris, later notaris en schepen, die in al deze hoedanigheden falsificaties en andere ambtsdelicten had gepleegd.⁴¹ Hoewel een nadere toelichting achterwege is gelaten, lijken deze overwegingen uit te gaan van een discretionaire bevoegdheid van de strafrechter.⁴² Hetzelfde zou men mogen afleiden uit hetgeen werd overwogen ten aanzien van een secretaris die de dorpsrekeningen had geaccordeerd, terwijl deze rekeningen diverse posten bevatten die niet konden worden verantwoord. De Advocaat-Fiscaal van de Raad, die in deze zaak advies uitbracht, was van mening dat de secretaris slechts grove nalatigheid kon worden verweten en dat daarmee ‘tot beregting van het gemelte crimen, geene lijfstraffe staat’.⁴³

6. Slotopmerkingen

‘Saecken van seer quade en dangereusen gevolge’, daar hielden de plegers van valsheidsdelicten zich volgens de Raad van Brabant mee bezig. Desondanks eindigde een dader zijn leven slechts zelden aan de galg. De doodstraf door middel van ophanging werd hooguit symbolisch aan hem voltrokken, als hij met de strop om zijn hals werd geselsd en gebrandmerkt.

³⁹ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 259, 270. Verwezen wordt naar Farinacius, *Theoria et praxis criminalis*, quaestio 19, nr. 43.

⁴⁰ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 259.

⁴¹ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 270.

⁴² In beide gevallen liet de Procureur-Generaal overigens na om daadwerkelijk een lijfstraf te vorderen omdat het een voortvluchtige verdachte betrof. Hierbij zij aangetekend, dat een dergelijke straf door de Raad in de regel ook niet aan een openbare functionaris werd opgelegd (zie paragraaf 2).

⁴³ RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 229.

Mocht hij echter het bannissement overtreden dat op deze lijfstraffen volgde, dan zou hij alsnog daadwerkelijk ter dood worden gebracht. Ging de verbanning van een particuliere persoon gepaard met geseling en brandmerking, het bannissement dat werd opgelegd aan iemand die in de rechtspraktijk werkzaam was, ging vergezeld van een ontzetting van de dader uit zijn ambt en een verklaring dat deze nooit meer enige bijzondere functie mocht vervullen.⁴⁴

In de rechtspraak van de Raad van Brabant komt de verbanning naar voren als een straf die het college geschikt achtte als alternatief voor de doodstraf die de wetgever in 1545 (1546) had voorgeschreven. Dit beeld dient echter te worden genuanceerd. Tegen een aantal falsarissen zijn namelijk verstekvonnissen gewezen en verbanning blijkt ook de straf te zijn geweest die de Raad automatisch oplegde aan iemand die zich aan zijn rechtspleging onttrok.⁴⁵ In een van de verstekzaken werd dit uitdrukkelijk gesteld door de Procureur-Generaal, waar door hem in zijn intendit werd opgemerkt, dat als iemand niet in rechte verscheen, hij daardoor in aanmerking kwam voor een levenslange verbanning.⁴⁶ Voorts heeft de Procureur, als hij een voortvluchtige verdachte wilde indagen bij openbaar edict, de Raad wel verzocht om in het desbetreffende mandement op te nemen, dat de persoon in kwestie op een bepaalde dag alsnog moest compareren 'op poene van ban, en van confiscatie van alle zijne goederen'.⁴⁷ Verscheen een falsaris niet voor de Raad van Brabant, zo mag men concluderen, dan werd hij niet alleen verbannen omdat hij het *crimen falsi* had gepleegd, maar ook – en meer nog – omdat hij weigerde zich deswege te laten berechten.

Beziet men de straffen die de Raad bij valsheidsdelicten heeft opgelegd, dan kan men vaststellen dat dit gerechtshof er enerzijds van is uitgegaan dat het in dezen een discretionaire bevoegdheid toekwam, maar dat het hof anderzijds is gekomen tot een zekere vaste jurisprudentie, waar het op basis van deze bevoegdheid bepaalde standaardstraffen heeft gehanteerd.⁴⁸ Centraal binnen het sanctiepakket stond een eigentijdse variant van de straf van de deportatie die in het Romeinse recht voor valsheidsdelicten was voorgeschreven.⁴⁹

44 Opmerkelijk is, dat door de oude, zuidelijke Raad van Brabant te Brussel intussen juist werd aangedrongen op een zwaardere bestrafing van valsheidsdelicten. Mede op zijn verzoek werd op 4 januari 1744 voor de Zuidelijke Nederlanden een nieuw plakkaat uitgevaardigd, waarin voor sommige van deze delicten de doodstraf opnieuw werd voorgeschreven, terwijl zij voor andere werd aanbevolen. Vgl. A.M.J.A. Berkvens, 'Hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in de Zuidelijke Nederlanden in de 2e helft van de achttiende eeuw. Enkele adviezen van het Hof van Oostenrijks Gelre te Roermond (1756-1777)', in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (red.), 'Flittich erforscht und gecolligeert...'. Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis (Maastricht 1995), p. 158-161. Voor het desbetreffende plakkaat zie *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e série, deel 4 (Brussel 1882), p. 586-588. Bij een volgende gelegenheid wil ik de rechtspraak van de Brusselse Raad vergelijken met die van de Staatse Raad.

45 Ook bij andere delicten, ongeacht met welke straffen deze waren bedreigd, heeft de Raad in verstekzaken een levenslange verbanning over de dader uitgesproken. Bijvoorbeeld RANB, Archief RvB, inv.nr. 448, vonnisnr. 10.580 (medeplichtigheid aan kindermoord en tegenwerking van de justitie), 10.615 (belediging en bedreiging), 10.658 en 10.659 (overspel); inv.nr. 820, vonnisnr. 4129 (incest).

46 RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 270 (intendit jegens L.G. Pelt, art. 198 en intendit jegens J.A. Pelt, art. 178). Een intendit was een schriftelijk stuk dat door de Procureur-Generaal werd opgemaakt indien een verdachte geen gehoor had gegeven aan drie opeenvolgende dagvaardingen respectievelijk indagingen. In dat stuk werden de strafbare feiten vermeld die de verdachte werden tenlastegelegd, de pogingen opgesomd die de Procureur had ondernomen om deze verdachte voor de Raad te brengen en de straffen aangeduid die door de Raad zouden moeten worden opgelegd. Vgl. Broers, *Beledigingszaken*, p. 40.

47 RANB, Archief RvB, inv.nr. 447, dossiernr. 206, 230.

48 Hetzelfde zou men intussen mogen opmerken voor de bestrafing van falsarissen, maar ook andere delinquenten, die een rechtstreekse confrontatie met de Raad uit de weg zijn gegaan en door deze bij verstek zijn veroordeeld.

49 Een transformatie van deportatie tot verbanning treft men reeds aan bij Filips Wielant in diens *Corte instructie in materie criminele* (editie 1515-1516), cap. 128, § 2: 'De generale pungnicie van valscheden es naer doude rechten den eeuwghen ban ...'. Vgl. Filips Wielant, *Verzameld werk. Deel I, Corte instructie in materie criminele*. Uitgegeven en toegelicht door J. Momballyu (Brussel 1995), p. 255.

FRIESTALIGE NOTARIËLE AKTEN. OVER HET GEBRUIK VAN HET FRIES IN NOTARIËLE AKTEN IN DE JAREN 1945-1955¹

Inleiding

Uit de middeleeuwen is een grote verzameling juridische teksten in het Fries overgeleverd. Daarna ging het Fries als taal van recht en bestuur ten onder. Zoals uit studies van Dr. O. Vries blijkt werd het Fries tot in de zestiende eeuw in juridische documenten gebruikt, en na een laatste Friestalige akte uit 1547 is het Fries als kanselarijtaal geheel verdwenen en vervangen door het Nederlands.² In Friesland ontstond in het begin van de negentiende eeuw een beweging die trachtte de Friese taal, die eigenlijk alleen nog een spreektaal was, vooral gebruikt ten plattelande, weer te gaan gebruiken als schrijftaal. Op dit moment spreken in heel Nederland rond de 500.000 mensen Fries, met een nadruk op spreken, want voor velen is het Fries alleen een spreektaal en geen schrijftaal. De groep mensen die stredden en strijden voor bredere erkenning voor de Friese taal wordt ‘de Friese beweging’ genoemd. Door ijveren van die beweging was men rond 1900 op het punt aangeland dat, na de gemaakte vorderingen op het gebied van de acceptatie van het Fries als taal van literaire uitingen, enkele personen binnen die beweging streefden naar het verkennen van nieuwe terreinen, waaronder het gebruik van het Fries in de gemeenteraden en in de rechtszaal. Door het uit Friesland afkomstige Tweede-Kamerlid G.L. van der Zwaag (1858-1923) werd in 1903 bij de begrotingsdebatten de vraag gesteld of er niet geld vrij gemaakt kon worden voor tolken in de Friese gerechten. In de Tweede Kamer werd een onderzoek naar de noodzaak van tolken toegezegd door de minister van Justitie, maar bij de behandeling van de begroting in de Eerste Kamer meende die Kamer dat bekendheid met het Nederlands geëist mocht worden, en tolken werden niet nodig geacht.³

In 1915 richtte Douwe Kalma (1896-1953) zijn Jongfryske Biweging op. Hij trachtte de Friese literatuur op een hoger plan te brengen, en zijn tweede doel was om het gebruik van het Fries in het gehele maatschappelijke veld geaccepteerd te krijgen. Gestreefd werd naar de invoering van Friestilig onderwijs op scholen, Friestalige preken in de kerken en acceptatie van het gebruik van het Fries in rechtszalen en gemeenteraden. Naar Kalma’s mening diende de rechterlijke macht – waarvan de meeste leden volgens Kalma wel Fries

¹ Bewerking van een lezing gehouden op het XIVE Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres te Amsterdam, [17 en] 18 november 2000.

² O. Vries, “Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal”. De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580) (Leeuwarden 1993).

³ Hand. SG 1902-1903 Tweede Kamer, Bijlage AI, 2. IV 13, p. 11; Bijlage AI, 2. IV 14, p. 28; Hand. SG 1902-1903 Tweede Kamer, 10 dec. 1902, p. 471, 479 en p. 493; Hand. SG 1902-1903 Eerste Kamer, p. 128; Hand. SG 1902-1903 Eerste Kamer, Bijlage p. 150.

spraken – soepeler om te gaan met de Friese taal. Zo zou een president tijdens een verhoor vragen in het Fries moeten kunnen stellen. Om de taalrechten in Friesland te waarborgen dienden er Friestalige rechters benoemd te worden.⁴ De politieke strijd van Kalma en anderen bleef een pennenstrijd, praktische gevolgen had deze nog niet. Voor het Friestalige onderwijs werden door de provincie vanaf 1928 wel bescheiden gelden vrijgemaakt, maar binnen het officiële verkeer kreeg de Friese beweging geen voet aan de grond.⁵

Cuipers en Piebenga, twee acties voor het gebruik van het Fries (1933)

In het jaar 1933 is er een cumulatie van acties voor het gebruik van het Fries in de rechtszalen. De Harlinger kantonrechter mr. Doede Jelle Cuipers deed op 12 juli uitspraak (*WvHR* no. 12619, 18 juli 1933) naar aanleiding van een verzoekschrift, dat was ingediend door enkele leden van de Friese Beweging. Zij wilden een kartonnen kaart (een ‘hingelkaart’) met de tekst ‘Al hwa wend is Frysk to sprekken hoecht him hjir net to forbrekken’⁶ ophangen in de wachtkamer van het kantongerecht. In zijn uitspraak overweegt de kantonrechter in de eerste plaats dat een goede rechtsgang vordert dat partijen en getuigen voor de rechtbank kunnen spreken in de taal waarin zij dagelijks spreken en denken; ten tweede dat geen wet het gebruik van het Fries verbiedt en dat hieruit impliciet volgt ‘dat aan zoodanige Friezen, die zich gemakkelijker in het Friesch uiten dan in het Hollandsch, het mogelijk behoort te zijn, als Nederlandsche onderdanen, gebruik te maken van een in Nederland gesproken en geschreven taal’, en ten derde dat het bij zijn rechtscollege altijd het gebruik is geweest om Friezen hun moedertaal te laten gebruiken indien dat gebruik hun beter afgaat dan het Nederlands. Cuipers meent dat zo’n ‘hingelkaart’ een in Friesland herhaaldelijk voorkomende en gebruikelijke kennisgeving is, en besluit dat deze – volgens Cuipers geheel ten overvloede – zal worden opgehangen.⁷

In het voorjaar van 1933 was Haring Tjittes Piebenga, student te Utrecht, opgepakt omdat een demonstratieve optocht van Friese studenten in Leeuwarden op een handgemeen met een agent en omstanders was uitgelopen. Toen hij voor moest komen voor het kantongerecht te Leeuwarden, wilde hij zich in het Fries verdedigen, maar de rechter, mr. J.W. Tysma (zelf mede-oprichter van enkele Friese verenigingen), verbood dit.⁸ Piebenga forceerde toen de zaak niet, maar op 10 juni van dat zelfde jaar moest Piebenga zich voor een andere zaak verantwoorden voor de Leeuwarder politierechter, mr. Meihuizen. Tijdens een nachtelijke tocht waarbij leuzen werden geschreven op muren, werd hij betrapt door

4 D. Kalma, *De Jongfryske Biweging* (Dokkum: Bergsma f.h. Schaafsma [1915]), p. 60.

5 G.R.Zondergeld, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen*, diss. Groningen (Leeuwarden: De Tille 1978), p. 160 e.v.

6 Ieder die gewoon is Fries te spreken, behoeft zich hier geen geweld aan te doen / kan dat hier ook doen.

7 Het Harlinger rekest, en andere bescheiden met betrekking tot deze zaak zijn te vinden in het Ryksargyf Fryslân (hierna: RAF), toegang 18-01, Arr. rb. Leeuwarden, inv. no. 52 (waaronder correspondentie van de minister van Justitie Van Schaik, de president van de rechtbank Leeuwarden Stheeman en D.J. Cuipers).

8 Jan Wieger Tysma (1880-1975), mede-oprichter van het Kristlik Frysk Selskip en het Grifformearde Frysk Selskip.

een politieagent. Tijdens het proces dat volgde stelde Piebenga een van de getuigen enkele vragen in het Fries. Hierop deelde de politierechter hem mede ‘dat Friesch spreken ter terechtzitting niet toelaatbaar is en hij de Nederlandsche taal moet gebruiken’.⁹ In de woordenwisseling die hierna ontstond riep Piebenga – die nu weigerde Nederlands te spreken – op een bepaald moment ‘Fryslân oerein!’ (Friesland sta op!), waarna hij door de politierechter voor de tijd van het proces in de cel werd opgesloten. Deze twee rechtszaken en het Harlinger verzoekschrift brachten heel wat pennen in beweging en er verschenen artikelen in kranten en juridische tijdschriften. In de Tweede Kamer werd er over gedebatteerd,¹⁰ maar al snel werd het weer stiller, en een regeling zou ook nog lang op zich laten wachten.

Voor en na Kneppelfreed (16 november 1951)

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de strijd voor het Fries in een stroomversnelling. In 1945 werden in de oorlog opgestelde *Rapporten Friese Beweging 1940-1945* door de Ried fan de Fryske biweging uitgegeven waarin het gehele spectrum van Friese wensen van taalproblematiek tot staatsinrichting behandeld werd. Decentralisatie binnen het Nederlandse staatsverband was de kerngedachte, de wensen kwamen overeen met die van voor de oorlog en de opstellers hadden vooral veel aandacht voor Friestalig onderwijs. Ook in de politiek kwam er aandacht voor de Friese problematiek. In januari 1949 heeft de Commissaris van de Koningin in Friesland een ‘commissie voor het decentralisatievraagstuk’ ingesteld en ook de ARP en de PvdA stelden zowel in Friesland als landelijk commissies in.

Hoewel er na de oorlog dus politieke aandacht voor het gebruik van het Fries was, was er voor het gebruik van het Fries in het rechtsverkeer nog geen plaats. In het najaar van 1948 stonden twee melkboeren terecht voor de Heerenveense kantonrechter mr. S.R. Wolthers. Ze hadden op de melkbussen niet de verplichte Nederlandse aanduidingen ‘melk’ en ‘karnemelk’ staan maar ‘molke’ en ‘sûpe’. Toen zij tijdens het verhoor de kantonrechter kenbaar maakten dat zij liever Fries spraken, reageerde de kantonrechter vol onbegrip en zei hij dat hij ze dan niet zou verstaan, of zou willen verstaan. Wat de zaak zelf betreft: in het requisitoir stelde de officier van justitie mr. H.W. Kuipers (een Friese bewegingsman die door zijn superieuren uitdrukkelijk met dit geval belast was) de tweetaligheid van Friesland voorop. Hij achtte de verdachten schuldig aan overtreding van de Warenwet, maar omdat feitelijk de inhoud van de bussen overeenkwam met het opschrift eiste hij geen strafoplegging. Mr. Wolthers vroeg zich dan ook af waarom de zaak aanhangig was gemaakt. Hij achtte de feiten bewezen en de verdachten schuldig, maar hij legde geen straf op. De zaak van de Oldeboornster melkboeren leidde slechts tot enkele stukjes in de pers.

Vele malen groter is drie jaar later de nasleep van een eenvoudige strafzaak tegen een

9 Hof Leeuwarden, 5 oct. 1933. In: VvhR, no. 12667, 7 nov. 1933. tevens in: NJ 1934, p. 81-82.

10 SG Aanhangsel Tweede Kamer 1933-1934, vraag no. 53, p. 57.

dierenarts die een inrijverbod had genegeerd. Op 17 oktober 1951 moest de dierenarts S.J.F. van der Burg verschijnen voor de eerder genoemde Heerenveense kantonrechter mr. S.R. Wolthers. Van der Burg liet bij de ondervraging weten dat hij in Friesland geen Nederlands wenste te spreken, waarop de kantonrechter de zaak schorste, onder voorwendsel dat men op zoek ging naar een tolk. Een uur later werd de zaak hervat. Nu bleek dat de officier van justitie op grond van art. 306 Sv geen noodzaak zag om bijstand van een tolk te vorderen, omdat Van der Burg wel Nederlands beheerste. De Friese pers deed uitgebreid verslag van de starheid van de magistratuur wat het gebruik van de Friese taal in de rechtszaal betreft. Twee artikelen waren aanleiding tot een volgende rechtszaak. Hoofdredacteur Fedde Schurer publiceerde in de *Heerenveense Koerier* een commentaar waarin hij rechter Wolthers en zijn collegae vergeleek met de huursoldaten van Georg van Saksen die 'De Zwarte Hoop' genoemd werden.¹¹ Een vergelijkbaar artikel verscheen in het *Bolswards Nieuwsblad* van de hand van Tsjebbe de Jong.

Hoewel mr. Wolthers zelf niet wenste te reageren op de aantijgingen van de journalisten en hij zich niet persoonlijk beledigd voelde, gelastte de Leeuwarder procureur-generaal mr. H.R. de Zaayer een onderzoek naar de journalisten wegens belediging van een ambtenaar. Op vrijdag 16 november 1951 moesten Fedde Schurer en Tsjebbe de Jong voor de politierechter in Leeuwarden verschijnen. Naast de verdachten waren er redelijk veel medestanders komen opdagen, maar de zaak werd afgehandeld in een kleine zittingszaal met als gevolg dat een groot deel van de belangstellenden niet op de publieke tribune kon plaatsnemen. Ook buiten het paleis van justitie op het Zaailand waren veel mensen verzameld, en het was er al druk, want op vrijdag was hier de wekelijkse markt. Het gevolg was dat de politie in paniek raakte en er al snel met groot materieel op uit trok om verwachte opstootjes hardhandig de kop in te drukken. 'Kneppelfreed' (Knuppelvrijdag), ook wel de slag op het Zaailand genoemd, was een feit.¹² Door Kneppelfreed kwam er landelijk aandacht voor de problematiek van het Fries in het officiële verkeer. Bijna alle kranten schreven over de rechtszaak, en het gevolg was dat de ministers van Binnenlandse Zaken, van Justitie en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in februari 1952 Friesland bezochten. Zij voerden gesprekken met een veertigtal personen uit alle Friese geledingen, waaronder mensen uit de Friese beweging, maar ook rechters, officieren van justitie en notarissen. Na dit bezoek werd door de ministers van Binnenlandse Zaken en van Justitie de commissie-Kingma Boltjes ingesteld, belast met het onderzoek naar de mogelijkheden tot verruiming van het gebruik van de Friese taal in het officiële verkeer. Het advies van deze commissie zou het uitgangspunt worden voor het opstellen van de in 1956 in werking getreden Wet gebruik Friese taal in het rechtsverkeer (Stb. nr. 242).

¹¹ Opvallend is dat in 1933 Haring Piebenga en consorten de naam 'De Swarte Heap' aannamen als (geuzen)naam van hun radicale pro-Friese actiegroep. Fedde Schurer zag de Zwarte Hoop als een tegen de Friezen gerichte bende.

¹² Zie hierover: Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker: Van Wijnen 1998).

De activiteiten voor het gebruik van de Friese taal in de notariële praktijk

In de naoorlogse periode is er een beroepsgroep wier activiteiten voor het gebruik van de Friese taal onderbelicht is gebleven, die van de notarissen in Friesland. Hoewel vermoedelijk maar enkele notarissen zich met het opmaken van Friestalige akten bezig hielden, en het aantal door hen in het Fries opgemaakte akten heel beperkt is, hebben zij grensverleggend werk verricht door de grenzen op te zoeken van hetgeen wettelijk toelaatbaar werd geacht en door zich te mengen in het maatschappelijke en politieke debat over het gebruik van het Fries in het openbare verkeer. In dit verhaal zal de aandacht uitgaan naar twee notarissen, mr. Y.K. de Boer en W.J. Nijenhuis. Van hen is duidelijk dat zij het voortouw hebben genomen bij het daadwerkelijk gebruik van de Friese taal in de notariële praktijk. Bovendien was het bij deze twee notarissen mogelijk een gedeelte van hun repertoire in te zien in de notariële archiefbewaarplaats in het arrondissement Leeuwarden. Ik beperk mij tot de eerste jaren waarin zij als notaris fungeerden, van 1947 tot 1955.

Mr. Y.K. de Boer (1901-1961)

Mr. Ynse Klazes de Boer werd geboren in 1901 in een Fries boerengezin te Pietersbierum. Hij legde het notarieel staatsexamen af en ging later rechten studeren aan de Groninger universiteit.¹³ Hij was onder meer werkzaam als privatdocent notarieel en fiscaal recht te Groningen.¹⁴ De Boer werd op 9 februari 1948 benoemd als notaris te Leeuwarden. Binnen de Friese culturele organisaties had hij verschillende bestuursfuncties.¹⁵ In een kort herdenkingsartikel dat na zijn overlijden in 1961 verscheen in het *Doopsgezind jaarboekje* wordt gezegd dat De Boer het Fries zag als de taal bij uitstek om te communiceren met zijn cliënten, en wordt gewag gemaakt van ‘de grote gemoedswarmte die begon te stralen als broeder De Boer in die taal zijn visie op het notariaat vertolkte.’¹⁶

Na zijn benoeming ontving De Boer een felicitatiebrief van de Friese schrijver Bauke Tuinstra, notaris te Wommels. Tuinstra wees hem er op dat, als hij als notaris van zijn rechten als Fries gebruik maakte, hij dat niet provocerend moest doen en dat hem dan ook geen strobreed in de weg zou worden gelegd.¹⁷ Nog voor hij zelf maar één Friestalig testament had verleden, vroeg een collega hem al om modelakten.¹⁸ Het zou bijna een jaar du-

¹³ De Boer behaalde het Notarieel Staatsexamen in het najaar van 1927. Zie: Uitslag van het derde gedeelte Notarieel Staatsexamen, W.P.N.R. no. 3023, 3 dec. 1927, p. 856. De Boer behaalde zijn doctoraalexamen rechten op 14-12-1946. Zie *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Groningen* 1947, p. 53.

¹⁴ Vanaf 1940. Zie: *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Groningen 1940-1941*, p. 11.

¹⁵ Y.K. de Boer was lid van het hoofdbestuur en voorzitter van het Ald Selskip, lid van Bernlef (vereniging van Friese studenten te Groningen), lid van het bestuur van de Fryske bibleteek en lid van de Ried fan de Fryske biweging.

¹⁶ Th. van Veen in: *Doopsgezind jaarboekje* 1962, p. 12-15.

¹⁷ Brief van Bauke Tuinstra aan Y.K. de Boer van 14 februari 1948. Brief aanwezig in het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum, Leeuwarden (hierna: FLMD).

Notaris Mr. Y.K. de Boer in 1956
(coll. Mr. K.Y. de Boer, Roden).

ren voor op zijn eigen kantoor de eerste Friestalige akte werd verleden.

Op 29 januari 1949 werden op zijn kantoor twee met elkaar samenhangende Friestalige akten verleden die De Boer zelf had geconcipeerd. De eerste was een transportakte: de akte waarin de overdracht van een dokterswoning werd geregeld. In de tweede werd tussen dezelfde partijen de dokterspraktijk overgedragen, met een non-concurrentiebeding. De akten waren gepasseerd door oud-notaris Poelstra die optrad als waarnemer van zijn opvolger.¹⁹ Tussen deze twee Friestalige akten bestaat een essentieel verschil. De overdracht van de praktijk is een akte die niet gepubliceerd behoeft te worden in de openbare registers, terwijl bij een akte van levering van een woning overschrijving een wettelijk vereiste is om de levering tot stand te laten komen (destijds: art. 671 BW 1838). Het Friestalige concept van de akte van levering van de dokterswoning werd op 25 januari 1949 goedgekeurd door het Hoofd prijzenbureau voor onroerende zaken te Drachten. Op 1 februari 1949 werd de akte geregistreerd te Leeuwarden en op 5 maart 1949 overgeschreven ten hypotheekkantore te Heerenveen.²⁰ Het opmerkelijke van deze leveringsakte is de overschrijving in het openbare register van de hypotheekbewaarder. Indien de ambtenaren op het hypotheekkantoor de Wet van 6 mei 1878 houdende bepalingen omtrent de beëdigde vertalers strikt hadden nagevolgd, dan hadden zij, als men er van uit gaat dat het Fries een vreemde taal is in de zin van art. 1 van genoemde wet, van de Friestalige transportakte een letterlijke vertaling moeten vorderen, vervaardigd en voor overeenstemmend verklaard

¹⁸ Bedankbrief van J. de Boer aan Y.K. de Boer dd. 16 sept. 1948, aanwezig bij notariskantoor Rademakers, Leeuwarden.

¹⁹ De naam van Poelstra is later met een andere hand aan het begin van de akte ingevuld. Notariële bewaarplaats Leeuwarden (RAF) inv. no. 81135, rep.nr. 23 van 29 jan. 1949.

²⁰ Ingeschreven bij het hypotheekkantoor Heerenveen, RAF, inv. 35-01, no. 1146, akte no. 77. Uit een brief van 11 januari 1950 van Rijpma, Hypotheekbewaarder van het Kantoor van de hypotheeken, het kadaster en de scheepsbewijzen te Heerenveen, aan de inspecteur van de Hypotheken en het Kadaster blijkt dat deze 'overschrijving werd toegelaten door de surnumerair A.J. Gijsberts, destijds belast met de waarneming van het hypotheekkantoor.' Brief aanwezig in het archief van het Ministerie van Financiën te Den Haag, Verbaal archief van de Administratie der Belastingen en het Directoraat-Generaal der Belastingen en de Directeur-generaal Fiscale zaken. 1936-1975. Inv. no. 311, 17 maart 1950, stuk nr. 217.

76
 k. Draachten is overgelagd.
 Goudage, 2 Maart 1949.
 (get. J. P. van der Sluis notaris.)
 De ondergetekende Boarnardere verklaart
 het bovengeschiede over reedskomendg het
 origineel. Medtwaad.

77
 De geregisterde deel honderd een en twintig marmen
 neven honderd een en achtig; de wijfde Maart
 negentien honderd negen en twintig.
 Hoofd de njoeggen en tweintichste Jannu-
 arius njoeggenfen hundert njoeggen en
 fjirtich, forthynden fan my Meester Peer
 Daniel Pabbea, âld notaris to Ljouwert,
 wawarimende it kanbaar fan Meester
 Jfne Klaas de Boer, notaris stearde yn
 re gemeente Ljouwert: -
 1. de Heer Klaas Jan Bergstra, arts to
 Boarnburgum, niffens syn forkleanning yn
 wetlike frienskip fan goed trouw mei Frau
 Aafje Hendrika Reemmer, beide fan de
 earste diar.
 2. de Heer Klaas Boornstra, arts to Boarn-
 burgum.
 De komparanten forkleannen:
 De komparant sub 1. hat forkeppen draacht
 by by oer een komparant sub 2. dy k bocht
 hat en sammint.
 It doekenthuis mei garasje stearde oan de
 Westkant fan en oan re Nije wei to Boarn-
 burgum op it perseel kadastraal bekend
 gemeente Boarnburgum selje k nûmer
 176 gret acht are fjif en tweintich sin-
 tiare, met it vrick de grond of pachtgjuelt
 fan dit perseel.
 De lste titel is in koopakte fjif Desember njo-
 gentien hundert fjirtich opmakke fan notaris
 D. J. Roemling to Beetsterweach, arshraun
 op it hypotheekkantoor op it Bearen fan
 de twintichste Desember njoeggenfen hundert
 fjirtich yn dial 108 nûmer 6.
 Denne forkeap en koop is oerjûn fan de
 priis fan tweintich tiien gorne fress. = 120.000.
 halter betraacht de komparant sub 1. hoofd
 fan re komparant sub 2. beed hat, luv fan
 kwittanje en friender op re reedskomende.
 Betingsten:
 1. Spankocht is oerjûnde op trije Jannu-
 arius njoeggenfen hundert njoeggen en
 fjirtich.

Overneming
 van
 Boarnburgum
 176

De Friestalige transportakte die op 5 maart 1949 werd overgeschreven op het hypotheekkantoor Heerenveen (RAF, inv. 35-01, no. 1146, akte no. 77).

114

2. Het aankasche swerd, sij war bypethsch, van funde yn 'e tuston byk us it sjoed, de dei is, mei alle saeklike en persoaanlike besten en mandelicheden, dy 1 der van folowen binne.

3. Pison op ver- of vandermytte swerd int slotten.

4. De verplichting fan 'e forkeper om 'e tra. per. te fuwargen swerd int slotten fanse. fan de wet dit talid.

5. Alle saeklike besten en bilastingen komme fan ien jaanwaris fan dit jaar of foar oek. herifan 'e keper.

6. De partijon dogge offtim fan har rjudd om op aboum fan 'e artikel 1302 en 1303 fan it (Boargelike) lex. Boargelike Wet. doch int binning fan diare oerwintmet te foanderjen.

7. De besten fan diare akte en dy fan 'e leve. ring binne foar rekken fan 'e keper.

De komparanten keare, ek fan diidern fan aktschijpe wensjale, op it kantoor fan hure, hwa 't diene akte yn beware haunw. tid.

In forklarung fan gjin bewier is of joun fan it hand fan it Pisoners fan boargelike goed, yn it Antigebat draakten op sijn war twintich jaanwaris rjoggenen in twintich rjoggen en fjertich tolken, forklarung van diene akte fctmakke is.

Diene akte komt oeris met it oandat Pison oerleien int werg.

Tan ien en war is diene akte yn minid opmakke te Ljouwert op 'e Anannichste yn it begjin fan diene akte meand yn it by. wiken fan Willem de Jong, notaris helle te Ljouwert en spoud van der Hem, hand. daat. notaris te Buitend as te jagen, byk as de komparanten van my notaris pleats. forfangen biland.

Quod daleit mei it tofarenalidern is diene akte fan 'e komparanten, de te jagen en my notaris pleats forfangen inderde hene. Naak Bergstra, W. de Jong, H. G. v. d. Hem, Mr. P. D. Poelstra notaris. pleats wuangen.

Met een annex Geregistreed te Leeuwarden ein Februari 1900 nimmer 1000. deel 57 blad 42 nummer 38. twee bladen geen ruzooi bitwangen voor recht duizend gulden. 1000. De Hoofdtinspecteur J. G. de Waard. Junn.

Volgnummer van dit register	GEMEENTE waarin de eigendommen gelegen zijn, met opgave van de sectie en van het nummer.	№ 0 1 1 4 6	
77		<p>Wijzowa faan Earste Afkriift op hjoed 10 Februarie 1949 jef de Boer.</p> <p>De ondergetekende Bewaarder werklânk het bovenstaande swereenkomstig het origeneel.</p> <p style="text-align: right;">J. de Boer</p>	
78	70	<p>Dagregisterdeel honderd een en twintig nummer neunhonderd twee en zestig, de vijfde beaant negentien honderd negen en veertig.</p> <p>Voor mij Fiesk Dankuma, notaris ten standplaats Drachten, verschenen in tegenwoordigheid der na te noemen geluigen:</p> <p>I. de Heer Frederik Hoopbeemster, koopman wonende te Drachten, Absoluut. Toudstijde 151.</p> <p>II. Maarten Wilke van der Sluis, notarisbank wonende te Drachten, als lasthebber bijkens een onderhandte acte van volmacht, werklânk na vooraf door de lasthebber in tegenwoordig- heid der geluigen en mij notaris voor echt erkend en ten blijke daarvan door alles ge- tekend te zijn, zandene acte zal worden verk- gehecht, van:</p> <p>de Heer Fritze van der Velde, uitwonder woonde te Souburg, Bliswingerhestraat 72, Wâldheren Kraaland.</p>	<p>De verklaring van "geen beaant" afgegeven door het Registerbureau te Drachten, dat op Februarie 1949 na 1949 over- geleid.</p> <p>De Bewaarder, J. de Boer</p>

door een voor het Fries toegelaten beëdigd vertaler.²¹ De Friestalige akte is echter keurig gepubliceerd in het hypotheekregister, evenals een Friestalig borderel dat De Boer enige tijd later bij de hypotheekbewaarder te Leeuwarden liet inschrijven.²² Men kan zich afvragen of het opnemen van de beide laatst genoemde akten in de openbare registers al dan niet op gespannen voet stond met de wet. Voor notaris De Boer was het duidelijk dat het Fries géén vreemde taal in de zin van de wet van 1878 was.²³

21 Beëdigd vertalers Fries waren er in deze periode niet (zie voetmoot 23). Wet van 6 mei 1878, houdende bepalingen omtrent de beëdigde vertalers, art. 8.

22 Een borderel is een uittreksel uit een hypotheekakte (art. 1231 BW 1838). Dit borderel werd ingeschreven; een transportakte werd overgeschreven. De registers van inschrijving van de hypotheek (HYP 3) zijn niet meer voor handen in het RAF. Hierdoor moet ik afgaan op het feit dat in het protocol van De Boer één Friestalige hypotheekakte aanwezig is en het hiervan gemaakte borderel in het Fries is ingeschreven. Notariële bewaarplaats Leeuwarden (RAF), inv. no. 81136, rep.nr. 129 van 17 juni 1949. Over dit borderel worden verdere inlichtingen verschaft in een brief van 10 januari 1950 van T.W. Visser, surnumerair bij de Bewaring van de hypotheek, het kadaster en de scheepsbewijzen te Leeuwarden, aan het Ministerie van Financiën, afd. Kadaster en Hypotheken. Op 18 juni 1949 werd in bewaring genomen een borderel opgemaakt door mr. Y.K. de Boer. Het werd ingeschreven in het dagregister, deel 221, no. 562 en in het register Hypotheken 3 in deel 562, no. 22 door de Bewaarder surn. L.F.S. Willigenburg. (Brief aanwezig in het archief van het Ministerie van Financiën, Verbaal archief van de Administratie der Belastingen en het Directoraat-Generaal der Belastingen en de Directeur-generaal Fiscale zaken. 1936-1975. Inv. no. 311, 17 maart 1950, stuk nr. 217).

23 Ook de Rechtbank Groningen kwam tot deze conclusie toen de Frisist Teake Hoekema verzocht beëdigd te worden als vertaler Fries, maar de rechtbank dit verzoek afwees, overwegende dat het Fries geen vreemde taal was in de zin van art. 1 van de wet van

In de periode van begin 1949 tot mei 1951 passeerde De Boer in totaal 791 akten waarvan er 21 in het Fries gesteld waren.²⁴ In 1949 maakte hij vier testamenten op (van de in totaal 8 Friestalige akten dat jaar). Testamenten zouden ook de volgende jaren de hoofdmoot van de Friestalige akten blijven. De tekst van art. 29 lid 2 Notariswet van 1842 (hierna: NW) zegt, dat een uiterste wil bij openbare akte moet worden opgesteld in de taal, waarin de erf-later zijn wil verklaart. Daarvan uitgaande had men in principe een veel groter percentage Friestalige testamenten bij De Boer moeten verwachten, vooral omdat hij in een hierna gereproduceerde brief aan het Tweede-Kamerlid Scheps schreef dat tegen artikel 29 lid 2 NW in Friesland bij voortdoring is gezondigd doordat hoofdzakelijk Nederlandstalige testamenten werden opgemaakt.²⁵ Gezien het lage percentage Friese testamenten op het kantoor van De Boer kan vastgesteld worden dat volgens deze opvatting ook door hem zelf in strijd met artikel 29 lid 2 NW is gehandeld.

W.J. Nijenhuis (1909-1988)

Wolter Jans Nijenhuis (in 1909 geboren te Nieuwehorne) werd op 8 februari 1947 als notaris te Giekerk benoemd, nadat hij daar al enkele maanden als waarnemer had gefungeerd. Hij had geen universitaire studie gevolgd, maar ging na het behalen van zijn HBS-diploma werken bij een gevestigde notaris waarnaast hij notariële cursussen volgde. Hij volgde deze cursussen bij de directeur van de Registratie in Leeuwarden en de hypotheekbewaarder te Heerenveen.²⁶ Daarnaast behaalde hij al jong de Friese akte, een diploma dat men kreeg na het volgen van Friese taallessen. Als kandidaat-notaris werkte Nijenhuis in Wolvega, Dronrijp, Beetsterzwaag en Metslawier. Hij bleef notaris te Giekerk tot 1976. Toen hij in dat jaar het notarisambt neerlegde, liet hij zich beëdigen als vertaler Fries en publiceerde hij enige jaren later een Fries modellenboekje voor het notariaat.²⁷ In meerdere Friese verenigingen bekleedde Nijenhuis bestuursfuncties.²⁸

Nijenhuis publiceerde enkele dagen na Kneppelfreed het 'Liet fan 'e gummykneppel' in *Frysk en Fry*.²⁹ In dit tijdschrift verschenen, evenals in *De Strikel*, regelmatig stukjes van zijn hand. Zijn vaardigheid in het schriftelijk gebruik van de Friese taal liet hij vooral ook zien

1878. Arr.-Rechtbank Groningen (Burg. Kamer), 24 juni 1952. In: NJ, 1952, no. 545, p. 961.

24 Dit is de periode waarvan ik de minuut-akten heb kunnen inzien.

25 De Boer aan Scheps, 21 oktober 1953, (IISG, arch. Scheps no. 276, [rugtitel:] Friesland en de Friese zaak betrekking hebbende). Het archief van Scheps berustende bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam is nog niet geïnventariseerd, zodoende neem ik de rugtitel van de ordner over waarin de stukken zich bevinden.

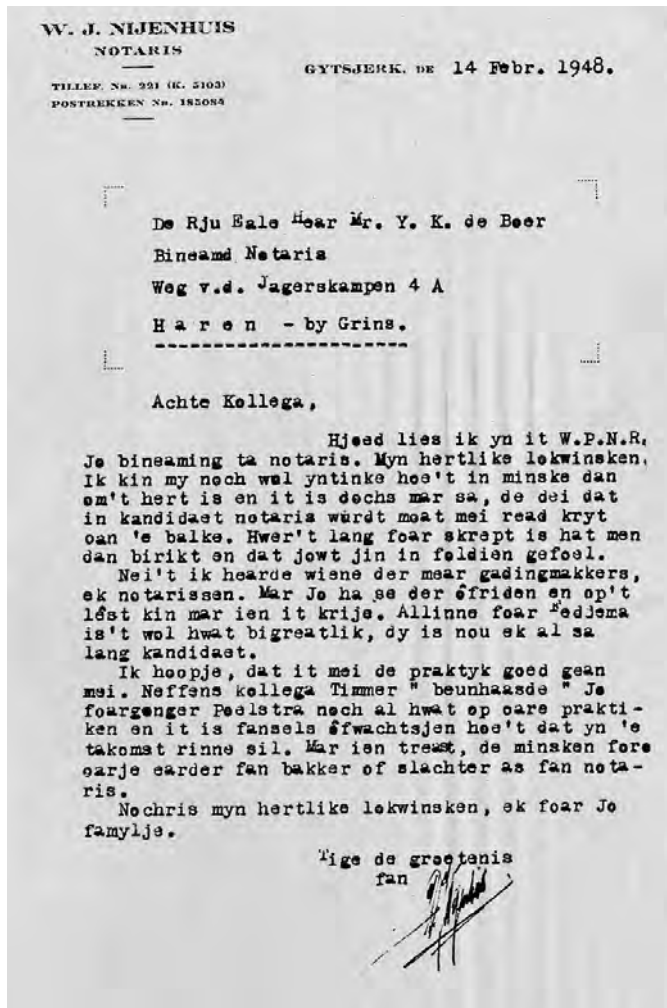
26 Interview in het *Fries Dagblad*, 17 februari 1972 (FLMD, knipselmap Nijenhuis). In deze periode werden notarissen opgeleid op particuliere cursussen. Nijenhuis behaalde het derde en laatste gedeelte van het Notarieel Staatsexamen in het najaar van 1936. Zie: Notarieel Staatsexamen, W.P.N.R. no. 3491, 21 nov. 1936, p. 595.

27 Interview in het *Fries Dagblad*, 26 mei 1976 (artikel aanwezig in het FLMD, knipselmap Nijenhuis). W.J. Nijenhuis, *Fryske modellen foar it notariaat* (Ljouwert: Fryske Akademy 1979).

28 Nijenhuis was penningmeester van de Fryske Bibleteek en van de stichting Slach by Warns; daarnaast was hij bestuurslid van het Ald Selskip.

29 *Frysk en Fry*, 23 nov. 1951.

Brief d.d. 14 februari 1948 van W.J. Nijenhuis aan Y.K. de Boer bij diens benoeming tot notaris. Brief aanwezig in het FLMD.

in de door hem gepubliceerde advertenties voor een 'boelgoed' (veiling van een inboedel en de veestapel van een boerderij) die bij hem vrijwel altijd in het Fries waren gesteld. Bij de verkoping van stamboekvee prees hij de waar eens aldus aan: 'As de deuchden sprekke binne de wurden oerstallich' ('Als de deugden spreken zijn woorden overbodig'). Nijenhuis vroeg zijn klanten ook niet of zij een advertentie in het Fries wensten. 'As se in Hol-lânske adfortinsje ha wolle, freegje se my wol, mar dat komt hast net foar. Dêr wurdt net mear oer praet' ('Indien ze een advertentie in het Nederlands willen hebben, vragen ze mij wel, maar dat komt bijna niet voor. Er wordt niet meer over gesproken') zei Nijenhuis in 1964 in een interview met de *Friese Koerier*.³⁰ Nijenhuis bleef de enige notaris in Friesland die zijn advertenties in het Fries plaatste.

³⁰ Interview in de *Friese Koerier*, 21-3-1964 (artikel aanwezig in het FLMD, knipselmap Nijenhuis).

Voor Nijenhuis was het Fries de standaard, naar een in het Nederlands gestelde advertentie diende de klant speciaal te vragen. Hieruit blijkt een pro-Friese instelling die ook op de overige aspecten van de notariële praktijk van Nijenhuis zijn weerslag heeft gehad. Toch zei Nijenhuis in het genoemde interview dat hij door de beperkingen die, naar zijn zeggen, door de wet werden opgelegd zelden Friestalige akten opmaakte. Maar, zo ging hij verder, akten die niet in- of overgeschreven behoeven te worden in een openbaar register worden wel met enige regelmaat in het Fries opgemaakt, vooral testamenten.³¹

Met een pro-Friese houding zoals hierboven beschreven, is te verwachten dat Nijenhuis een bloeiende Friestalige praktijk zou hebben, maar als de feiten spreken blijkt dat Nijenhuis een zeer beperkt aantal Friestalige akten verleed. Na zijn beëdiging in februari 1947 duurde het tot november 1949 voor er een eerste Friestalige akte in zijn repertoire voorkomt. Na deze akte blijven de Friestalige akten in de praktijk van Nijenhuis een zeldzaamheid. Twaalf Friestalige akten op de totaal 1627 in de eerste tien jaar van zijn functioneren als notaris is de hele oogst. Dit gegeven zet de opmerkingen van Nijenhuis dat hij met enige regelmaat Friestalige akten opmaakt in een ander daglicht.

De eerste akte die door Nijenhuis in het Fries werd opgemaakt, was er meteen een die hem in aanvaring bracht met de hypotheekbewaarder in Leeuwarden. Nijenhuis was al bijna drie jaar notaris toen hij op 19 november 1949 een transportakte in het Fries opmaakte voor de overdracht van onroerend goed te Giekerk.³² Op 16 november 1949 was een verklaring van geen bezwaar afgegeven door het Hoofd prijzenbureau in het ambtsgebied Leeuwarden. De akte werd op 22 november 1949 geregistreerd. Maar de inschrijving van de akte werd vervolgens 'rauwelings'³³ geweigerd door de hypotheekbewaarder te Leeuwarden T.W. Visser. Op 2 december 1949 bracht Visser het ministerie op de hoogte van de zaak.³⁴ Diens brief had als resultaat dat het Ministerie van Financiën een missive opstelde waarin de minister vaststelde dat 'een hypotheekbewaarder de overschrijving in de openbare registers behoort te weigeren van een akte, welke in het Fries is gesteld.' Hetgeen in het Fries is geschreven moet 'geacht worden te zijn gesteld in een vreemde taal' en daarom dient daarbij overeenkomstig art. 8 van de Wet op de beëdigde vertalers een in het Nederlands gesteld translaat overgelegd worden.³⁵ Datgene wat bij De Boer, aan het begin van het jaar in Heerenveen en midden dat jaar in Leeuwarden, wel was gelukt, strandde bij Nijenhuis eind 1949 in Leeuwarden. Waar de ambtenaren bij De Boer twee maal geen vertaling vorderden van een Friestalige akte en deze gewoon over- en inschreven, kreeg Nijen-

³¹ Interview in de *Friese Koerier*, 21-3-1964 (artikel aanwezig in het FLMD, knipselmap Nijenhuis).

³² Het betrof een perceel te Giekerk sec. C no. 1964. Notariële bewaarplaats Leeuwarden (RAF) inv. no. 43106, rep.nr. 416, 19 nov. 1949.

³³ *Rauwelings*: zonder speciale voorbereiding, zomaar, zonder voorafgaande kennisgeving.

³⁴ T.W. Visser, surnumerair bij de Bewaring van de hypotheken, het kadaster en de scheepsbewijzen te Leeuwarden, aan het Ministerie van Financiën, afd. Kadaster en Hypotheken, brief van 10 januari 1950. Hierin verwijst hij naar een door hem verzonden brief van 2 december 1949 no. 984. Zie voor de brief van 10 jan. 1950 hierboven, noot 22. De brief van 2 december 1949, no. 984, is niet meer aanwezig bij het Ministerie van Financiën. De archieven zijn al meerdere malen opgeschoond, en het betreffende dossier van 12 december 1949, no. 111, was in april 2001 niet meer aanwezig.

huis direct te maken met een hypotheekbewaarder die zich beriep op artikel 8 van de Wet van 6 mei 1878, houdende bepalingen omtrent de beëdigde vertalers.

Een verzoekschrift van Nijenhuis (6 januari 1950)

Na de weigering van de overschrijving in november 1949 stelde notaris Nijenhuis een schrijven op, gericht aan de minister van Financiën,³⁶ omdat de onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Financiën vallende hypotheekbewaarder in Leeuwarden geweigerd had de door Nijenhuis verleden Friestalige akte over te schrijven in de openbare registers. Het verzoekschrift ging op 5 januari 1950 de deur uit. Nijenhuis verzocht de minister van Financiën de hypotheekbewaarder te Leeuwarden te gelasten de akte over te schrijven, en te regelen dat in de toekomst zulke weigeringen niet meer konden plaatsvinden. Nijenhuis meende dat de vordering van een vertaling door de bewaarder elke wettelijke grondslag miste en in strijd was met de redelijkheid en billijkheid.

Van het verzoekschrift heb ik twee versies gezien, een ontwerp en een definitief concept (de tekst die op 5 januari 1950 ook de deur uit is gegaan), beide in typoscript, waarbij duidelijke verschillen te vinden zijn.³⁷ Het belangrijkste verschil tussen de twee versies betreft de vraag of er werkelijk Friestalige akten werden ingeschreven. In het eerste ontwerp schrijft Nijenhuis dat in Heerenveen en Leeuwarden Friestalige akten in de registers over- of ingeschreven zijn, en dat er in Sneek ‘wellicht ook’ Friestalige akten zijn over- of ingeschreven maar dat hem daaromtrent ‘geen gegevens ten dienste staan.’ In het uiteindelijke verzoekschrift is te lezen dat de weigering van overschrijving door de bewaarder afwijkt van ‘de uit eigen wetenschap’ bekende gedragslijn, ‘dat zowel ten hypotheekkantore te Leeuwarden als dat te Heerenveen en dat te Sneek’ zonder bezwaar Friestalige akten zijn in- en overgeschreven.

Reeds voor de minister het verzoekschrift ontving, hadden enkele politici het definitieve concept van het verzoekschrift op hun deurmat gevonden, te weten: mr J. Algera,³⁸ H. Algra,³⁹ dr.ir. A. Vondeling⁴⁰ en J.H. Scheps. Ook aan de hoofdbesturen van de organisaties van de Friese beweging, aan enkele commissies en aan de vier hoogleraren Fries werd door Nijenhuis en De Boer het definitieve conceptrekest gestuurd met een in het Fries gesteld schrijven waarin deze personen en groeperingen werden opgeroepen adhesie te betuigen. Maar

35 Ministeriële missive van 12 december 1949, no. 111 [Overschrijving van in het Fries gestelde akten] ondertekend voor de Minister van Financiën door de Directeur-Generaal der Belastingen. Archief van het Ministerie van Financiën, Verbaal archief van de Administratie der Belastingen en het Directoraat-Generaal der Belastingen en de Directeur-generaal Fiscale zaken. 1936-1975. Inv. no. 2749, 12 december 1949, stuk nr. 111, indexkopieën.

36 Prof. mr. P. Liefstink (PvdA), minister van Financiën van 7 augustus 1948 tot 15 maart 1951.

37 Beide stukken zijn aanwezig in een archief berustende bij de opvolger van notaris De Boer, tegenwoordig notaris Rademakers.

38 Mr. J. Algera (1902-1966) was kamerlid voor de Antirevolutionaire Partij. Algera was minister van Verkeer en Waterstaat van 2 september 1952 tot 11 oktober 1958 in de kabinetten Drees II en III.

39 Dr. H. Algra (1896-1982) (ARP): Fries journalist, leraar en historicus; eredoctoer aan de VU (1975).

40 Anne Vondeling (1916-1979) studeerde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Hij was lid van het Friese studentengenschap W.S.S.F.S. Tussen 1946 en 1979 was hij PvdA Tweede-Kamerlid, met onderbrekingen in de jaren dat hij minister was.

Nijenhuis en De Boer benadrukken ook dat het niet de bedoeling is dat de kwestie in de publiciteit zal komen, want zij achten publicaties niet bevorderlijk voor hun zaak.

Het antwoord van het ministerie van Financiën (17 maart 1950)

Het antwoord van het ministerie van Financiën liet enige tijd op zich wachten. De politici Scheps en Vondeling stelden de minister vragen, Scheps op 5 januari en 13 februari, Vondeling op 10 januari 1950. Zij kregen al op 17 februari inhoudelijk gelijklopende antwoorden; volgens de minister, Liefstinck, is het Fries een vreemde taal in de zin van de wet van 6 mei 1878 houdende bepalingen omtrent de beëdigde vertalers. Pas op 17 maart 1950 ontving Nijenhuis een beslissing op zijn rekest. In vrijwel gelijklopende bewoordingen als in de brieven aan Scheps en Vondeling liet de minister aan Nijenhuis weten dat hij geen vrijheid kon vinden om aan de hypotheekbewaarders in Leeuwarden, Heerenveen en Sneek voor te schrijven dat zij Friestalige stukken zonder Nederlandse vertaling konden publiceren in openbare registers. In- of overschrijving van Friestalige akten zou de raadpleegbaarheid van de registers door alleen het Nederlands beheersende burgers beperken, en dus de openbaarheid van de registers in gevaar brengen.

Door het ministerie is, aldus de minister, onderzoek gedaan naar de praktijk in Friesland en is nagegaan of de door Nijenhuis beschreven voorstelling van zaken juist is. Nijenhuis schreef dat op de drie hypotheekkantoren in Friesland zonder enig bezwaar Friestalige akten zijn in- en overgeschreven, daarbij suggererend dat er een gedragslijn was ontstaan die dit toeliet. Op het ministeriële verzoek om informatie is aan de minister door de hypotheekbewaarders in die drie Friese steden meegedeeld 'dat zover men zich daar herinnert en uit een summier onderzoek van de registers is gebleken, in het tijdvak van 30 jaren, aanvangende 1 januari 1920, in Leeuwarden één borderel, in Heerenveen één akte (beide in 1949) en in Sneek geen stukken in het Fries gesteld ten onrechte zonder meer zijn gepubliceerd.'⁴¹ De Minister meent dus dat de twee hiervoor besproken akten ten onrechte zijn in- en overgeschreven. Wat dat 'ten onrechte' betreft kan echter ook vastgesteld worden dat tot de inwerkingtreding in 1928 van art. 8 van de wet van 6 mei 1878 houdende bepalingen omtrent de beëdigde vertalers, geen wetgeving bestond die de in- overschrijving in de openbare registers van vreemdtalige akten belette.

J.H. Scheps (1900-1993)

Bij de parlementaire behandeling van de nasleep van Kneppelfreed in 1951 en 1952 en de behandeling van het ontwerp van de Wet gebruik Friese taal in het rechtsverkeer in 1955

⁴¹ Mr. P. Liefstinck, minister van Financiën, aan W.J. Nijenhuis, 17 maart 1950. Een afschrift gericht aan J. Scheps aanwezig in het IISG, arch. Scheps no. 276.

waren er enkele kamerleden die prominent optraden, zoals de Fries Gerbrandy in de Tweede Kamer en de Groot-Nederlander Gerretson in de Eerste Kamer. Vanuit de PvdA was de inbreng van het Tweede-Kamerlid Johannes Scheps, een niet-Fries, opvallend.

Uit het archief van Scheps, dat bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam berust, blijkt een diepgaande betrokkenheid van Scheps bij de problematiek die hij als Tweede-Kamerlid voor de PvdA onder zijn hoede kreeg. Scheps' handelen hield niet op als het onderwerp van de lopende agenda af was. Met betrekking tot 'de Friese kwestie' bevat het archief stukken die lopen van net na het einde van de Tweede Wereldoorlog tot 1980. Als niet-Fries had Scheps niettemin uitgesproken ideeën over de Friese kwestie. Enige uitleg van de persoonlijke redenen die hij had om zich vijfendertig jaar met dit onderwerp bezig te houden, is hier op zijn plaats.

Voor de in 1900 in de Haagse Schilderswijk geboren Scheps was alleen de lagere school weggelegd. Hij moest daarna gaan werken. Door zelfstudie wist hij zich op te werken tot een kantoorbaantje. Scheps was actief in de Gereformeerde Jongelingsvereniging waar hij opviel door zijn sterke wijze van debatteren.⁴² Van 1923 tot 1928 werkte Scheps als gereformeerd zendeling in Vlaanderen onder de vlag van The Belgian Gospel Mission, een werkring die zijn anti-roomse gevoelens aanwakkerde, hem in aanraking bracht met de taalstrijd en hem deed inzien dat het nationalisme een belangrijke maatschappelijke kracht was. Alhier ontwikkelde Scheps zijn eigen variant van de Groot-Nederlandse gedachte.⁴³ Voor het socialisme interesseerde hij zich al sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog. In 1931 werd hij lid van de SDAP. Als partijlid was hij tot aan de oorlog voornamelijk actief op lokaal niveau, en daarnaast zette hij zijn werk als socialistisch 'zendeling' voort door middel van het vervullen van vele spreekbeurten en het schrijven van brochures waarin hij een band probeerde te leggen tussen het socialisme en het nationalisme. Binnen de SDAP was begin jaren '30 zijn nationalistische standpunt echter een uitzondering.

De kern van Scheps' betoog in de jaren twintig en dertig is dat er een volks-, staats- en taaleenheid moet zijn. Dus moet een 'gezond' volk één nationale taal hebben, en kunnen meerdere talen niet in één natie samen gaan. Evenmin mogen taalgroepen verdeeld zijn over verschillende staten. Een op deze wijze herboren Groot-Nederland zal de arbeidersbeweging en het Nederlandse en Vlaamse proletariaat rijke vruchten geven.⁴⁴ Jammer genoeg vallen de Friezen buiten de boot: 'Wat maakt de friese beweging, die wij krachtens ons standpunt der nationaliteiten, natuurlijk nimmer onsimpatiek kunnen vinden, zo hopeloos? Juist het feit, dat deze beweging geen toekomst kan hebben, waar haar taalgebied en lezerskring te klein en te ontoereikend is.'⁴⁵ In de Tweede Wereldoorlog werd er vanuit

42 R. Hartmans, 'J.H. Scheps', in: P.J. Meertens e.a., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, DI 7 (Amsterdam 1998), p. 203-207.

43 J. H. Scheps, *Scheps inventariseert*, DI I (Apeldoorn: Semper Agendo 1973-1978), p. 37.

44 J.H. Scheps, *De belangen van het proletariaat en het nationaal gevoel* (Rotterdam: Geloof en Vrijheid 1928), p. 18-19.

45 Scheps 1928, p. 74.

nationaal-socialistische hoek naar de nationalistische Scheps gelonkt, maar hij weerde elke toenadering af.⁴⁶

Gezien het voorgaande is het niet verwonderlijk dat Scheps zich direct na de oorlog binnen de PvdA inzette voor de Friese kwestie. Hij maakte na Kneppelfreed deel uit van een PvdA-commissie die het Friese vraagstuk onderzocht, maar al eerder was hij voor Nijenhuis, De Boer en enkele andere personen uit de Friese beweging het aanspreekpunt in Den Haag geworden.⁴⁷ Scheps sprak zich in de Friese commissie van de PvdA in 1952 uit voor ééntaligheid binnen Friesland, een stellingname waarmee hij zelfs de Friezen in de commissie beduusd en vol ongeloof achterliet. Bij het schrijven van zijn memoires in 1978 meende Scheps dat bij een minder 'Staats-gewelddadige geschiedkundige ontwikkeling' de Friese staat⁴⁸ het eigen Friese volk zou hebben omvat, zodat natie en volk samengevallen zouden zijn. Een samenwerking tussen Nederland en Friesland in de vorm van een Benelux had echter tot de mogelijkheden kunnen behoren.⁴⁹ Scheps bleef zich met de Friese zaak bezig houden, in november 1976 zette Scheps zich in voor tweetalige plaatsnaamborden in Friesland.⁵⁰ Hij organiseerde ook een gesprek tussen enkele Groninger studenten uit de Friese beweging die zich het Ynstitút foar Tael Yntegraesje (YTY) noemden en de voorzitter van de Tweede Kamer, de hierboven reeds genoemde Fries Anne Vondeling.⁵¹

Een brief van De Boer aan Scheps (21 oktober 1953)

In een brief die notaris De Boer op 21 oktober 1953 op verzoek van Fedde Schurer aan Scheps schreef, zette deze kort de taalregelgeving in de Wet op het Notarisambt uiteen: volgens art. 29 lid 1 NW kunnen notariële akten worden verleden in de taal die partijen verkiezen, mits de notaris deze taal verstaat. Naar de mening van De Boer wordt de taalvrijheid van partijen en notaris zoals deze is neergelegd in art. 29 lid 1 NW in de praktijk in Friesland niet geëerbiedigd. Als voorbeeld noemt hij enkele recente gevallen uit zijn eigen praktijk en die van Nijenhuis: in het Fries gestelde stukken die worden aangeboden ter over- of inschrijving bij het hypotheekkantoor zijn geweigerd op grond van een resolutie van de minister van Financiën; weigering van publicatie van Friestalige huwelijksvoorwaarden door de rechtbank in Leeuwarden; de Kantonrechter weigert goedkeuring te geven aan een Friestalige akte van boedelscheiding.

Art. 29 lid 2 NW maakt voor testamenten een uitzondering op de hoofdregel: deze moe-

⁴⁶ Zie voor de positie die Scheps in de Tweede Wereldoorlog innam: Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Contact 2001), vooral p. 277-280.

⁴⁷ Naast Tweede Kamerlid van 1946 tot 1967 was Scheps partijbestuurder PvdA, voorzitter Comité Internationaal Hulpwerk PvdA-NVV; raadslid en wethouder van Zeist tot 1970. Hij kwam naast zijn werk voor Friesland op voor de rechten van andere nationale bewegingen, onder andere van de Molukkers.

⁴⁸ Het zou hier dan gaan om de Nederlandse provincies Friesland, Groningen en een deel van Noord-Holland, en daarnaast om gebieden in Duitsland. J. H. Scheps, *Scheps inventariseert*, dl II (Den Dolder: Op korte golf 1976), p. 306.

⁴⁹ J. H. Scheps, *Scheps inventariseert*, dl II (Den Dolder: Op korte golf 1976), p. 306-7.

⁵⁰ Brief van Scheps aan J.G. van Rijn dd 26 nov. 1976, IISG, arch. Scheps no. 276.

Mr Y. K. DE BOER
NOTARIS

TELEFOON K 5100/5652
POSTREKENING 119654
BANKIER AMSTERDAMSCHIE BANK

LEEWARDEN, 21 October 1953.
Willemskade 28

De Heer J. H. Scheps,

DEN DOLDER.

Geachte Heer Scheps,

Op verzoek van Fedde Schurer doe ik U hierbij een korte uiteenzetting toekomen met betrekking tot de notariële acte in verband met de Friese taal.

Volgens art. 29 lid 1 der Notaris Wet kunnen de acten worden verleden in de taal welke partijen verkiezen, mits de notaris deze verstaat. (Volgens art. 23 N.W. geldt het laatste ook van de getuigen). Artikel 29 lid 2 N.W. schrijft echter voor dat een testament moet worden opgemaakt in de taal, waarin de erflater zijn uiterste wil heeft verklaard. (Tegen het laatste wordt in de practijk - dit is een zeer typisch en weinig genoemd geval van rechtsvorming - doorlopend gezondigd, aangezien de acte genoeg steeds in het Nederlands wordt verleden, ook indien de erflater de uiterste wil in het Fries heeft verklaard).

In de practijk wordt de in art. 29 lid 1 N.W. gegeven taalvrijheid echter in meerdere gevallen niet geëerbiedigd. Zo worden op grond van een resolutie der Minister van Financien (gegeven door ex. minister Lief tinck) op hypotheekkantoren ter in- of overschrijving aangeboden stukken geweigerd, wanneer deze in het Fries zijn gesteld. Ook werd kortgeleden een in het Fries opgemaakte akte van huwelijksvoorwaarden, welke ter publicatie op de griffie van de Rechtbank te Leeuwarden werd aangeboden, geweigerd. Verder weigerde de kantonrechter te Leeuwarden zijn goedkeuring te verlenen aan een in het Fries opgemaakt ontwerp boedelscheiding met minderjarigen. Ook mag niet onvermeld blijven, dat in het Fries gestelde fiscale aangiften en beroepschriften niet worden geaccepteerd. (Volgens een door de H.R. gewezen arrest terecht).

Met betrekking tot de notariële acte wordt m.i., gezien art. 29 N.W., terzake het vorenstaande de in de wet neergelegde taalvrijheid niet geëerbiedigd. Naar de mening van de Friese Beweging is dit natuurlijk een niet aanvaardbare toestand.

O.i. is de enige oplossing, dat nog nadrukkelijk in de wet wordt vastgelegd, dat ook in registers te publiceren stukken (b.v. hypotheek- en transportacten en acten van huwelijksvoorwaarden) alsmede boedelscheidingen of andere acten, waaraan rechterlijke of andere autoriteiten goedkeuring moeten verlenen, in het Fries mogen worden opgesteld. Mocht de overheid eisen, dat daarenboven publicatie in het Nederlands plaats heeft - ons schijnt dit overdreven - dan ligt het o.i., anders dan de Commissie Kingma - Boltjes wil, ook op de weg der overheid voor een vertaling te zorgen.

In de hoop dat ik U hiermede tot genoegen heb ingelicht en gaarne tot het geven van verdere inlichtingen bereid,

Met de meeste hoogachting,
Uw. dw.,

Y. K. de Boer

ten worden opgemaakt in de taal waarin de erflater zijn wil verklaart. Notaris De Boer schrijft aan Scheps dat tegen deze regel in Friesland bij voortdoring wordt gezondigd: de akte wordt nagenoeg steeds in het Nederlands verleden, ook indien de erflater zijn uiterste wil in het Fries heeft verklaard. De Boer noemt het een weinig genoemd geval van rechtsvorming. Naar De Boers mening wordt de taalvrijheid zoals hij deze in art. 29 NW ziet neergelegd niet geëerbiedigd, en dit is naar zijn zeggen voor de Friese Beweging een niet aanvaardbare toestand.⁵²

De Boer schetst in zijn brief aan Scheps een weinig florissant beeld van de praktijk van het opmaken van akten in de Friese taal. Waar de Notariswet de mogelijkheid geeft akten in het Fries op te maken wordt dit door andere wetgeving onmogelijk gemaakt, en waar testamenten volgens De Boer in het Fries zouden moeten worden opgemaakt, blijken deze meestal in het Nederlands opgesteld te zijn. Een vergelijkbaar beeld was een klein jaar eerder gegeven door P. Zwart, notaris te Dokkum en voorzitter van de afdeling Friesland van de Broederschap der Notarissen, in een memorandum voor de commissie Kingma Boltjes.⁵³

De notaris dient – en daarover zwijgt De Boer – bij het opmaken van notariële akten in een andere dan de Nederlandse taal drie verschillende wettelijke regelingen in het oog te houden. Ten eerste moeten de notaris en getuigen de taal van de akte wel verstaan als partijen deze in een andere dan de Nederlandse taal laten opmaken. Deze voorwaarden volgen uit art. 29 NW voor de notaris en uit art. 23 NW voor de getuigen. Ten tweede dient de notaris rekening te houden met regelgeving waarop hij de akte baseert en met daaruit voortvloeiende eisen met betrekking tot de te gebruiken taal. Bijvoorbeeld bij de oprichting van rechtspersonen: dan moet de oprichtingsakte op grond van het in 1928 in het Wetboek van Koophandel opgenomen art. 36b in het Nederlands gesteld zijn. Tenslotte heeft de opsteller van de akte rekening te houden met de eisen die de onderscheidene openbare registers zullen stellen aan de taal waarin de akte moet zijn gesteld als deze bij hen ter in- of overschrijving wordt aangeboden. Om het beoogde rechtsgevolg te verkrijgen dient de notaris meerdere regelgevingen na te gaan. Het is niet de Notariswet, maar het zijn andere in wetten neergelegde regels die hem voorschrijven de akte in de Nederlandse taal op te maken.

De literatuur over de taal van de akte

In de negentiende eeuw is er een enkele keer wel twijfel geweest over de mogelijkheid om akten in een vreemde taal in- of over te schrijven. Een eensluidend antwoord is niet te vinden bij ontbreken van wetgeving.⁵⁴ In het *Periodiek Woordenboek*, een tijdschrift waarin het ministerie van Financiën vragen van ambtenaren beantwoordde, is enkele malen de taal-

⁵¹ Briefwisseling met Auke Sj. van der Goot en Anne Vondeling, in: IISG, arch. Scheps no. 276.

⁵² Brief van De Boer aan Scheps, 21 oktober 1953, IISG, arch. Scheps no. 276.

⁵³ RAF, no. 12-01; arch. van Prov. Staten van Friesland, 1920-1941, 1946-1961, en G.S. van Friesland, 1919-1961, no. 3810, Verslag IX, p. 2.

⁵⁴ *Periodiek Woordenboek* 2/1858, no. 3177.

problematiek van akten ter sprake gekomen. In een antwoord uit 1858 werd het niet mogelijk geacht om vreemdtalige akten in- of over te schrijven. In 1882 werd vastgesteld dat de ambtenaar de in- of overschrijving niet mag weigeren indien vaststaat dat de akte een overdracht van onroerend goed bevat.⁵⁵ Volgens enkele juridische schrijvers konden vreemdtalige akten niet worden in- of overgeschreven vanwege de derdenbescherming. De derdenbescherming vereist dat akten in het Nederlands in openbare registers worden in- of overgeschreven omdat van de burger alleen verwacht mag worden dat deze het Nederlands beheerst.⁵⁵ De derdenbescherming is echter ook gebruikt om te betogen dat de akte juist in de vreemde taal in- of overgeschreven dient te worden want een vertaling zou slechts een afspiegeling van het origineel zijn, met het gevaar van misverstanden en vertaalfouten.⁵⁷

De onzekerheid over de vraag of vreemdtalige akten in- of overgeschreven konden worden eindigde in de twintigste eeuw. Doordat er wetgeving kwam die uitdrukkelijk bepaalde dat voor bepaalde categorieën de akten in het Nederlands moesten worden opgemaakt, zoals in geval van de oprichtingsakten van enkele rechtspersonen en zoals bij akten die in- of overgeschreven moeten worden in openbare registers. Een voorbeeld daarvan is de hierboven besproken wijziging van de Wet op de Beëdigde vertalers in 1928.

Opmaat voor de wet van 1956

In de 'hearings' die plaatshadden bij het bezoek aan Friesland van de ministers van Binnenlandse Zaken, van Justitie en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in februari 1952 kwam de kwestie van de notariële akten zijdelings ter sprake. Vanuit de Friese beweging waren er verschillende geluiden te horen. De één (J. Piebenga) achtte de kwestie niet van primair belang, de ander (E.B. Folkertsma) wel.⁵⁸ De notarissen S. Molenaar en P. Zwart vertelden de ministers dat Friestelijke akten bij uitzondering zijn opgemaakt. Omdat, aldus beide notarissen, een Friese rechtstaal ontbrak, zou een groot deel der werkzaamheden noodzakelijkerwijs bijgevolg ook altijd in het Nederlands moeten blijven plaatsvinden. Daarnaast noemden zij het probleem dat er geen beëdigde vertalers waren en dat alleen in het Nederlands gestelde akten in openbare registers konden worden in- of overgeschreven.⁵⁹

Zoals reeds gemeld werd na het bezoek van de ministers de commissie Kingma Boltjes ingesteld, belast met het onderzoek naar de mogelijkheden tot verruiming van het gebruik

55 *Periodiek Woordenboek* 2/1858, no. 3177 en *Periodiek Woordenboek* 2/1882, no. 6710.

56 Pieter Mabé Jr., Gerrit de Vries Azn., *De wet op het notarisambt toelicht* (Haarlem 1843), p. 90.

57 W. de Gelder, *Adviezen op het gebied van zegel, registratie, successie, hypotheek en notariaat: maandschrift bevattende oplossing van vragen nopens de besparing van rechten...* (Tiel: Campagne 1857), dl. IV, p. 26-28.

58 RAF, no. 12-01; arch. van Prov. Staten van Friesland, 1920-1941, 1946-1961, en G.S. van Friesland, 1919-1961, no. 3710, Verslag van de hearings betreffende de "Friese Kwestie", op 7 en 8 februari 1952, p. 6.

59 RAF, no. 12-01; arch. van Prov. Staten van Friesland, 1920-1941, 1946-1961, en G.S. van Friesland, 1919-1961, no. 3710, Verslag van de hearings betreffende de "Friese Kwestie", op 7 en 8 februari 1952, p. 11.

van de Friese taal in het officiële verkeer. Deze commissie bestond uit twee departementale ambtenaren en uit personen die betrokken waren bij de rechtspleging, ambtenarij en het notariaat in Friesland. Notaris Zwart gaf in de bovengenoemde memorie van eind 1952 voor de commissie enkele andere dan wettelijke belemmeringen waardoor er begin jaren '50 weinig akten in het Fries werden opgemaakt. In de eerste plaats moest de vraag om een Friestalige akte op te maken vanuit de partijen komen, anders placht de notaris automatisch de akte in het Nederlands op te stellen, en juist omdat veel Friezen zelf het Fries niet schreven en niet lazen, was er vanuit partijen weinig vraag naar Friestalige akten. Daarnaast was ook de kennis van het geschreven Fries bij notarissen beperkt. De kennis van het Fries als schrijftaal was echter sterk aan het toenemen en deze punten zouden volgens Zwart dus snel tot het verleden behoren. Als laatste oorzaak van het geringe aantal Friestalige akten noemde hij het ontbreken van een Friese rechtstaal, en hij vreesde dat deze rechtstaal nog lang op zich zou laten wachten.⁶⁰ Zwart vestigde er echter de aandacht op dat in de praktijk Friestalige akten zijn in- of overgeschreven, maar dat deze ook wel zijn geweigerd, en dat deze Friestalige akten met en zonder bijgevoegde vertaling zijn in- of overgeschreven. Regelgeving zou zijns inziens noodzakelijk zijn.⁶¹

De brieven van Nijenhuis en De Boer aan Scheps in de periode voorafgaande aan de Wet gebruik Friese taal in het rechtsverkeer (1956) geven het beeld van een lobby om het gebruik van de Friese taal in notariële akten een wettelijke grondslag te geven, en de Friese taal in het rechtsverkeer ruimer baan te geven dan hetgeen werd voorgesteld door de regering. De acties van beide notarissen waren gedeeltelijk succesvol. Men hoort Scheps tijdens de kamerdebatten wel de opvattingen van Nijenhuis en De Boer uitdragen, maar zijn visie is niet in de Wet gebruik Friese taal in het rechtsverkeer terecht gekomen. De regeling die door de regering in 1954 wordt voorgesteld valt niet in goede aarde bij Nijenhuis. Hij betoogt in een artikel in het WPNR (1954, no. 4373) dat juist door de Wet Friese taal het gebruik van het Fries in notariële akten zal afnemen. Als gevolg van artikel 8 van het wetsontwerp, dat indien 'stukken of opgaven, welke ingevolge wettelijk voorschrift in openbare registers moeten worden ingeschreven, in de Friese taal zijn gesteld, daarmede de overlegging wordt gevorderd van letterlijke vertalingen in het Nederlands, vervaardigd en voor overeenstemmend verklaard door een voor de Friese taal als bevoegd toegelaten beëdigde vertaler of, indien de inschrijving betrekking heeft op een notariële akte, door de notaris, die de akte heeft verleden.' Daarna worden de vertalingen 'ingeschreven in plaats van de in de Friese taal gestelde stukken of opgaven, welke aan het register blijven gehecht.' Nijenhuis meent dat door de in de wet geformuleerde eis van de letterlijke vertaling van de Friestalige akte, het gebruik van deze akten zal worden teruggedrongen tot die akten waar-

60 RAF, no. 12-01; arch. van Prov. Staten van Friesland, 1920-1941, 1946-1961, en G.S. van Friesland, 1919-1961, no. 3810, Commissie-Kingma Boltjes; Memorandum XVII, p. 2.

61 RAF, no. 12-01; arch. van Prov. Staten van Friesland, 1920-1941, 1946-1961, en G.S. van Friesland, 1919-1961, no. 3810, Commissie-Kingma Boltjes; Verslag IX, p. 2.

bij geen in- of overschrijving in openbare registers vereist is, want niemand zal dubbel geld willen uitgeven aan een akte die eerst in het Fries verleden wordt en daarna nog eens op eigen kosten in het Nederlands vertaald moet worden. Hij schrijft verder in verband met de registratie (volgens de registratiewet 1917) van akten: ‘wanneer dan Friesland voorts nog wordt “gezegd” – anders dan tot dusver – met een categorie onwelwillende ambtenaren, als bedoeld in art. 10 van dit ontwerp, die een ijverig gebruik zouden maken van hun wettelijke bevoegdheid om [...] letterlijke vertalingen in het Nederlands van Friese stukken of akten te vorderen, dan zou practisch de Friese akte geheel onmogelijk zijn gemaakt [...]’.⁶²

Tot slot

Op het moment dat ik alle correspondentie van Nijenhuis en De Boer met het kamerlid Scheps had gevonden, later nog aangevuld met stukken van de hearings met de ministers in 1952 en de stukken van de commissie-Kingma Boltjes, ontstond er een beeld van een actieve praktijk van het opmaken van Friestalige akten bij de notarissen Nijenhuis en De Boer. Zeker Nijenhuis liet het beeld ontstaan dat er regelmatig akten in het Fries werden verleden. Zoals gezegd maakte De Boer in de periode van begin 1949 tot mei 1951 in totaal 791 akten op waarvan er 21 in het Fries gesteld waren. Nijenhuis maakte in de eerste tien jaar dat hij notaris was 12 Friestalige akten op (van in totaal 1627 akten). Door het onderzoek in de repertoires van deze notarissen, in het archief van de notariële bewaarplaats, is het beeld dat er een florerende praktijk van het opmaken van Friestalige akten bestond bijgesteld: het waren één enkele tot enkele akten per jaar die in het Fries werden verleden.

De twee stukken die in 1949 zijn ingeschreven bij de hypotheekbewaarder zijn natuurlijk unica. De Boer en Nijenhuis hebben getracht verschillende soorten akten in het Fries te verlijden. De omvangrijkste categorie is die van de Friestalige testamenten; hierbij waren er geen wettelijke belemmeringen. Verder zijn er oprichtingsakten van stichtingen, huwelijkse voorwaarden, akten van scheiding en deling en een borgstelling opgemaakt. Van de problemen die zich voordeden bij deze categorieën akten hoop ik later verslag te doen.

62 W.J. Nijenhuis, ‘Nogmaals: De Friese taal – in het bijzonder – in het rechtsverkeer’, in: WPNR, no. 4410, 1955, p. 359-360.

DIGITALISERING: EEN VIRTUELE TOEKOMST VOOR OUDE RECHTSBRONNEN¹

De invloed van informatietechnologie op allerlei domeinen van wetenschapsbeoefening is de afgelopen jaren exponentieel toegenomen. Ook op het domein van de rechtsgeschiedenis tekenen zich nieuwe ontwikkelingen af. Waar het nog maar enkele jaren geleden als revolutionair gold, dat het kaartensysteem van het NCRD werd omgezet in een database en de dochtersystemen in juridische instituutbibliotheken hun bestaansrecht verloren, is thans het on-line bevragen van dergelijke databanken voor veel rechtshistorici dagelijkse praktijk. Waar rechtshistorici voor enkele jaren nog aangewezen waren op de mechanische typemachine en het stencilapparaat, componeren zij thans hun *magnum opus*, en de eventueel daar nog op volgende *opera minora*, met behulp van de tekstverwerker. Hun informatie verzamelen zij niet langer enkel via literatuuronderzoek in bibliotheken of door archiefonderzoek, maar zij surfen – op zoek naar rechtshistorische informatie – over het internet, onderhouden per e-mail contacten met alle uithoeken der aarde, of chatten in elektronische nieuwsgroepen.

Een korte verkenning van het internet laat zien, dat inmiddels een grote diversiteit van rechtshistorische informatie voor onderwijs- en onderzoeksdoeleinden op het WorldWideWeb te vinden is. Te wijzen valt in dit verband o.a. op de website van het Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, dat sinds 1997 een groot deel van zijn bibliotheekcollectie betreffende de negentiende-eeuwse geschiedenis van het Duitse, Oostenrijkse en Zwitserse privaatrecht en burgerlijk procesrecht heeft gedigitaliseerd en on-line beschikbaar gesteld.² Ook de website van het *Deutsche Rechtswörterbuch* van de Heidelbergsche Academie van Wetenschappen biedt toegang tot een groot aantal tekstcorpora en facsimiles van zeldzame drukken, zoals het *Lexicon iuris civilis* van Jacob Spiegel (1549), of J.J. Mosers *Von der reichs-stätischen Regiments-Verfassung*.³ Hetzelfde geldt voor de website van MATEO (Mannheimer Texte Online), die evenzeer een rijke keuze presenteert van zeldzame juridische drukken, handschriften en rarissima – waaronder Johann von Schwarzenbergs *Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung* in een geïllustreerde uitgave van 1507.⁴

In Nederland en België is het momentele aanbod van rechtsbronnen en facsimiles van

¹ Uitgewerkte versie van een presentatie, gehouden tijdens het XVIe Belgisch-Nederlandse Rechtshistorisch congres op 17 en 18 november 2000 te Amsterdam; voor een digitale versie zij verwezen naar: <http://www-edocs.unimaas.nl/files/mro1001.pdf>. In de digitale versie zijn de voetnoten als hyperlinks activeerbaar. Aanklikken verbindt u met de desbetreffende website.

² <http://134.76.15.23/>

³ <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~en/cd2/drw/index.htm>

⁴ <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/bambi.html>

Koninklijke Bibliotheek - Microsoft Internet Explorer provided by Maastricht University

Bestand Bewerken Beeld Favorieten Extra Help

Vorige Volgende Stoppen Vernieuwen Start Zoeken Favorieten Geschiedenis E-mail Afdrukken Bewerken Dell Home

Adres http://www.kb.nl/kb/resources/iamenet_kb.html?kb/ncrd/ncrd.html Ga naar Koppelingen

CATALOGUS **KENNISCENTRUM**

Thematisch overzicht collecties | Organisatiestructuur | Bibliografisch centrum

Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconografie (NCRD)

Nederlandse rechtsgeschiedenis
Het NCRD is een informatie- en documentatiecentrum op het terrein van de Nederlandse rechtsgeschiedenis. Onderzoekgebieden zijn:

- ▶ **oud-Nederlands recht:** alle recht dat op het grondgebied van het huidige Nederland is ontstaan, vanaf de Germaans-Romeinse tijd tot ca. 1940
- ▶ **geïmporteerd recht:** Romeins recht, canoniek recht en overig Europees recht - voorzover van toepassing
- ▶ **geëxporteerd recht:** (onder meer) Surinaams, Antillaans, Zuid-Afrikaans en Indonesisch recht - voorzover beïnvloed door het oud-Nederlands recht.

Rechtshistorische Database
Eén van de taken van het NCRD is het verzamelen en beschrijven van teksten en afbeeldingen over de Nederlandse rechtsgeschiedenis. Beschrijvingen én platen worden opgeslagen in de Rechtshistorische Database. Toegang via [Telnet](#), [onbeperkt](#) en via [WWW](#). De WWW-versie is alleen onbeperkt toegankelijk in het gebouw van de Koninklijke Bibliotheek en binnen andere bibliotheken die participeren in Pica. Daarbuiten is toegang mogelijk na opening van een [IBL-account](#). (Zie [nadere informatie](#)).

Actuele informatie
Het NCRD verspreidt ook nieuws. Onderwerpen:

- ▶ rechtshistorische congressen, symposia en lezingen, zie: [agenda](#)
- ▶ [achtergronden & varia](#)
- ▶ de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht (OVR)

KB
home EN / home NL
nieuws
sitemap / zoeken
werkblad
gastenboek
e-mail

COLLECTIES
GALERIE
INLICHTINGEN
ORGANISATIE
KENNISCENTRUM
nationale bibliotheek
bibliografisch centrum
digitale bibliotheek
boek en bibliotheek
WEBWIJZERS

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

Start | Normal: Meerdere... | Brother HL-1030 seri... | Koninklijke Bibli... | Preview and Enhanc... | Internet

juridische oude drukken nog zeer beperkt. Alleen de *Recht uit de lage landen*-website van Jos Monballyu bevat een rijk aanbod van costumiere rechtsbronnen, resultaat van het rechtstaalproject van de afdeling rechtsgeschiedenis van de Vlaamse Academie van Wetenschappen.⁵ Het lijkt mij daarom wenselijk discussie uit te lokken over de vraag, of de vakgroepen rechtsgeschiedenis in Nederland en België, de Stichting tot uitgaaf van de bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht en de Koninklijke Commissie van Oude Wetten en Verordeningen van België niet gezamenlijk de handen ineen zouden moeten slaan, om het Belgische en Nederlandse rechtshistorische erfgoed opnieuw te presenteren op een wijze die tegemoet komt aan de eisen die rechtshistorisch onderwijs en onderzoek in de eenentwintigste eeuw aan ons stellen.

Alvorens aan die vraag toe te komen, zal ik de mogelijkheden van digitalisering van rechtshistorisch cultureel erfgoed aan de hand van enkele, voornamelijk Duitse, voorbeelden illustreren.

5 <http://www.kulak.ac.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Homepage.htm>

Enkele Duitse digitaliseringsprojecten nader bekeken

Met financiële ondersteuning van de Deutsche Forschungs Gemeinschaft (DFG) in het kader van het DFG-Förderprogramm zur retrospektiven Digitalisierung von Bibliotheksgut, zijn in Duitsland enkele Digitalisierungszentren opgericht.⁶ Deze centra hebben tot taak door middel van het opzetten van pilotstudies ervaring op te doen met digitaliseringsprojecten, en op basis van de aldus verworven competentie andere instellingen bij het opzetten van dergelijke projecten behulpzaam te zijn. Het is opvallend, dat enkele van deze digitaliseringscentra interessante rechtshistorische bronnen en literatuur hebben uitgekozen voor hun pilotprojecten. Wij laten er enkele de revue passeren.

⁶ <http://www.hab.de/forschung/de/vdf/index.htm>

Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ)

Een van die digitaliseringscentra is het Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ), dat verbonden is aan de Bayerische Staatsbibliothek.⁷ Dit digitaliseringscentrum heeft in samenwerking met de Monumenta Germaniae Historica⁸ bij wijze van pilotstudie het volledige *Decretum Gratiani* in de editie van Emil Friedberg digitaal toegankelijk gemaakt.⁹ Nadat reeds in het midden van de jaren 80 de volledige tekst – met uitzondering van de noten – van het *Decretum* was gescand en door middel van Optical Character recognition omgezet in machine leesbare tekst, werden thans images – gescande afbeeldingen – van de tekst in de oorspronkelijke opmaak hieraan toegevoegd, evenals een geïndexeerd zoekstelsel.

The screenshot shows a Microsoft Internet Explorer browser window displaying the website 'Gratian: Text und Images der Edition Friedbergs (1879)'. The browser's address bar shows the URL: http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian/text/@Generic_BookView.cs=default.ts=default.lang=nl. The page content is divided into two main sections:

- Left sidebar (Table of Contents):**
  - TITELBLATT
  - PROLEGOMENA
  - ▶ CONCORDIA DISCORDANTIUM CANON
  - ▼ DECRETI PARS SECUNDA
    - ▶ CAUSA I
    - ▶ CAUSA II
    - ▼ CAUSA III
      - ▶ QUESTIO I
      - ▶ QUESTIO II
      - ▶ QUESTIO III
      - ▶ QUESTIO IV
      - ▶ QUESTIO V
      - ▶ QUESTIO VI
      - ▶ QUESTIO VII
      - ▶ QUESTIO VIII
      - ▶ QUESTIO IX

- Main content area:**

CAUSA III. GRATIANUS.
 Quidam episcopus a propria sede deiectus est, petit restitui, post restitutionem ducitur in causam, inducias postulat, tandem ad eius accusationem procedit quidam non legitime coniunctus, et duo infames, et tres religiosi, accusatores testes de domo sua producant, et alios sibi inimicos extra suam provinciam, reus criminoso iudici offertur ab uno tantum audiendus et iudicandus. Quidam de accusatoribus et testibus absentes per epistolam illum accusare, et in eum testificari contendunt, cum multa capitula ei obicerentur, in primo accusatores deficiunt, demum accusatio in accusatorem vertitur. (Qu. I.) Hic primum queritur, an restitutio danda sit quibuslibet expoliatis? (Qu. II.) Secundo, de induciis, an post restitutionem tantum, an etiam post uocationem ad causam quibuslibet concedendae sint? (Qu. III.) Tertio, quo spatio mensium utrique sint concedendae? (Qu. IV.) Quarto, Image: 304.GIF (ca. 110 dpi) Spalte 304 Image: 304.PDF (ca. 600 dpi) an infames et non legitime coniuncti ad accusationem sint admittendi (Qu. V.) Quinto, an testes de domo accusatorum sint producendi, uel inimicorum uox sit audienda? (Qu. VI.) Sexto, an extra provinciam reus sit producendus? (Qu. VII.) Septimo,

Dankzij dit project kan men niet alleen in het kader van rechtshistorisch onderwijs of onderzoek relevante teksten via het WWW in een aantal formaten downloaden – voorzien is in afbeeldingen in GIF (bedoeld om on-line gelezen te worden) alsmede in afbeeldingen in PDF (bedoeld om offline afgedrukt te worden) – maar men kan ook zeer gericht op trefwoorden, zoals bijvoorbeeld “penitentia” zoeken. De zoekmogelijkheden zijn zowel full-

7 <http://mdz.bib-bvb.de/digbib>

8 <http://www.mgh.de/>

9 <http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian/>

text, als op pagina en kolom, als op titels van hoofdstukken. Daarnaast biedt het MDZ digitale toegangen tot de Rijksdagprotocollen (1867-1895), documenten betreffende de Sovjet-Unie (1917-1953) en het *Bayerische Gesetz- und Verordnungsblatt* (1945-1949).¹⁰

Max-Planck-Institut

Het Max-Planck-Institut in Frankfurt heeft zich meer op de massa-digitalisering gestort. Met steun van de Deutsche Forschungs Gemeinschaft heeft men hier het initiatief genomen alle juridische literatuur betreffende het Duitse, Oostenrijkse en Zwitserse privaatrecht en burgerlijk procesrecht in de negentiende eeuw te digitaliseren.¹¹ In het kader van dit project zullen uiteindelijk 4000 banden, tezamen 1,24 miljoen bladzijden tekst, on-line toegankelijk gemaakt worden. Momenteel zijn daarvan reeds 2400 banden beschikbaar.

De zoekmogelijkheden die via het WWW beschikbaar zijn, zijn vergelijkbaar met die van een standaard on-line bibliotheekcatalogus. Men kan literatuur zoeken op auteur, trefwoorden uit de titel, of op onderwerp. Via een alfabetische toegang kan men gericht bekijken van welke auteurs werken gedigitaliseerd zijn. Zodra men een titel heeft geselecteerd – bijvoorbeeld: *Savigny's System des heutigen römischen Rechts*, of Windscheids *Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkt des heutigen Rechts* – dan krijgt men in een vervolgscherm een gedigitaliseerde inhoudsopgave van het desbetreffende werk. Aanklikken van delen van de inhoudsopgave heeft tot gevolg, dat de desbetreffende bladzijde als image (niet doorzoekbare afbeelding) op het scherm verschijnt. Via een knoppenbalk kan men de tekst vervolgens verder doorbladeren. Omdat het hier niet gaat om machineleesbare tekst, zijn er binnen de documenten geen verdere zoekfaciliteiten.

Gezien de enorme omvang van de collectie, kan men op zeer grote schaal vanachter het beeldscherm thuis of op andere werkplekken grasduinen in de wondere wereld van het Pandektenrecht. Deze collectie biedt ook zeer fraaie mogelijkheden in een elektronische leeromgeving voor gevorderde studenten in het kader van het vak geschiedenis van het privaatrecht. De virtuele bibliotheek is hier werkelijkheid geworden. Een bestand met alle Duitse juridische dissertaties uit de 17^e en 18^e eeuw is in voorbereiding.

MATEO (Mannheimer Texte Online)

Vanaf 1996 houdt de Universiteitsbibliotheek van Mannheim zich eveneens onledig met het digitaliseren van oude drukken en handschriften uit haar collectie.¹² Met heeft men zich toegelegd op het digitaal beschikbaar stellen van zeldzame werken, waarvan nog geen

¹⁰ <http://mdz.bib-bvb.de/digbib>

¹¹ <http://www.mpier.uni-frankfurt.de/>

¹² <http://www.uni-mannheim.de/mateo/epo.html>

[Schwarzenberg, Johann von: Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung.] - Bamberg; Hans Pfeil, 1507. - (7) Bl., Bl. 3-80; zahlreiche Ill.; 29,5 x 21 cm

MATEO

Die Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung (*Constitutio Criminalis Bambergensis*) von 1507 gilt als "Markstein und Wendepunkt in der deutschen Strafrechtsentwicklung" (E. Wolf). Sie drängte die Privatklage zugunsten der amtlichen Strafverfolgung zurück, regelte das Ermittlungs- und Beweisverfahren, definierte klar die Straftatbestände und setzte die ihnen entsprechenden Strafen fest. So gelang es ihr, die Rechtssicherheit zu erhöhen und den Strafprozeß mit dem materiellen Strafrecht zu einem einheitlichen Ganzen zu verbinden. Das aus der italienischen Jurisprudenz übernommene Inquisitionsprinzip erhob allerdings das Geständnis zum zentralen Beweismittel und sah zu seiner Förderung den Gebrauch der Folter vor. Auch die in der Bambergensis festgesetzten harten Strafen an Leib und Leben trugen nicht zur Humanisierung des Strafrechts bei.

Verfasser des Reformwerks war nicht ein gelehrter Jurist, sondern ein fränkischer Ritter, der als Hofmeister des Bischofs von Bamberg seit 1501 oberster Verwaltungsbeamter des Fürstbistums und Vorsitzender seines Hofgerichts war. Johann der Starke, Freiherr von Schwarzenberg und Hohenlandsberg (1463/65-1528), wurde 1521 auch beauftragt, den ersten Entwurf zur Peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karls V. (*Constitutio Criminalis Carolina*) auszuarbeiten. Diese trat 1532 in Kraft und behielt ihre Geltung - freilich durch territoriale Gesetzgebung mehr oder weniger eingeschränkt - bis zum Ende des alten Reichs in der napoleonischen Ära.

(papierenen) facsimile-editie bestond. De toegevoegde waarde van dergelijke digitale facsimile-edities bestaat daarin, dat men door middel van het toevoegen van hyperlinks kan verwijzen naar interessante bibliografische of historische informatie elders op het WWW.

Rechtshistorisch pronkstuk van de reeks "Frühe Ausgaben berühmter Werke" is een geïllustreerde editie van de *Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung*, van Johann van Schwarzenberg, in 1507 door Hans Pfeil te Bamberg uitgegeven.

Wanneer men de desbetreffende hyperlink aanklikt, komt men op een startpagina, waar men enige bio/bibliografische wetenswaardigheden vindt, alsmede voor elke pagina afzonderlijk een hyperlink, zodat men rechtstreeks toegang heeft tot de gewenste pagina's. Aanklikken van deze hyperlinks heeft tot resultaat, dat de desbetreffende pagina in facsimile en in kleur op het scherm verschijnt. Omdat gekozen is voor niet gecompriemde afbeeldingen in JPEG (Joint photographic experts group)-formaat, en voor kleur, duurt het betrekkelijk lang, voordat men – althans via een 56 K modem en een analoge telefoonverbinding – de afbeelding in huis heeft.¹³ Dergelijke teksten worden door MATEO ook op CD-rom uitgebracht. Omdat het hier wederom gaat om images, ontbreken ook hier verdere zoekmogelijkheden.

¹³ Dankzij de opkomst van breedband-internet (kabel en ADSL) is de omvang van bestanden in afnemende mate prohibitief.

Facsimiles Universiteit Bielefeld

De website van de Universiteit van Heidelberg fungeert als host voor het *Deutsche RechtsWörterbuch*, *Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache*, een project van de Heidelbergse Academie van Wetenschappen.¹⁴ In het kader van dit project zijn ook enkele oude rechtsboeken – daterend uit de periode 1501 tot 1798 en afkomstig uit de collectie van de Universiteit Bielefeld – gedigitaliseerd en on-line beschikbaar gesteld. De techniek lijkt zeer sterk op die van MATEO. Men heeft de keuze uit een menu met een tiental publicaties. Aanklikken van een der hyperlinks geeft toegang tot een in tweeën gedeelde webpagina. Links kan men aanklikken welke pagina men wil raadplegen. Deze verschijnt vervolgens rechts in beeld. ook hier zien we zeer fraaie kleuren afbeeldingen (JPEG), die dankzij een sterkere mate van compressie toch nog redelijk snel op het beeldscherm worden opgebouwd.

Niet alleen drukwerken maar ook handschriften

De hiervoor besproken digitaliseringsprojecten betreffen voornamelijk rechtshistorische literatuur, die via internet on-line beschikbaar wordt gesteld. Hetzelfde gebeurt ook, zij het op beperktere schaal met handschriften. Ik wijs in dit verband op een project van de Universiteitsbibliotheek Marburg, dat voorziet in de digitale ontsluiting van de manuscripten van Von Savigny.¹⁵ Hier worden de gescande “images” van het handschrift van de vader van het hedendaagse Romeinse Recht voorzien van een zoekapparaat, zodat op persoonsnamen, instituties, data en onderwerpen gezocht kan worden.

Een ander voorbeeld biedt het stadsarchief Duderstadt, dat er in is geslaagd een groot deel van zijn archivalia in gedigitaliseerde vorm op internet te etaleren.¹⁶ De zoekstructuur, die hier wordt aangeboden, is die van een klassieke inventaris, waarbij de inventarisnummers als hyperlinks zijn uitgevoerd, die rechtstreeks verwijzen naar de gedigitaliseerde originelen.

Ook het Münchener Digitalisierungszentrum is op dit gebied actief, getuige het project *Kaiserurkunden in Abbildungen*.¹⁷ Dit project heeft tot doel facsimiles van keizerlijke oorkonden in combinatie met transcripties, ontleend aan de *Monumenta Germaniae Historica*, in sterk gecomprimeerde vorm – zonder significant informatieverlies – on-line toegankelijk te maken. Om dit mogelijk te maken wordt met geavanceerde compressie-technieken geëxperimenteerd, zoals DJVU van LizardTech.¹⁸ Van vergelijkbare orde, maar niet specifiek rechtshistorisch, is het project *Codices Electronici Ecclesiae Coloniensis*, dat eveneens tot

14 <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~en/cdz/drw/index.htm>

15 <http://savigny.ub.uni-marburg.de/>

16 <http://www.archive.geschichte.mpg.de/duderstadt/dud-d.htm>; voor een vergelijkbaar project zie de website van het *Fontes Civitatis Ratisponensis*-project <http://www-fhg.kfunigraz.ac.at/fcr/fcr/u5/home.htm>

17 http://mdz.bib-bvb.de/digbib/test/@Generic_CollectionView;cs=default;ts=default;pt=gratian;lang=nl

18 <http://www.djvu.att.com/open/>

doel heeft middeleeuwse oorkonden volgens internationaal geaccepteerde codicologische en paleografische standaarden via internet toegankelijk te maken.¹⁹

Niet alleen onderzoek maar ook onderwijs

De meeste van de hierboven besproken websites zijn primair (maar niet uitsluitend) voor rechtshistorische onderzoekers interessant. Internet biedt echter ook mogelijkheden voor onderwijs. Een typisch voorbeeld van een website, die primair voor onderwijsdoeleinden geschikt is, is het AVALON-project van de Yale law school, dat een keur van teksten op het gebied van (Engels en Amerikaans) constitutioneel recht en internationaal recht bevat.²⁰ Op basis van dit materiaal is het zeer wel mogelijk studenten werkstukken te laten maken op het gebied van vergelijkende constitutionele geschiedenis, of de geschiedenis van het internationale recht. Deze aanpak is in Nederland bij mijn weten door rechtshistorici nog niet echt beproefd. Wel zijn er binnen de letterenfaculteiten, o.a. te Leiden, aanzetten in een dergelijke richting te vinden.²¹

Situatie in België

In België beheert collega Jos Monballyu de digitale erfenis van het rechtstaalproject, waarover Christel Verhas heeft gesproken op het vorige Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres te Gent.²² In het voortraject van deze beoogde Belgisch/Nederlandse tegenhanger van het *Deutsche Rechtswörterbuch*, werd een groot deel van de omvangrijke reeks costumen, uitgegeven onder auspiciën van de Koninklijke Commissie van Oude Wetten en Verordeningen van België gescand en met behulp van optical character recognition in machineleesbare tekst omgezet. Deze teksten zijn vervolgens als html (hypertextmarkuplanguage)-documenten in een overzichtelijke geografisch geordende zoekstructuur on-line ter beschikking gesteld.

De gescande teksten hebben verder geen nabewerking ondergaan. Voor de gebruiker betekent dat, dat hij zelf nog een aantal bewerkingen moet verrichten voordat hij de noten heeft gescheiden van de tekst. Naast voordelen, zoals een bijzondere snelle informatieoverdracht, heeft deze methode ook nadelen, zoals de mogelijkheid een dergelijke website snel te kopiëren en voor eigen doeleinden te gebruiken. In dergelijke gevallen is ook de integriteit van de teksten niet langer gewaarborgd. Daarnaast biedt de website *Recht uit de*

19 <http://www.ceec.uni-koeln.de/>

20 <http://www.yale.edu./lawweb/avalon/avalon.htm>

21 <http://home.planet.nl/~nijso104/www-vl-neth/index.html>

22 C.M.O. Verhas, 'Het historisch woordenboek van de Nederlandse rechtstaal (13de-18de eeuw: een werkinstrument in wording', in: D. Heirbaut, D. Lambrecht (eds.), *Van oud en nieuw recht. Handelingen van het XVde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres (Antwerpen 1998, Gandaius, Ontmoetingen met het recht I)*, p. 173-190.

lage landen voorpublicaties of preprints van rechtshistorische bijdragen en links naar andere rechtshistorische websites.²³

Situatie in Nederland

Wanneer men in Nederland op zoek gaat naar rechtsbronnen op WWW beschikt men naast de regionaal beperkte website *Limburgse rechtsgeschiedenis*,²⁴ die door schrijver dezes wordt beheerd, en de website van M. van Boven over rechters in de Franse tijd,²⁵ slechts over de website *Regelgeving in de Nederlanden*, onderdeel van het *GeneaKnowHow-net*.²⁶ Deze website biedt eveneens geografisch geordend "transcripties van rechtshistorische documenten voor lokaal en regionaal historisch onderzoek". De kwaliteit van de aangeboden informatie is zeer wisselend. Naast rechtsbronnen die volgens de traditionele regels van historische bronnenkritiek zijn bewerkt – veelal ontleend aan de websites van gemeentelijke archiefdiensten – vindt men er parafrasen van rechtsbronnen, waarvan niet altijd duidelijk is of deze voldoen aan de eisen der bronnenkritiek.

Anders dan in Duitsland of België, is er in Nederland nog geen sprake van grootschalige digitaliseringprojecten van oude juridische drukken of rechtsbronnen, die bovendien wetenschappelijk verantwoord zijn. Dit is mogelijk ten dele te wijten aan gebrek aan belangstelling van rechtshistorische zijde, maar ten dele zeker ook aan de omstandigheid, dat retrodigitaliseringsprojecten in Nederland – wat betreft het publieke internetdomein – in het algemeen de kinderschoenen nog nauwelijks zijn ontgroeid.

Naar goed Nederlands gebruik begint men met rapporten. Een vluchtige rondgang langs diverse websites levert meteen reeds een rijke oogst. Het gebiedsbestuur van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek publiceerde in december 1999 een omvangrijke nota, getiteld *Een digitale bibliotheek voor de geesteswetenschappen. Aanzet tot een programma voor investering in een landelijke kennisinfrastructuur voor geesteswetenschappen en cultuur*.²⁷ De web-site van de KB informeert ons via het *Digitaliseringsplan Collecties* over achtergrond en uitgangspunten bij het digitaliseren van collecties uit de Koninklijke Bibliotheek (augustus 1999).²⁸ De Stichting SURF presenteerde in 1998 een notitie onder de titel *Digitaal academisch erfgoed getoetst*.²⁹ terwijl ook op de websites van KNAW, RGP/ING en van het NIWI mission statements op het gebied van digitalisering te vinden zijn. Ik zal niet al deze nota's met u bespreken, maar mij beperken tot enkele opmerkingen bij de nota van het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen van NWO en bij de beleidsnota van de KB.

23 <http://www.kulak.ac.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Homepage.htm>

24 <http://www.rechten.unimaas.nl/lrg/>

25 <http://members.home.nl/m.v.boven/index.htm>

26 <http://geneaknowhow.net/regel/nederlanden.htm>

27 <http://www.nwo.nl/nwo/nieuws/persberichten/oo perso1/>; merkwaardig overigens dat deze nota inmiddels niet meer rechtstreeks gedownload kan worden, maar per e-mail besteld moet worden.

28 <http://www.kb.nl/kb/sbo/digi/digplan.html>

29 http://www.surf.nl/iwireeks/erfgoed2_tekst.html

Brabants recht - Microsoft Internet Explorer provided by Maastricht University

Bestand Bewerken Beeld Favorieten Extra Help

Voige Volgende Stoppen Vernieuwen Start Zoeken Favorieten Geschiedenis E-mail Aldrukken Bewerken Del Home

Adres <http://www.kulak.ac.be/facult/rechten/Morbalyu/Rechtelagelanden/Brabantsrecht/brabantsrechtindex.htm> Ga naar Koppelingen

Brabants recht

- [Arbitraal vonnis Sint-Niklaasberg-Godshuis in Aarschot \(1503\)](#) (ed F. Vanhoof)
- [Costumen van Aarschot](#)
- [De 'Coren van Antwerpen'](#)
- ['Guldeboek' van Antwerpen](#)
- ['Styl ende maniere van procederen' in Antwerpen \(1532\)](#)
- [Costumen van Antwerpen, Antiquissimae](#)
- [Costumen van Antwerpen, In antiquis](#)
- [Costumen van Antwerpen, Impressae, titels I-XLI](#)
- [Costumen van Antwerpen, Impressae, titels XLII-LXXII](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 1](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 2](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 3](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 4](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 5](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 6](#)
- [Costumen van Antwerpen, Compilatae, deel 7](#)
- [Costumen van Asse \(ca. 1570\)](#)
- [Reglement op de breedte van de wegen in de ammanie Brussel \(1368\)](#)
- [Ordonnantie van de Brusselse stadsmagistraat over het 'statuyt vander momboirie' \(1445\)](#) (ed. Ph. Godding)
- [Costumen Brussel \(1570\)](#)
- [Costumen Brussel \(1606\)](#)
- ['Statuyt van scheidunghe ende deylinghe, naer het recht der stadt Brussel' \(1657\)](#)

Internet

In de nota van NWO worden uitgangspunten voor een digitaliseringsbeleid ten behoeve van de geesteswetenschappen geformuleerd, de voordelen van digitaal onderzoeksmateriaal aangetoond, de [toekomstige] behoefte aan digitaal onderzoeksmateriaal gepeild, en de actuele beschikbaarheid van digitaal onderzoeksmateriaal geïnventariseerd. De nota eindigt met enkele voorstellen, die een effectief gebruik van ICT in de geesteswetenschappen zouden moeten bevorderen. De strekking van de nota is als volgt: verschillende instellingen waaronder KNAW, NWO, KB, grote musea, OC&W zouden hun middelen voor digitaliseringsactiviteiten in een programma moeten concentreren. De te entameren digitaliseringsprojecten zouden langs drie programmaliijnen moeten verlopen, te weten:

- voorbeeldprojecten, die primair bedoeld zijn om de aandacht voor en het gebruik van digitaal materiaal in het onderzoek te bevorderen,
- thematische projecten, die tot doel hebben een omvangrijke hoeveelheid materiaal over een bepaald onderwerp, verschijnsel of tijdvak in digitale vorm beschikbaar te stellen; en tenslotte de programmaliijn van
- methodologische innovatie, gericht op het stimuleren van de ontwikkeling van nieuwe ICT-toepassingen binnen de geesteswetenschappen.

Wanneer men in de bijlagen bij het rapport duikt en kennis neemt van de geraadpleegde deskundigen, of kennis neemt van de door middel van een enquête gepeilde prioriteiten van onderzoekers en van beherende en/of onderzoekinstellingen dan zal men geen rechtshistorici, noch rechtshistorische collecties – wellicht met uitzondering van de rechtsiconografie – tegenkomen. Anders dan in Duitsland, waar rechtshistorische onderzoekscollecties middels enkele pilotstudies prominent aan het digitaliseringsfront aanwezig zijn, dreigen rechtsbronnen in Nederland buiten de boot te vallen.

Ook in de beleidsnotitie *Digitaliseringsplan Collecties* van de KB worden enkele globale uitgangspunten geformuleerd, die voor rechtshistorici mogelijk interessant zijn. Voor digitalisering komen namelijk in aanmerking collecties die representatief en relatief omvangrijk zijn binnen een bepaald vakgebied (kriterium van compleetheid). Bedoelde collecties moeten grote wetenschappelijke waarde hebben en/of uniek zijn; en de potentiële gebruikersgroep moet zodanig zijn, dat de inspanning gerechtvaardigd is. Het resultaat van de inspanningen moet leiden tot betere toegankelijkheid van het materiaal en kennisdisseminatie. Als bijkomend motief geldt conservering van origineel materiaal.

Het ligt in de bedoeling van de KB primaire bronnen beschikbaar te stellen. Het streven is er daarbij op gericht de bron zo authentiek mogelijk aan te bieden. De bron kan daarbij wel op diverse manieren worden verrijkt, door middel van indexering, inhoudelijke codering, het doorzoekbaar maken van tekst door middels van SGML (Standard General Markup Language)-coderingen. Door het aanbrengen van een extra beveiligingscode kan bovendien de integriteit van de bron worden gewaarborgd.

Digitalisering van rechtsbronnen: naar een plan van aanpak?

De uitgangspunten in het *Digitaliseringsplan Collecties* van de Koninklijke Bibliotheek en in de NWO-nota *Een digitale bibliotheek voor de geesteswetenschappen* bieden mogelijkheden om te komen tot digitalisering van rechtshistorisch cultureel erfgoed. Dit zou kunnen door middel van een thematisch project, dat het hele domein van de Nederlandse rechtsgeschiedenis omvat, waarin een representatief beeld wordt gegeven van het vakgebied, door een wetenschappelijk verantwoorde keuze te maken uit het rechtshistorisch erfgoed, op een zodanige wijze, dat het materiaal optimaal toegankelijk wordt gemaakt voor onderwijs (kennisdisseminatie) en onderzoek. Het opzetten van een dergelijk rechtshistorisch domein is geen sinecure en vraagt een grote mate van samenwerking van rechtshistorici, als inhoudsdeskundigen, en ICT-ers die hun sporen hebben verdiend op het gebied van digitalisering.

In de discussie na afloop van mijn presentatie op 18 november, tijdens het XVIe Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres te Amsterdam, werd opgemerkt, dat hier wellicht een nieuwe taak lag voor het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (NCRD), dat sinds enkele jaren als bureau binnen de KB functioneert.

Het NCRD is indertijd opgezet als een interuniversitair instituut ten behoeve van de rechtshistorische vakgroepen, met als primaire doelstelling het opzetten en bijhouden van een rechtshistorische bibliografie. Deze doelstelling is nadien verbreed, zodat ook de rechtsiconografie tot het aandachtsgebied van het NCRD is gaan behoren. Via een periodiek, *Rechtshistorisch Nieuws* (1978-2000), hield het NCRD de Nederlandse rechtshistorici tussentijds op de hoogte van nieuwe publicaties en rechtshistorische varia, zoals benoemingen, congressen en colloquia.

Aanvankelijk was het aanbod van het NCRD alleen via een kaartsysteem te raadplegen, waarvan het moederexemplaar zich te Amsterdam bevond, met enkele dochtersystemen in de diaspora. In het afgelopen decennium is dit kaartsysteem in een database ingevoerd en was het NCRD-bestand via de publiekscatalogus in de meeste Universiteitsbibliotheken raadpleegbaar. Sinds enkele jaren is de rechtshistorische bibliografie tevens benaderbaar via de website van het NCRD, die aanvankelijk een zelfstandig bestaan leidde, maar nadien in de website van de KB werd geïncorporeerd. Deze website van NCRD nam tevens de functie van *Rechtshistorisch Nieuws* over.

Naar aanleiding van deze discussie heb ik in de vergadering van de begeleidingscommissie van het NCRD op 15 februari 2001 de vraag aan de orde gesteld, of het NCRD in het kader van de digitalisering van rechtsbronnen niet een voortrekkersrol zou moeten gaan spelen. De daarop volgende discussie spitste zich toe op twee vragen:

- ten eerste, of het niet wenselijk zou zijn, dat het NCRD het voortouw zou nemen bij het opzetten van een rechtshistorisch portaal.
- ten tweede of het NCRD in de nabije toekomst niet als Virtual Reference Room, dat wil zeggen: een elektronische bibliotheek en documentatiecentrum,³⁰ voor rechtshistorisch onderwijs en onderzoek zou moeten gaan fungeren.

Digitaal Portaal

De opkomst van het WorldWideWeb heeft een revolutie te weeg gebracht in de wijze waarop studenten en onderzoekers informatie vergaren en verwerken. Dit geldt in toenemende mate ook voor rechtshistorici. Zij stellen daarom ook andere eisen aan informatievoorziening door het NCRD. Voor veel rechtshistorici is het NCRD het vanzelfsprekende beginpunt bij hun bibliografisch onderzoek betreffende de Nederlandse rechtsgeschiedenis en een veelgeprezen rechtsiconografische vraagbaak. Het zou nuttig zijn, indien het ook het vanzelfsprekende vertrekpunt werd bij het vergaren van andere vormen van rechtshistorisch informatie die tegenwoordig via het WWW raadpleegbaar zijn. Voor de opzet van een dergelijk portaal zou kunnen worden verwezen naar de *Virtuelle Bibliothek Rechtsge-*

³⁰ Cfr. Kim H. Veltman, *Digital Reference Rooms: Acces to Historical and Cultural Dimensions of Knowledge* (rapport Mc Luhan Instituut, Universiteit Maastricht, z.d. (1999)): <http://www.mmi.unimaas.nl/people/Veltman/articles/sums/Historical%20Dimensions%20of%20Knowledge.html>

schichte van Stephan Bressler (Universiteit Freiburg), die een dergelijke website als neven-activiteit onderhoudt.³¹ Regelmatige actualisering en controle pleiten hier voor een meer geïnstitutionaliseerde aanpak, die past binnen de ambitie van het NCRD als informatie- en documentatiecentrum.

Virtual Reference Room

De tweede vraag, of het NCRD in de toekomst niet als een Virtual Reference Room (VRR) zou moeten gaan fungeren heeft alles te maken met het toenemende aanbod van “content” – d.w.z. inhoudelijke informatie – via het WWW. Waar het fungeren van het NCRD als digitaal portaal nog alles te maken heeft met de traditionele (bibliografisch) verwijzende functie van het NCRD, gaat het idee van een VRR nog een stapje verder. Van een VRR kan men spreken, wanneer men niet slechts bibliografische verwijzingen on-line kan oproepen, maar ook de achterliggende literatuur en bronnen zelf.

Nederland staat aan de vooravond van een inhaalslag op het gebied van retrodigitalisering van cultureel erfgoed. In het kader van deze retrodigitalisering zou ook aandacht besteed moeten worden aan juridische bronnen en literatuur als een samenhangend rechts-historisch domein.

Conclusie

Als belangrijkste uitkomst van de discussie naar aanleiding van deze vragen kan worden vermeld, dat de Koninklijke Bibliotheek, bij monde van de plaatsvervangend algemeen directeur Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, aangaf bijzonder geïnteresseerd te zijn in de inrichting van een digitaal rechtshistorisch domein, waarbij rechtshistorici een selectie zouden moeten maken van het te digitaliseren rechtshistorisch erfgoed en het expertisecentrum van de Koninklijke Bibliotheek ondersteuning zou verlenen bij de technische voorbereiding en het zoeken naar de financiële middelen om dit domein te realiseren.

Aan ons is thans de taak serieus na te denken over de inrichting van een rechtshistorisch domein voor de 21^e eeuw en aan het begrip “Samenwinninge” een nieuwe inhoud te geven.³²

³¹ <http://www.geocities.com/rechtsgeschiedte/>

³² Zie het nog altijd actuele woord vooraf in: Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (Zwolle 1977).

JAAR EN DAG

'Alice couldn't help smiling as she took out her memorandum-book and worked the sum for him:

$$\begin{array}{r} 365 \\ \underline{\quad 1} \\ 364^{11} \end{array}$$

1. Jaar en dag heeft tegenwoordig geen juridische betekenis meer, maar is nog wel algemeen gebruikelijk om een zeer geruime tijd aan te duiden.² De uitdrukking is niet specifieke Nederlands. Zij komt in dezelfde betekenis voor in de ons omringende taalgebieden, 'an et jour', 'year and day', 'Jahr und Tag' en in de klassieke taal van de rechtsgeleerdheid 'annus et dies'. Dit alles wijst op haar hoge ouderdom. Later zullen wij zien, hoe oud. Tot zover lijkt alles eenvoudig en duidelijk, maar die duidelijkheid verdwijnt meteen, zodra men de vraag stelt, wat men precies met 'jaar en dag' heeft bedoeld. Verjaring is vanouds een bekend verschijnsel, maar vanwaar dan die ene dag? Het antwoord, of liever de verschillende antwoorden verbluffen: 'jaar en dag', ook bekend als een 'voljaar' of 'annus integer', bestond uit een kalenderjaar plus één dag, dan wel uit een kalenderjaar waarvan de begin- en einddatum tweemaal werd geteld, dan wel uit een jaar en zes weken of zelfs uit een jaar, zes weken en drie dagen. Het doel van dit opstel is slechts om hierin een begin van orde te scheppen en allereerst de oorspronkelijke betekenis, de vaste duur van de termijn van jaar en dag op te sporen. Dat die er geweest moet zijn, kunnen wij gevoelig aannemen, want termijnen bestaan vanouds bij de gratie

van hun vaste, algemeen bekende, lengte en 'jedem Worte klingt der Ursprung nach, wo es sich her be-dingt'.³

2. Men hoeft niet ver in de geschiedenis terug te gaan om de termijn van jaar en dag als alom gebruikelijk aan te treffen. Ik geef slechts enkele voorbeelden, ontleend aan de vaderlandse literatuur. Wie jaar en dag binnen een stad gewoond had, werd vrij;⁴ bezit 'bij eenen jare ende eenen dag' was voldoende;⁵ indien zich binnen jaar en dag geen erven voordeden, verviel een nalatenschap aan de overheid.⁶ VanderMuelen tekent aan dat 'binnen 's jaers ofte t'eynden 's jaers' wordt verstaan als 'binnen jaar en dag'.⁷ Maar, als de uitdrukking al algemeen bekend was, gold dat dan ook voor haar betekenis? De Groot schrijft heel duidelijk 'bij eenen jare ende eenen dag', maar in zijn tijd was de uitdrukking al afgesleten, zoals hierna zal blijken. Toch mogen wij er veronderstellerwijs van uitgaan, dat die ene dag een wezenlijke, immers de termijn vervullende, betekenis heeft gehad, dat hij er, met andere woorden niet voor niets staat, zodat wij de herkomst van de termijn moeten zoeken daar, waar die ene dag nog een duidelijke functie heeft.

3. Van Apeldoorn gaat in zijn aantekening bij De Groot II:2:6⁸ uit van de germaansrechtelijke oorsprong van ongestoord bezit gedurende jaar en dag, waarin hij gelijk had.⁹ Hij wijst erop, dat de aan het Romeinse recht ontleende eis van een niet-vicious bezit daarbij heel slecht paste, daar de betekenis van de termijn van jaar en dag juist hierin lag, dat hij vicious bezit maakte tot deugdelijk bezit. Hij bespreekt dus de werking, maar niet de duur van de termijn. Foc-

1 Lewis Carroll, *Through the looking glass and what Alice found there*, ch. VI.

2 Zo reeds Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (oplage 1976), p. 274: 'Jaer ende dach: de gewone verjaringstermijn, een jaar, zes weken en drie dagen; een geruime tijd'.

3 Goethe, *Faust*, II, 7094/5.

4 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleertheit*, I:4:2.

5 De Groot, *Inleidinge* II:7:7; II:41:4. Zie ook Simon van Leeuwen, *Rooms-Hollands Regt*, 2:8:1; Van Zurk, *Codex Batavus s.v. Praescriptie*; W. van Iterson, *Willig decreet in Holland en Utrecht* (Haarlem 1939), p. 5, 6, 8, 15.

6 De Groot, *Inleidinge*, II:30:4; R.W.H. Pitlo, *De ontwikkeling der executeele* (Gouda 1941), p. 35 e.v.

7 VanderMuelen, *Costumen, Usantiën, Policiën en stijl van procederen der stadt, jurisdictie ende vrijheid Utrecht* (1709), p. 204.

8 L.J. van Apeldoorn in de door hem verzorgde vierde druk van de Aantekeningen bij de *Inleidinge van De Groot* (Arnhem 1939), p. 94; zie ook p. 324.

9 Zie daarover Klein-Bruckschwaiger in *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, II (1978), p. 288 e.v., s.v. *Jahr und Tag*, verder aangehaald als HRG.

kema Andreae had reeds eerder met grote vlijt tal van plaatsens verzameld, waar de termijn en zijn uiteenlopende duidingen worden genoemd.¹⁰ Algra¹¹ heeft daarop voortgebouwd met enkele voorbeelden, die Fockema Andreae nog niet kende en die ons in zoverre verder helpen, dat de identiteit van een 'vol jaar' of 'annus integer' met 'jaar en dag' vaststaat. Hij geeft echter eerlijk toe, dat daarmee de herkomst van deze typische termijn nog niet verklaard is.¹² Hij sluit zich zonder verdere discussie aan bij de stelling van Fockema Andreae, dat 'jaar en dag' of 'vol jaar' was een heel jaar, waarbij dezelfde (begin- en eind-) datum tweemaal werd geteld.¹³ Zij beiden verwerpen de opvatting van 'jaar en dag' als een kalenderjaar plus zes weken en ik heb mij daarbij aanvankelijk aangesloten (zie hierna sub 6), maar ik ben inmiddels tot de overtuiging gekomen, dat dat onjuist is en dat veeleer, zoals in de rechtsgeschiedenis zo vaak voorkomt, bij gelijke benaming de inhoud, dat wil zeggen de duur van de termijn, in de loop der eeuwen sterk is veranderd.

4. Het bezwaar tegen de zienswijze van Fockema Andreae en Algra is, dat de termijn blijft een jaar, niet minder, maar ook niet meer, zodat de vanouds nadrukkelijk genoemde extra dag, waaraan de termijn zijn naam ontleent, daaruit in feite wordt geëlimineerd. Waarom zou men één dag dubbel tellen? Waarom heeft men eeuw in eeuw uit gesproken en geschreven over jaar en dag, als die ene dag er in werkelijkheid niet was? En, als men niet dubbel telt maar uitgaat van een vol jaar plus nog een dag, komt men dan niet tot een overvol jaar? Het doet te gekunsteld aan. Dit verdwijnt echter, zodra men de zaak van de andere kant benadert en zich niet afvraagt, wat 'een dag', maar wat 'een jaar' is. De geschiedenis van de tijdrekening, die uit haar aard aan alle termijnen ten grondslag ligt, doet zien, dat een jaar, anders dan een

dag, allerminst een vast begrip is. Voor een maand geldt hetzelfde.

5. Ons jaar is het zonnejaar, dat wil zeggen ongeveer de tijd, waarin de aarde haar baan om de zon aflegt. Het is in navolging van het Romeinse jaar verdeeld in twaalf maanden van ongelijke lengte,¹⁴ die met de oorspronkelijke maand, de tijd waarin haar naamgever de maan haar baan om de aarde beschrijft, niets meer uitstaande hebben. Dat is niet altijd zo geweest. De tijd werd oorspronkelijk geteld met nachten in plaats van dagen. Caesar¹⁵ schrijft, dat de Galliërs 'qui ipsorum lingua Celtae appellantur' (I.1) en hun Druiden, wier 'disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata existimatur' (VI.13), 'spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur' (VI.18). Nog heden spreekt men in Engeland over 'fortnight' als men veertien dagen bedoelt. De maan, die de nachtelijke sterrenhemel domineert en in oude tijden een zeer voorname plaats innam in mythologie en tijdrekening, vertoont ons haar vier schijngestalten in omstreeks 28 nachten. Nauwkeuriger berekening, die ook onze verre voorouders reeds bekend was, doet nu niet ter zake.

6. Een vorige verkenning op dit gebied werd geïnspireerd door een hieronder nog aan te halen passage bij Blackstone, die door een gelukkig toeval onder mijn aandacht was gekomen.¹⁶ Zij werd gunstig ontvangen,¹⁷ hetgeen mij heeft aangemoedigd om aanvullend materiaal te verzamelen. Ik vond dat dicht bij huis. Simon van Leeuwen, wiens uiteenlopende werken altijd de moeite van het raadplegen lonen, handelt in het tiende hoofdstuk van zijn *Batavia Illustrata* uitvoerig van de 'Tijdrekening der oude Duytschen, met de nagt begonnen, en van de tijdrekening van verscheide Volken'¹⁸ en vervolgt dan:

10 S.J. Fockema Andreae, 'Die Frist von Jahr und Tag und ihre Wirkung in den Niederlanden', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte G.A.* 14 (1893), p. 75 e.v., ook opgenomen in zijn *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis V* (1914), p. 197 e.v.

11 N.E. Algra, Ein. *Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966), p. 76 e.v.

12 Algra, p. 79.

13 In dit verband verdient vermelding het advies van Johannes Voet, *Commentarius ad Pandectas*, II (1707) 44:3:4, om, telkens als in de wet sprake is van een verjaringstermijn van een jaar van 365 dagen of 'annus continuus', daar steeds een dag bij te tellen om geschil over het al dan niet meetellen van de laatste dag te voorkomen. Uit het verband blijkt evenwel, dat dit niet meer wil zijn dan een praktische wenk, want de termijn van jaar en dag of 'annus utilis' stelt hij op een jaar en zes weken.

14 Naar analogie van de 12 Olympische goden en de 12 tekenen van de dierenriem.

15 Caesar, *Commentarii de bello gallico* I:1 ('die in hun eigen taal Kelten genoemd worden'); VI:13 ('wier leer verondersteld wordt in Brittannië aangetroffen en vandaar naar Gallië overgebracht te zijn'); VI:18 ('zij berekenen alle tijdsverloop niet met dagen, maar met nachten; bij verjaardagen en het begin van maanden en jaren gaan zij er van uit, dat de dag volgt op de nacht').

16 L. Hardenberg, 'Zur Frist von Jahr und Tag', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G.A.* 87 (1970), p. 287 e.v.

17 HRG, t.a.p., p. 291 noemt haar 'diese schlüssige Erklärung'.

18 Simon van Leeuwen, *Batavia Illustrata* (1685), p. 401 met veel literatuur.

‘de Maanden zijn twederhande, andere dewelke na den loop van de Maan in vier weken, of in agt-entwintig dagen bestaan, andere de welke den loop van de Son volgen, en in twaalf Sonneloopen een rond jaar uytmaken’

alsmede:

‘dat de oude Duytsen mede hare tijtrekening na den loop van de Maan gehouden hebben’.

Van deze oorspronkelijke maan-maanden van 28 dagen gaan er 13 in een jaar. Zoals Blackstone schrijft¹⁹ over de twee manieren om de lengte van een maand te benaderen:

‘... either as lunar, consisting of twenty-eight days, the supposed revolution of the moon, thirteen of which make a year; or, as calender months, of unequal lengths, according to the Julian division in our common almanacs, commencing at the calends of each month, whereof in a year there are only twelve. A month in law is a lunar month, or twenty-eight days, unless otherwise expressed’.

Wanneer wij bij Homerus (*Ilias* V, 387) lezen, dat in voorhistorische tijden Ares gedurende dertien maanden lag in boeien geslagen door Otos en Ephialtes tot hij door Hermes werd bevrijd, bedoelt de dichter ongetwijfeld: een jaar. Echter: 13 maanden van 28 dagen zijn slechts 364 dagen. Vergeleken met het zonnejaar van 365 dagen komt het één dag tekort en het is die ene dag, die het maanjaar tot een zonnejaar of vol jaar en de verjaring naar beide tijdrekeningen in jaar en dag voltooid doet zijn.

7. Het is intussen zeer de vraag, of de Nederlandse tijdgenoten van Van Leeuwen en De Groot zich dit zo duidelijk bewust zijn geweest als de Engelsen nog ten

tijde van Blackstone. Ik vermoed van niet. Toen de maan-tijdrekening reeds vele eeuwen bestond, deden op het eerste gezicht wonderlijk aandoende varianten, zoals een jaar en zes weken, of zelfs een jaar, zes weken en drie dagen haar intrede.²⁰ Volgens Güterbock²¹ was dit niet voor de veertiende eeuw. Dat kan juist zijn. Ik trof de omschrijving: ‘iaer und dach, dat is een iaer und ses weken’ aan in het Westerwolder Landrecht van 1470.²² Men moet hieruit wel afleiden, dat de term ‘jaar en dag’ toen reeds bezig was een begrip voor verjaring in het algemeen te worden, waarvan de termijn op andere wijze werd bepaald dan zijn naam zou doen vermoeden. Zo vermeldt Van Leeuwen, dat onder anderen de Saksen met betrekking tot roerende zaken een verjaring (‘praescriptio’) kennen ‘quae annalis tantum est & aliquot dierum (id est sex septimanarum, jaar en dag ut vulgo dicitur)’²³ een termijn dus van een jaar en zes weken, die men algemeen ‘jaar en dag’ pleegt te noemen! Johannes Voet kent twee soorten verjaring, de ‘annus continuus’ van 365 dagen en de ‘annus utilis’ van 365 dagen vermeerderd met zes weken. Onder verwijzing naar Van Leeuwen deelt hij mee, dat alleen deze laatste bedoeld wordt als in wetten of overeenkomsten over ‘jaar en dag’ wordt gesproken.²⁴ De uitdrukking is dan tot een juridische krachtterm geworden. Een kras voorbeeld geeft de termijn van verbanning uit Holland, Zeeland en Friesland:²⁵ honderd jaar en een dag!, waarin de ene dag geen enkele praktische betekenis gehad kan hebben en dus duidelijk is een niet langer begrepen herinnering aan een tijd waarin hij nog van doorslaggevende betekenis was. Uit een en ander volgt echter, dat het niet juist is om, zoals aanvankelijk geschiedde, de duiding ‘jaar en dag’ met ‘een jaar en zes weken’ volstrekt te verwerpen. De inhoud van dit begrip hangt af van de tijd, waarin men het aantreft.

19 William Blackstone, *Commentaries on the laws of England* (1765-1769), II, 141.

20 HRG, t.a.p., p. 290 vermeldt de verklaring van Sohm, dat bedoeld werd een jaar plus zes weken (de uiterste termijn voor een rechtszitting) plus drie dagen (de duur van de zitting).

21 Güterbock, *Der Prozess Heinrichs des Löwen* (1909) p. 209. HRG, t.a.p., p. 290.

22 Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (1840), p. 275.

23 Simon van Leeuwen, *Censura forensis* (1685), I:5:11.

24 Zie hierboven, noot 13.

25 A.S. de Blécourt en E.M. Meijers (ed.), *Memorialen Rosa*, II, nr. 437.

HET FIDEICOMMISSUM OF TROUWVERLAET

Erfstellingen over de hand, van oudsher ook wel fideicommissum, of Trouwverlaet geheten, zijn bij artikel 936 B.W. (oud), behoudens een beperkte uitzondering, verboden. De commissie welke Koning Willem I adviseerde omtrent de tekst van het na de Franse tijd in te voeren Burgerlijk Wetboek achtte het fideicommissum in strijd met het belang van de staat. Wellicht slaat dit op de bittere ervaring met de nalatenschap van stadhouder Prins Frederik Hendrik.

In 1628 nam Piet Hein de Spaanse Zilvervloot. Ons volk geraakt er nog steeds niet over uitgezongen. Hein kon dit doen krachtens de door Frederik Hendrik verleende kaperbrief. Frederik Hendrik toch was als soeverein vorst over het Prinsdom Orange in Frankrijk bevoegd kaperbrieven uit te geven. De buit was enorm. De Prins verkreeg de helft – sommige bronnen gewagen van een derde – van de opbrengst. Het verhoogde het aanzien van Frederik Hendrik onder de Europese vorsten. Frederik Hendrik had bij testament zijn enige zoon, de latere stadhouder Willem II, tot erfgenaam aangesteld, met als fideicommissum de bepaling dat, bij uitsterven van diens tak, de nalatenschap aan Frederik Hendriks dochter Louise Henriette of haar wettige nakomelingen zou toevallen. Deze dochter had haar hart verpand aan de charmante jonge Franse Prins de Talomont doch vooral op bevel harer moeder, Amalia van Solms, volgens Fruin 'waarlijk zelve van zoo hooge geboorte niet', moest zij in een regerend vorstenhuis worden ingehuwelijkt. Tot smart der uit te huwelijken bruid, en tot groot nadeel van onze Republiek.

De tak van Willem II stierf in 1702 uit met de dood van diens enige zoon, de Stadhouder-Koning Willem III, te Hamptoncourt. Deze had bij testament van 18 oktober 1695 zijn neef Johan Willem Friso – uit de 'Friese tak' der Nassaus die als stadhouders van de noordelijke gewesten fungeerden – als erfgenaam aangewezen. Het vermogen dat van Frederik Hendrik afkomstig was, viel daar echter niet onder. Dat viel krachtens Frederik Hendriks trouwverlaet toe aan de zoon van Louise Henriette, gemalin van Friedrich Wilhelm von Hohenzollern, de 'Grote' Keurvorst van Brandenburg, die zich te Koningsbergen tot Koning van Pruisen Friedrich I had doen kronen.

De Staten-Generaal waren door beide erflaters tot executeurs-testamenteair benoemd. Deze maakten geen haast met de uitvoering der wilsbeschikking van Frederik Hendrik. De gevolgen waren immers voor Nederland rampzalig. Belangrijke onroerende zaken als het Oude Hof (= het Paleis Noordeinde), de Huizen te Dieren en het Loo, de heerlijkheden Naaldwijk en Monster, de Paleizen te Rijswijk en Honsholredijk, het Marquizaat van Veere, Vlissingen, Breda, etc. vielen er onder! Dat alles viel in handen van het opkomende, agressieve Pruisen. Als conservatoire

maatregel bepaalden de Staten dat in de kerken der tot de boedel behorende gemeenten waaromtrent geschil was, in het voorgeschreven publieke gebed 'in generale termen voor den Heere van de Plaetse, onvermindert ende ongeprejudiceert yeders gerechtigheydt zou worden gebeden.'

Terstond na het overlijden van Willem III diende de Pruisische gezant de aanspraken van zijn Koning bij de Staten in. Zelf reed de Koning kort daarop Den Haag binnen om zijn intrek in het Paleis Noordeinde te nemen. Hij liet er een bezetting van Pruisische soldaten in achter en deed er zijn gezant resideren. Hij was, naar zijn zeggen, naar Den Haag gekomen om wat te rusten; hij voelde zich van moederszijde Hollander en verlangde de vrijheid van Holland, ook zijn land, te genieten. Hij poogde de vestingstad Grave in bezit te nemen doch de militaire bevelhebber belette dit. De Friese Prinses-weduwe van Nassau, moeder van de minderjarige Johan Willem Friso, daagde de Koning voor het Hof van Holland waardoor Zijne Majesteit zich beledigd gevoelde. De Zeeuwen vreesden Pruisische bezetting van Veere, Vlissingen, etc.

In de Spaanse succesie-oorlog van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, Engeland en Oostenrijk tegen Frankrijk, van 1702 tot 1713, steunde de Koning van Pruisen Nederland met 20.000 man. In 1711 kwam hij wederom naar Den Haag, incognito, om het eerder ingediende protest van zijn gezant aan de Staten, wegens hun nalatigheid de zaak af te wikkelen, kracht bij te zetten. De Staten durfden hem niet langer te trotseren. De 24-jarige Johan Willem Friso was in de Zuidelijke Nederlanden te velde en behaalde als veldheer met zijn militaire successen tegen de Fransen grote roem. Onverhoeds werd hij

door de Staten-Generaal naar Den Haag ontboden om de erfeniskwestie met zijn neef af te wikkelen. Bij de tocht naar Den Haag verdrong hij bij de Moerdijk. Van regeling der nalatenschap tussen de Neven kwam dus niets en de Republiek verloor een veelbelovend politicus. Zijn soldaten te velde weenden, aldus Justus van Effen.

Buiten de 'Friese tak' om bepaalden de Staten-Generaal dat de Koning een groot aantal tot het fideicommissum behorende goederen in bezit kon nemen, zoals de goederen van Naaldwijk, Honsholredijk, Wateringen, het Opstal, het Hoenderland, de Oranjepolder, 's-Gravesande, het Huis te Nieuwburg onder Rijswijk, het Paleis Noordeinde, de Hoge en Lage Zwaluwe, het Huis te Dieren, alles met meubelen. De Prinses-Douarière zou een jaargeld van 150.000 gulden ontvangen en het Loo mogen gebruiken. De Prinses protesteerde tevergeefs. De Staten zeiden in het landsbelang niet anders te hebben kunnen handelen. Frederik de Grote, kleinzoon van de grote Keurvorst, schreef later cynisch: 'Frederik de Eerste dreigde zijn troepen uit Vlaanderen terug te trekken, indien men hem geen recht zou doen; dit dreigement overtuigde de Hollanders dat zijn rechten gewettigd waren'. Tenslotte werd de status quo in 1732 bevestigd. In 1754 heeft Koning Frederik II van Pruisen de Nederlandse bezittingen aan de 'Friese tak' afgestaan tegen een afkoopsom van 700.000 gulden. Rechtens echter verbleef de titel 'Prins van Oranje' bij het Pruisische Koningshuis. Maar de Koning van Pruisen verklaarde zich er niet tegen te verzetten indien de 'Friese tak' ook de titel 'Prins van Oranje' zou voeren. Zo kan het Nederlandse voetbal elftal nog goede sier met de kleur 'Oranje' maken.

De paleizen werden tijdens de Pruisische bezetting ernstig verwaarloosd. Voltaire bezocht in 1740 Den Haag, 'cet enfer flegmatique'. Hij mocht van zijn vriend Frederik de Grote in het Paleis Noordeinde logeren. Hij verweet in twee gedichten aan de Koning deze verwaarlozing. Dit paleis is tenslotte toch nog gered. De prachtige paleizen te Rijswijk en Honselersdijk zijn tenslotte aan verwaarlozing ten ondergegaan. Een zwaar cultuurverlies.

De keerzijde van het verbod van erfstelling over de hand is de onmogelijkheid om kostbare huizen, landgoederen, verzamelingen e.d. door het nageslacht in stand te doen houden. Zoals in Engeland wel mogelijk is.

EEN ONGEPAST ANTWOORD

OFWEL HET BEGRIPVOLLE SEKSISME VAN EEN NEGENTIENDE-EEUWSE RECHTER

19 juli 1834 moet voor Simon Smit, een landarbeider uit Lisse, een dag zijn geweest die hem lang zal zijn blijven heugen. De stukken vertellen niet of hij een bijzondere reden had die middag om 4 uur al 'enigszins aangeschoten' te zijn, maar het kwam in ieder geval achteraf goed uit. Feit was dat zijn vrouw bij thuiskomst het eten niet klaar had. Hij maakte in eerste instantie van de nood een deugd en ging nog even weg om zich te laten scheren. Bij terugkeer was het eten echter nog niet klaar, en hij moest vervolgens ontdekken dat 'zijne vrouw hem toevoegde, dat hij brood konde eten.' Simon ontstak daarop in drift die allerm minst getemperd zal zijn toen hij een keukenlade openrukte die vervolgens met inhoud en al op de grond belandde. Het stuk roggebrood dat hij vervolgens uit de kelder greep smeed hij dan ook richting zijn vrouw. Het trof de 8 maanden oude baby in haar armen aan het hoofdje. Het kindje kreeg al snel daarop stuipen en begon te braken.

De haastig te hulp geroepen chirurgijn kon geen uiterlijke beledigingen aan het hoofdje bespeuren en gaf de moeder 'den raad ... het kindje stil te laten liggen en een doek met azijn en water om het hoofd te doen.' De volgende dag was het dood.

De feiten spraken voor zich: 'dat hetzelfde de volgende dag overleden en geschouwd zijnde, bevonden is na het wegnemen der algemeene bekleedselen van het hoofd, dat er op het linker wandbeen eene ronde plek uitgevaat bloed was; dat de hoofdbeenderen door het knippen met een schaar zijnde weggenomen op het bovenste zijdelijk gedeelte van de harsenen weder enig uitgevaat bloed was; dat uit alle deze omstandigheden genoegzaam blijkt, dat de belediging aan hetzelfde kindje toegebracht, en welke door den dood gevolgd wierd, door het treffen met het brood is veroorzaakt en dat de beklagde alzoo schuldig is aan manslag door onvoorzigtigheid bedreven' (art. 391 CP).

Het O.M. eiste de minimumstraf van 3 maanden en 25 gulden (50 frank) boete. (De maximum straf die op dit delict stond was 2 jaar en 600 frank).

De rechtbank, 'overwegende dat er ten deze echter allezints versoonevende omstandigheden aanwezig zijn, uit hoofde van de drift waarin de beklagde geraakt was, nadien zijne vrouw niet voor het eten gezorgd had, en het door haar gegeven ongepaste antwoord' en omdat 'beklaagde diep leedwezen over zijne onmatige drift en de rampzalige gevolgen van dezelve betoond heeft,' veroordeelde Simon Smit tot een maand en in de kosten van het proces.

Het is geen nieuws dat negentiende-eeuwse rechters zich creatief betoonden in het bedenken van verzachtende omstandigheden om niet te hoeven straffen overeenkomstig de vaak te zwaar geachte bepalingen van de Code Pénal. Creativiteit is in deze misschien ook wel een groot woord: een negentiende-eeuwse rechter zal zich waarschijnlijk erg goed hebben kunnen verplaatsen in de drift van een echtgenoot wiens eten niet op tijd klaar was en dan nog ongepaste reacties van zijn vrouw op de koop toe kreeg: *autre coeurs, autre moeurs*. Maar was het nu echt nodig de moeder, Maria van Hees, nog een trap na te geven? Voorafgaand aan zijn overwegingen stelde de rechter als feitelijkheid vast dat de moeder in plaats van de raad van de chirurgijn te volgen en het kind in bed te laten liggen, 'haar kindje gedurig in den arm heeft genomen,' en tussen de verontschuldigungen die hij voor Simon Smit aanvoerde, overwoog de rechter dat die 'opgevolgde ondoelmatige behandeling [door de moeder] de gevolgen der belediging hebben verergerd.' In een tijdperk dat zich enerzijds niet onberoerd betoonde bij beelden van moederliefde (om niet te zeggen dat het daarbij kon kwijlen) en dat anderzijds dagelijks de onvolkomenheden van medisch advies aan den lijve ondervond, vond Simon Smit in zijn rechter wel een erg begripvolle seksist.

Algemeen Rijksarchief, Rechtbank van eerste aanleg Leiden 1811-1838 (REA-13), Register van Correctionele Vonnissen, 47v-48v, 29-8-1834.

OBSERVATIONES TUMULTUARIAE NOVISSIMAE

20. Posteris: de vertaling van een opdracht

Toen de tekst van de opdracht van het *Algemeen Register op de Verslagen en Medede(e)lingen* (Hilversum 2000) werd vastgesteld, was het de bedoeling om een Nederlandse vertaling van die dedicatie te hechten aan de notulen van de op 11 december 2000 gehouden vergadering van het bestuur van OVR. Die vertaling moest wel bewaard blijven, zo was althans mijn gedachte, want in het jaar 2050 kent natuurlijk vrijwel niemand meer Latijn, ook de plaatselijke pastoor niet. En voor de enkele classicus die er over een eeuw wellicht nog rondloopt zal het puzzelwerk van de ontraadseling dan vermoedelijk ook wel een uurtje van gedegen studie vergen.

Inmiddels bereikte ons de vraag of die vertaling niet reeds nu, en bovendien op een wat ruimere schaal, toegankelijk kon worden gemaakt, niet alleen voor het nageslacht dus ('posteris'), maar ook voor de lezer van nu. Hetgeen bij deze geschiedt:

Aan de Hooggeleerde Heer
Robert Feenstra
doctor in de rechten aan de Universiteit van Amsterdam,
hoogleraar, eerst in de encyclopedie van het recht en de geschiedenis van het vaderlandse recht aan de Universiteit te Utrecht, vervolgens in het Romeinse recht te Leiden,
gedurende vijftig jaar (1950-2000) bestuurslid van de maatschappij tot uitgaaf van de bronnen van het vaderlandse recht, thans genaamd 'Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht', de zeer geleerde en nauwkeurige man die dertien jaar secretaris en penningmeester was van die maatschappij (1950-1963),
is op 11 december 2000,
bij zijn afscheid als bestuurslid,
vanwege zijn zeer grote verdiensten
dit boekje geschonken en opgedragen
door zijn medebestuurders

Zou men dit Nederlands in het jaar 2100 trouwens nog wel kunnen lezen? Of maakt de techniek er dan

moeiteloos een voor ieder verstaanbare Engelse tekst van? Zou er dan ook nog iemand zijn die de computer kan leren in een ommezien Latijn te vertalen?

21. Huberiana nonnulla (1): de Huber-collecties in het rijksarchief in Friesland

Toen ik in de tweede helft van de jaren 1960 de Huberkunde ging beoefenen, en toen ik in de eerste helft van de jaren 1970 aan een proefschrift over Ulrik Huber (1636-1694) werkte, had ik in het Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden (destijds nog gevestigd in de Kanselarij aan de Tweebaksmarkt en pas later omgedoopt tot Ryksargyf) twee collecties stukken met betrekking tot de familie Huber tot mijn beschikking.

1. De ene collectie (thans toegangscode 318) bestaat uit stukken (genummerd 573-651) betreffende de familie (Wielinga) Huber ((1613) 1664-1871) en is op de nummers 643-651 na afkomstig uit het Nieuwe Stadsweeshuis in Leeuwarden. De stukken betreffen voornamelijk het vermogen van de familie. De nummers 573-642 zijn in 1960 door het gemeentearchief Leeuwarden overgedragen aan het rijksarchief aldaar omdat ze niet in het archief van het Nieuwe stadsweeshuis thuishoorden. De collectie (Wielinga) Huber was voor mijn proefschrift, dat voornamelijk over een aspect van het wetenschappelijk werk van Ulrik Huber ging, van weinig belang.

2. De andere collectie, in mijn proefschrift aangehaald als Huber-archief (FG), is afkomstig uit de midden jaren 1960 opgedoekte verzamelingen van het Friesch Genootschap (dat dit familiearchief Huber in 1920 ten geschenke had ontvangen van mej. M.S.C. van Manen te Florence). Deze collectie (tegenwoordig toegangscode 344, nrs. 451-596) bestond destijds uit een aantal niet geïnventariseerde portefeuilles. Thans zijn de stukken geordend en is een inventaris van de uit het Friesch Genootschap afkomstige stukken beschikbaar. Bij de ordening (en/of de verhuizing naar het tegenwoordige gebouw?) zijn enkele stukken te voorschijn gekomen die dertig jaar geleden niet te vinden waren. De doc-torsbul van Ulrik Huber bijvoorbeeld (nr. 454).

Behalve deze twee collecties heeft het Leeuwarder rijksarchief thans nog een derde collectie Huber (zie punt 3). Bovendien beschikt dit archief over een collectie stukken die te eniger tijd door de Provinciale Bibliotheek van Friesland (PBF) aan zijn buurman, aan het rijksarchief dus, zijn overgedragen, een collectie waarin ook nog een aantal stukken betreffende de familie Huber voorkomt (zie punt 4).

3. Na het overlijden van Mr. F.G.A. Huber (26 oktober 1916 – 9 februari 1994; oud-burgemeester van Goes), van wiens genealogie-Huber in *Nederland's Patriciaat* 77 (1993),¹ p. 308-374 nog een bijgewerkte versie verscheen, heeft het Ryksargyf yn Fryslân diens collectie Huberiana in bruikleen gekregen: 37 dozen met boeken, kopieën, kranten- en tijdschriftartikelen, foto's, brieven, aantekeningen, andere manuscripten etc. De collectie is nog niet geïnventariseerd. In doos 36 zitten de twee handschriften waarvan ik voor mijn proefschrift zo veel gebruik heb gemaakt: het handschrift van de *Dissertationes Politicae* van Ulrik Huber (waarvan ik denk dat het een – anonieme – kopie is van aantekeningen die Huber tussen 1657 en 1665 ten behoeve van zijn onderwijs in de politica heeft gemaakt²) en het handschrift waarin Ulriks zoon Dr. Georgius Huber (1675-1737) correspondentie van zijn vader heeft gekopieerd.³

4. De hierboven bedoelde collectie van door de PBF overgedragen stukken in het Ryksargyf (toegang 347) bevat een aantal uit de familie Huber afkomstige stukken. Daartoe behoren de nummers 539 en 543 (J.L. Huber, 1795), nr. 1024 (U.H. Huber, 1767), alsmede de omstreeks 1900 door H.W. Huber aan de Provinciale Bibliotheek geschonken nummers 1292-1298 (1636-1711) en 1300-1303 (1791-1826); hiervan hebben de nummers 1292 en 1293 (mede) betrekking op Ulrik Huber.

22. Huberiana nonnulla (2): twee brieven van Ulrik Huber aan zijn vader (Utrecht, 13 maart en 21 april 1655)

In zijn studententijd bracht Ulrik Huber ruim driekwart jaar door in Utrecht (eind juli 1654 – mei 1655). Hij was daar heengegaan om het onderwijs van Antonius Matthaeus (II: 1601-1654) te volgen. Maar Matthaeus overleed in december 1654 (hij was toen bij zijn explicatie van de *Digesten* tot het 19e boek gevorderd) en in studieuze opzicht had Huber daarna in Utrecht niet veel meer te zoeken. Van de andere Utrechtse hoogleraar in de rechten, Cyprianus Regneri ab Oosterga (1614-1687), had hij namelijk (zoals hieronder zal blijken) geen hoge dunk.

Toch was die Utrechtse tijd voor Hubers intellectuele ontwikkeling niet zonder belang. Onder invloed van de piëtistische predikanten Jodocus van Lodenstein en Justus van den Bogaart kreeg zijn geloofsleven een sterke impuls.⁴ En verder nam hij in Utrecht Franse les. Als blijk van zijn vorderingen schreef hij de brieven die hij van 24 november 1654 tot 4 mei 1655 naar huis stuurde in het Frans.⁵ Van twee van die brieven is een Nederlandse vertaling bewaard gebleven, vertalingen waarvan ik in mijn dissertatie dacht (en waarvan ik nog steeds denk) dat ze vanwege hun opbouwende inhoud zijn vervaardigd door een jonge achttiende-eeuwse afstammeling van de schrijver. Die epistels zijn leerrijke specimina van godsvrucht, studiezin en respect voor het vaderlijk gezag. Ik geef de tekst der bewaard gebleven vertalingen en voeg daaraan de veel minder verheven naschriften en een passage aan het slot van de tweede brief toe (gedeeltes die de vertaler heeft weggelaten, maar waarvan de oorspronkelijke tekst bewaard is gebleven in het hierboven genoemde brievenboek met door Georgius Huber vervaardigde transcripties).

In de eerste brief (d.d. 13 maart 1655), die Ulrik Huber op zijn 19e verjaardag aan zijn vader schreef, re-

1 Dit deel bevat de genealogie van 14 Friese families; behalve die van de familie Huber onder meer die van de familie Feenstra.

2 Zie T.J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)*, diss. Groningen (Zwolle 1976), p. 287.

3 Naar dit brievenboek wordt hieronder, evenals in mijn proefschrift, verwezen met Epp. Zie Veen, *Recht en nut*, vooral bijlage II. – In de hierboven in noot 1 genoemde genealogie-Huber zijn Georgius Huber en vele andere Hubers uit de 17e en 18e eeuw (zijn vader en zijn broers bijvoorbeeld) ten onrechte getooid met de titel Mr.: in de noordelijke gewesten noemden gepromoveerde juristen zich destijds geen Mr. maar Dr. Vgl. bijvoorbeeld O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden 1999).

4 In de korte autobiografische aantekeningen die Huber kennelijk op zijn sterfbed schreef leest men: 'Ontrent de selve tijd heb ik gevoelt groote veranderinge in mijn gemoed en hebbe mij ten avontmaele begeeven. Regentus sum in exitu anni 1654 et initio sequentis. Det Deus ne fallax spes sit.' (= 'Eind 1654/begin 1655 ben ik wedergeboren. Geve God dat de hoop niet bedrieglijk is'). Zie Veen, *Recht en nut*, p. 251. Cf. ook Campegius Vitringa, *Oratio funebris, recitata in exsequiis ... Ulrici Huber* (Franeker 1700), p. 11 (gedrukt achter U. Huber, *Eunomia Romana* (Franeker 1700)).

ageerde hij op een brief waarin zijn vader hem – kennelijk om financiële redenen – had gevraagd om zijn studie af te ronden. In de tweede (d.d. 21 april 1655)⁶ dankt hij zijn vader voor het feit dat die heeft toegestemd in continuatie van de studie en kondigt hij aan dat hij zo spoedig mogelijk naar huis (dat wil zeggen naar Dokkum) zal terugkeren voor overleg over de vraag hoe en waar hij zijn studie zal voortzetten.

I. Brief d.d. 13 maart 1655 van Ulrik Huber aan zijn vader Zacharias Huber, in vertaling aanwezig in Ryksargyf yn Fryslân (Rijksarchief in Friesland), archief van het Friesch Genootschap (toegang 344), inventarisnummer 4517

Mijnheer en Vader.

Deese huidige dagh, soo 't mij toeschijnt, is mijn Geboorte-dagh, en sie daar de gelegenheit, die mij bevoogen heeft voor tegenwoordig aan uw te schrijven: Daar zijn gewichtige redenen, die mij de gedagtenisse of herinnering daar van seer opmerkelijk hebben gemaakt, en wel eerstelijk als ik beschouw de staat van mijne studien, en mijn toestand, koomt mij altoos in mijn sin, dat ik haast een eijnde moeste maken van den loop mijner studien, in de tijd en ouderdom, waarin een ander die sal beginnen, en dat ik hebbende de gronden gelegd van een weynig beter als gemeene geleerdheit (waarom sou ik 't niet durven zeggen)⁸ mij niet te min gedwongen vinde, mijne bevordering langs den wegh en door de middelen, die gemeen zijn aan allen te zoeken: Waarom dat! segge ik aan mijn kant, soo sorgvuldig geleert te hebben de Griekse, en nogh heel onlangs de Fransche taal, en sig te hebben bemoeit met de Historien en andere dingen, soo 't niet is, als om een proces te bepleijten: Een Oeffening (om recht uit de waarheit te seggen)

niet zoo wel van mijn smaak, en na mijn sin, alsser wel andere zijn? Dat zijn verbeeldingen (imaginatie) mijn Vader, die ik aan uw niet verhaal, alsof ik genegentheid hadde, om eenigsins uwe verwagtinge en uw welbehagen te leur te stellen,⁹ als welke altoos moet zijn de regel van de mijne; maar ik stelle uw dit alleen voor na dat mijn humeur en mijn Naturel 't geern hadden, bij aldien 't konde daarvan profiteeren: Want anders ben ik genoeg gesint (gedisponneert) om mij met al mijn kracht, en met al mijn vermogen te begeeven tot soo een beroep, 't zij hoe 't zij, als 't voor of nadeel van uwe saken, en van de gelegenheit (gesteltheit)¹⁰ gelijk ook 't welbehagen van mijn Godt mij voor mijn deel sal geeven. Dit was 't, mijn Vader; 't geen ik uw wilde seggen, rakende 't werck mijner studien. Maar als ik wat verder met mijne gedaghten gaa, en dat ik bij gelegenheit van deesen dagh koom aan te merken mijn quade leevensmanier, en de tijd, die voorbij gegaan is,¹¹ soo heb ik in waarheit, (hoe seer ook een ander mogelijk daar van wat gunstiger sou spreken) schaamte van mij selven. Wij leeven gemeenlijk na de quade neigingen en lusten van ons harte, wij verquisten onnutte onse tijd, alsof wij er veel van hadden, en neemen, (segd een seekere) er als uit een volle sack van, en alsof er altijt meer overig was, en besteedden 't aan onnutte off quade dingen, sonder te hebben de minste indruk van de waare vreesse Gods. 'T is wel waar, dat die geene, die leeven, (segd seker Philosoph¹²) na haar drift, haar niet konnen verbeelden dat haare zeden en haar leven eenigsins gebrekkelijk¹³ zijn. Maar als een mensch door de genade van Gods Geest sig selven recht begint te kennen, en alle sijne daden te toetsen aan de toetsteen van de wet en 't woort Gods,¹⁴ dan is 't, dat hij sig selven veroordeelt niet al-

5 Althans de zes door Georgius Huber gekopieerde brieven; zie Veen, *Recht en nut*, p. 266-267.

6 Of dit volgens de Juliaanse of de Gregoriaanse kalender (dus: oude of nieuwe stijl) is, staat niet vast. Gezien het feit dat de brief van 13 maart 1655 op Hubers verjaardag geschreven is, is die gedateerd volgens de oude stijl. Dat zal dus ook wel het geval zijn met de brief van 21 april.

7 Bij de transcriptie van de Nederlandse vertalingen van deze en de volgende brief heb ik de door de vertaler in het manuscript aangebrachte correcties (doorhalingen alsmede tussen de regels en in de marges toegevoegde woorden) gewoon verwerkt zonder de lezer er verder op te attenderen. De vertaler heeft een betrouwbare vertaling gemaakt. Soms heeft hij een woord twee keer vertaald, meestal door het alternatief tussen haakjes achter de eerste vertaling toe te voegen, en hij heeft een enkele keer een paar woorden weggelaten. Is dat laatste het geval, dan geef ik in een nootje de in het door Georgius Huber samengestelde brievenboek (Epp.) bewaard gebleven Franse tekst erbij. Ook op een enkele andere plaats voeg ik ter vergelijking een paar woorden Frans in een noot toe. In de Franse teksten zijn de eigenaardigheden van spelling, accent- en hoofdlettergebruik en van interpunctie die van de kopist: Georgius Huber.

8 Epp. I,10: *de fundaments d'une erudition un peu plus belle ... que n'est ordinairement la vulgaire, je me trouve neantmoins contraint de chercher*

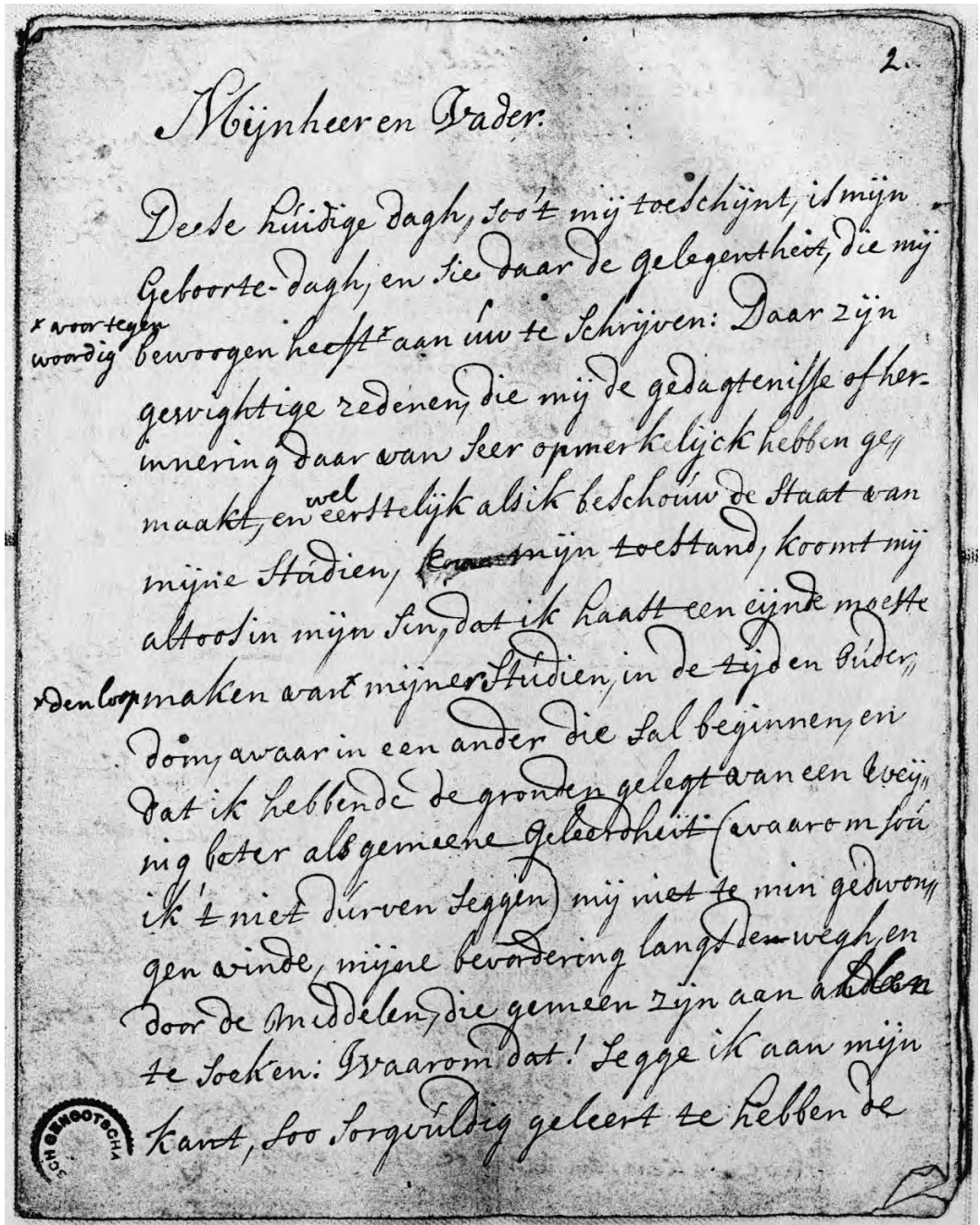
9 Epp. I,10: *comme si j'avois envie de frustrer aucunement vostre exspectation et vostre volunté*

10 Epp. I,10: *que la commodité ou pour mieux dire l'incommodité de vos affaires et de la saison*

11 Epp. I,10: *de considerer les deportements de ma vie et du temps passé,*

12 Bedoeld wordt vermoedelijk René Descartes (1596-1650).

13 Epp. I,10: *aucunement vicieuses*

leen wegens openbare, bekende en grove sonden, maar ook wegens mindere en van welke andere weinig of geen werk maken. Ik spreek soo, mijn Vader, na eigen bevinding. 'T is niet als hier, dat ik begonnen ben te leeren, wat Godvrucht was, namentlijk be-

rouw te hebben van sijn voorgaande leeven, en te haten de dingen, die te voren soo aangenaam aan de verbeelding waren, en de minste gelegentheit daartoe zelfs te vermijden, niet uit een borgerlijke deugt en zedigheid, maar uit een heilige en Godsdienstige

(godvrugtige) meening (intentie). Ik dancke den Eeuwigen Godt in mijnen Heere en Saligmaker Christus Jesus, die ons getrokken heeft uit de hand en maght des Duivels, en der sonde, hem biddende, dat 't hem behage, in 't toekomend jaar en vervolgens al mijn leven te hebben de heerschappije en 't Oppergebied over mij, opdat ik van dag tot dag meer en meer mij leere oeffenen in de waare en oprechte practijc der Godvrucht, en mij te buigen ende te onderwerpen onder sijne heijlige wille. Met dit besluit, mijn Vader, beveel ik uw met alle de uwe aan de heilige bescherming van God, en smeek hem, dat hij over uw vermenigvuldige sijne zegeningen en hemelsche genadens door onsen Heere Jesum Christum. Doet mijne gebiedenis, als 't uw belieft, gelijk ook mijne groetenisse aan Mijnheer mijn Broeder¹⁵ en aan de andere die bij uw zijn, tot dat ik sal hebben geschreeven aan mijn Broeder selve. Adieu. Te Utrecht. Den. 13. Maart. 1655. Uw seer ootmoedige en gehoorsame Zoon. U: Huber. *

In de door Georgius Huber gekopieerde tekst volgt dan nog (op de plaats waar ik een asterisk* heb gezet) een door de achttiende-eeuwse vertaler niet overgenomen naschrift:

Si consentis in hoc quod antehac scripsi, mi pater,¹⁶ soo begeerden ick terstont nae Paesschen noch wel een klein vattie met butter, (de vaten die ick ghehad heb en waren niet dicht, zoodat bij faute van er peecel te kunnen opwerpen, de butter tot 2 mael toe weijnich min dan bedurven is geweest voor een deel) met eenige stuxkens roockvleesch. etc. K' heb laest geschreven van witte canonshosen [?] te maken,¹⁷ doch indien men mij 't linnen er toe oversent, soo bevind ick dat ick se bequamelijck hier self kan laten maecken. etc.

II. Brief d.d. 21 april 1655 van Ulrik Huber aan zijn vader Zacharias Huber, in vertaling aanwezig in Ryksargyf yn Fryslân (Rijksarchief in Friesland), archief van het Friesch Genootschap (toegang 344), inventarisnummer 451

Mijnheer en Vader.

Uw laaste brief heeft mij verheugt, en ook seer beroert, want in den beginne hebbende gesien de edelmoedige raad en resolutie, die gij genoomen had rakende de staat mijner studien, ben ik daar mede meer in mijn schik geweest, als ik uw kan seggen: Maar een weijnig daarna, als ik sagh, dat gij gewag maaktet van de Theologie, zedert die tijd heb ik gevoelt soo veele schielijke en groote angsten, en soo veel beroerende gedaghten in mijn herte, dat gij 't niet soudt kunnen gelooven. 'T is waar, ik hadde er te vooren wel aan gedagt, bij gelegenheid, dat ik overwoog de elendige staat, in welke voor 't meerendeel de kerken van ons land waren, en dat de voorname oorsaak daar van was, 't quaad leven en voorbeelt van de Dienaaren, soo dat 't onmogelijk was, dat sij selve onwedergeboren zijnde, op eeniger hande wijs ekonden bevorderen 't Koninkrijk Gods, en de oeffening van waare Godvrucht. Maar niet te min de weijnig apparentie, die ik daarin voor mij sagh, heeft mij altijd alle die gedaghten doen verdwijnen, tot dat laast uwe verklaring van mijne woorden mij op nieuw soodanige vreemde bewegingen veroorzaakte, als ik oijt gevoelt heb: Want 't scheen mij toe, dat mijn Geest mij drong en als 't ware dwong om dese resolutie te neemen, van mij te begeeven tot de studie der heilige Theologie, en daarentegen de aanmerking van de ongemakken, die soodanig een verandering sou aanbrengen, mijne onbequaamheit in verscheide opsigten, en al 't geen dat mij dat eenigsins onaangenaam konde maken, en voornamentlijk 't verlangen, dat ik hadde, en de groote drift om te vervolgen en af te doen onder sulck een verwagting de studie der Rechten, en nog andere swarigheeden, mij wilden overreden, om soo een voorstel te laten voorbij gaan, paste ik doen op mij toe, 't geen de Psalmist singt in den 73.^{ea} Psalm. vers. 8.

Daarom heb ik arbeijd gedaan,

Om dit stuck eens recht te verstaan,

Doch het blijft mij voor en naar,

Schier onbegrijpelijk en swaar.

Wat denkt gij dan, dat ik gedaan heb, mijn Vader? Ik heb mij wel gewaght, om eenige resolutie te neemen: Vooreerst, heb ik mijnen God seer vijeriglijk gebedden, en hem aanbevolen, 't geheele bestier van 't werk, dat, soo 't sijn welbehagen was, dat ik mij

14 Epp. I,10: et a toucher toutes ses actions à la loij et a la parole de Dieu,

15 Dr. Meile (ofwel: Aemilius) Huber (1628-1667), in 1652 lid van de vroedschap geworden, werd in 1655 burgemeester en was in de jaren 1656-1660 secretaris van Dokkum.

16 Vertaling: Als U instemt met hetgeen ik hiervoor geschreven heb, beste vader,

17 Wat voor 'hosen' hier bedoeld zijn, weet ik niet (staat er misschien Tanonshosen of Sanonshosen?). In het P.S. bij Epp. I,9

Verrijft, mi pater, soo begaarden ick toen
 stont nae Hoedse gon noeg wel een klein
 de alre met bulten, De vaten die ick ges
 gadt soo en worden int diegt, zoodat,
 Bij sancte van de poechel te kunnen op
 weyden, de bulten tot 2 maal tot wij
 nig min dan bedruven is geweest voo
 een deel) met enige stuxkend woerk
 vleses. etc. R. god laest gesgeven van
 witte Cananissen te maken, doef indru
 men mij t kunnen de toe ooverfont, soo be
 vind ick dat ick se bequaamlyck gide
 soel kan laten maeken. etc.

11.

Monsieur Mon Pere.

Vos dernieres Lettres m'ont responu, et
 et m'ont aussi troublez merveilleuse
 ment; Car au commencement ayant veu
 le genereux conseil et la resolution que
 vous aviez prise touchant la conduite de
 mes estudes, j'en ay este plus aise que je
 ne vous ^{en} dire. Mais un peu apres quand
 je vis que vous fassiez mention de la
 Theologie depuis ce temps la j'ay senty tant
 de chancres allarmes et tant de penchements
 troublez

daartoe begaff, hij mij wilde geeven een waare lust daartoe, en mij beneemen alle de hinderpalen, die mij daar in konden beletten (wat belangt de langheit

van tijd en de kosten, ik soude uw kunnen aantoonen, dat nog 't een nog 't andere in geval van verandering meerder sal worden) maar soo dat sijn

wille niet was, dat hij mij wilde verlossen van soo een lastige quaal, en mij de genade doen, om mijn leeven door te brengen, en alle de daden van mijn roeping te schikken tot sijne heerlijkheid, tot saligheid mijner ziele, en tot stichting van mijn Naasten. Op dit besluit heb ik, mijn Vader, mij verlaten, sonder echter te verliesen 't verlangen, dat ik hadde om mijn eijgen studie te vervolgen, met daar in reets een nieuwe ordre en schikking te maken, om mij voortaan in 't geheel op een andere manier te oeffenen. Maar om een finale resolutie te neemen, en om te beginnen, ofwel om 't een oft ander met ernst te vervolgen, is 't noodig, mijn Vader, dat ik ten eersten te rug keere na uwe alle, voor de tijd van drie maanden, ten eijnde dat ik hebbende mij beraden na uw besluit¹⁸ na de hondsdagen na een andere Academie, dien gij de bequaamste sult vinden, mag gaan. Want hier kan ik voor tegenwoordig geen groote zaken doen, en 't Collegie, dat ik begonnen heb,¹⁹ behaagt mij niet veel. Mijnheer de Professor²⁰ heeft mij ook aangesogt een Disputit onder hem te houden ('t geen de Professoren weijnig doen, maar alle Disputiten geschieden op versoek van de studenten selve) ofwel dat ik selve over een stoffe sou schrijven en deselve publijcq verdedigen. Maar ik wel wetende, dat dat een saak was van veel kosten, en gerucht, maar van weijnig vrucht, sloeg ik 't soo beleeft af als ik kon.²¹ Dit dan, mijn Vader, sal, gelijk ik uw segge, 't beste zijn, dat ik sonder eenig uitstel weder thuis koome, en uw de tijd geeve, om over mijne studien uw te bedenken, en voor 't toekomende een besluit te neemen. ** Ik beveele uw Mijnheer en Vader in de heijlige hoede van Godt, hem geduurig smeekende, dat 't hem behage uw te willen bijstaan met sijn Genade en Gunst. De Genade onses Heeren Jesu Christi zij met uwlieden. Amen. Dit zijn gebeden van uwen seer ootmoedigen en gehoorsamen Zoon. U: Huber. Te Utrecht. den 21. April. 1655.***

Ook in deze brief staat in de door Georgius Huber gekopieerde brievencollectie het een en ander dat de vertaler

heeft weggelaten. Op de plaats waar ik ** heb gezet volgt:

Le beurre donc que vous m'aviez promis doit estre arresté, et moi je r'amenerai aussi ce qu'il reste encore de mon victuaille avec tous mes autres hardes. Mais pour le reste, Mon Pere, pour sortir honnestement d'icij, et pour paijer mon Hostesse, mon Professeur, mon Maistre François, et quelques autres debts je vois qu'il me faut avoir encore quelque cinquante francs ou quelque peu d'avantage. Les frais sont aucunement²² grands, je le confesse, mais moi, Mon Pere, je ne puis dire autre chose, si ce n'est que j'ai mesné mon argent tant qu'il m'estoit possible. Quant a cela dont je vous viens de parler au commencement, Mon Pere, je voudrois bien que vous n'en parliez a personne afin qu'en cas de continuation on n'en parle a mon praejudice. Mais c'est assez.

Als naschrift na de datering (dus op de plaats waar ik *** heb gezet) volgt dan nog:

C'estoit hiér, Mon Pere, que mon Maistre François me disoit qu'un sien amij avoit receu de lettres d'un certain Lieutenant Colonel à Breda, hors des quelles il avoit entendu que le Roij d'Escosse quelques trois ou quatres jours passez avoit esté pas loing de la ville seulement avec deux serviteurs bien harachés et bien fatigués et qu'il avoit envoyé au dict Lieutenant, qui est Anglois, pour lui demander s'il n'ij avoit d'apparence pour se reposer quelque temps dans la ville, sans estre connu, ce que le dit Seigneur lui desconseilloit, parce que auparavant il avoit longtemps demeuré dans la ville, et que cela se ne pouvoit faire sans encourir quelque deshonneur ou bien quelque dangier de sa personne, tellement qu'il estoit contraint de se laisser convoijer par le dit Seigneur jusques a trois heures de la, d'ou le lendemain il print chemin vers la ville de Cologne.²³

23. Huberiana nonnulla (3): over de 'zuiverheid' van de politica

(Utrecht, 1 maart 1655) vraagt Huber of men thuis '2 of 3 paer witte over-hosen' voor hem wil maken.

¹⁸ besluit is onderstreept; in de marge staat, kennelijk als alternatieve vertaling, onderstreept: raad.

¹⁹ Huber was gaan deelnemen aan een collegium (een soort werkgroep van studenten onder leiding van de professor).

²⁰ Cyprianus Regneri ab Oosterga (1614-1687).

²¹ Een disputatie was een geschrifte van de hand van een professor of een student dat (gewoonlijk onder voorzitterschap van de professor) door de student verdedigd werd in een daartoe belegde, veelal openbare bijeenkomst (ook wat in die bijeenkomst gebeurde heette disputatie). Wat betreft de kosten waarvan hier sprake is: het gaat om drukkosten en om de kosten van een feestje.

²² Ik heb het gevoel dat Huber aucunement hier en elders gebruikt in de betekenis van 'tamelijk', 'enigszins' (en zo is het ook opgevat door de vertaler).

²³ Iets wat hier op lijkt is het gerucht waarvan Huber in zijn eerste brief naar huis gewag maakt, nl. dat de Zweedse koningin in cognito in Utrecht was gesignaleerd, 'habillée en homme' (Epp. I,1; d.d. 28-7-1654). Korte tijd daarna was ze in Antwerpen, waar

De hierboven (nr. 21 sub 4) genoemde *Dissertationes Politicae* ('Politieke beschouwingen', in de zin van: 'Beschouwingen behorende tot het terrein van de politica') zijn – naar ik hopelijk in mijn proefschrift aannemelijk heb gemaakt – voortgekomen uit het onderwijs in de politica dat Ulrik Huber (1636-1694) in de jaren 1657-1665 in de Franeker faculteit der artes gegeven heeft. Toen hij in 1657 werd benoemd tot hoogleraar in die faculteit, werd als zijn leeropdracht genoemd: welsprekendheid (dat was Latijn) en geschiedenis. Huber stond er toen echter op dat daarin ook de politica zou worden opgenomen. Als jong jurist voelde hij zich niet zo vertrouwd op het terrein dat hij zou moeten doceren en de politica was een (traditioneel nauw met de geschiedenis verbonden) vak waarin hij nu juist wat zou kunnen presteren: een vak immers dat naar zijn zeggen veel raakpunten had met de rechtswetenschap. Er waren volgens Huber heel wat onderwerpen die door rechtswetenschap en politica beide behandeld werden maar dan vanuit een verschillende gezichtshoek.

Acht jaar is Huber hoogleraar geweest in de eloquentie, geschiedenis en politica. In 1665 ontstond er door het overlijden van Hubers leermeester Wissenbach een vacature in de Franeker juridische faculteit en maakte Huber de overstap naar een juridische leerstoel. Naast zijn leeropdracht voor Romeins recht kreeg hij eind 1670 bovendien (natuurlijk op eigen verzoek) een leeropdracht voor *ius publicum* ('publiekrecht', hier op te vatten als *ius publicum universale*: 'algemeen staatsrecht' (= 'rechtsgeleerde algemene staatsleer')). In 1672 verscheen van zijn hand een boek over deze naar zijn eigen zeggen nieuwe discipline: *De Jure Civitatis libri tres* (tweede druk: 1684; derde en definitieve editie: 1694). In dit boek zette Huber in een paar woorden uiteen dat men het algemeen staatsrecht scherp moest onderscheiden van de politieke wetenschap, zoals ik de politica maar wil benoemen, en dat men beide disciplines niet door elkaar moest halen. In een in 1682 gehouden rede, ook afgedrukt in de tweede editie van *De Jure Civitatis* (1684), zette hij principieel uiteen wat de wetenschap van het algemeen staatsrecht was en hoe zij zich verhield tot de politieke wetenschap. De wetenschap van het algemeen staatsrecht bestaat, daar kwam het zo ongeveer op neer, uit een verzameling rechtsgeleerde leerstukken (of, zo men wil: theorieën) die traditioneel binnen de politica behandeld worden (daar zijn zij ook ontstaan) maar die daar naar hun aard niet thuis horen. Want in de politica gaat het om de vraag naar het

effect, de uitwerking, dus: naar het praktisch nut van menselijk handelen. Deze discipline houdt zich bezig met de *quaestio utilitatis*. Binnen het kader van de politieke wetenschap behandelde problemen waarin het niet om de nuttigheidsvraag maar om de vraag naar het recht (om de *quaestio iuris*) ging moesten worden toegewezen aan een nieuwe rechtsgeleerde discipline, het reeds genoemde *ius publicum universale* ofwel algemeen staatsrecht. Het creëren van de nieuwe wetenschap van het algemeen staatsrecht had dus een zuivering van de wetenschap der politiek tengevolge: de politica werd daardoor ontdaan van elementen die er niet in thuis hoorden. Het waren – als ik Huber goed begrepen heb, want dat zei hij niet expliciet, en dat zag hij zelf misschien ook niet – elementen die hun intrede in de politica hadden gedaan sinds Bodin in *Les six livres de la République* (1576) het soevereiniteitsbegrip ontwikkeld had. Wat daarvan ook zei, sinds (in 1606) Lipsius' handboek over de politica verscheen waren er volgens Huber geen specimina van de wetenschap der politiek meer verschenen waarin de oude (naar hij zei 'aristotelische') zuiverheid van deze discipline bewaard was. Toen hij studeerde was het dus gebruikelijk om de politica te doorspekken met 'rechtsgeleerde' beschouwingen.

Terwijl Hubers pogingen in 1657 om de politica in zijn leeropdracht opgenomen te krijgen nu niet direct doen vermoeden dat hij van plan was bij het onderwijs in deze discipline sterk te gaan afwijken van wat in zijn tijd gebruikelijk was, heeft hij dit kennelijk – hetzij direct, hetzij na enige tijd – wel gedaan. De uit dit onderwijs voortgekomen *Dissertationes Politicae* blijken immers vrij te zijn van iedere rechtsgeleerde smet. De politica is hij dus (geheel overeenkomstig de opvattingen die Huber in 1682 met enige uitvoerigheid uiteenzette) in haar vroegere zuiverheid hersteld. Dat is natuurlijk een heel opmerkelijke breuk met de gangbare opvattingen. Opmerkelijk ook omdat zij niet het werk was van een geleerde met een grote staat van dienst maar van een hele jonge man aan het begin van zijn carrière.

Nu is het misschien niet zo uitzonderlijk dat een jeugdig persoon zich verzet tegen de traditie maar het komt veel minder voor dat zo iemand er ook in slaagt om haar te vervangen door iets dat wel overeenstemt met zijn pretenties. De methodische 'zuiverheid' van de politica, zoals Huber die in 1682 bepleitte, is de keerzijde van de methodische zuiverheid van het algemeen staatsrecht die hij al in zijn boek van 1672 demonstreerde. In mijn proefschrift heb ik uit het feit dat Huber zich er in zijn *Dissertationes Po-*

liticae zo zorgvuldig voor heeft gehoed de grenzen met de rechtswetenschap te overschrijden (anders gezegd dat hij in de *Dissertationes Politicae* geen rechtsvragen behandeld heeft) afgeleid dat de gedachtenwereld waaruit Hubers boek van 1672 voortkwam stamt uit de eerste helft van de jaren 1660: toen zijn de grondslagen gelegd voor wat enige tijd later zou uitmonden in onderwijs in (1670) en in een boek over 'de nieuwe wetenschap van het algemeen staatsrecht' (1672). Als deze opvatting juist is, dan documenteert het handschrift met de *Dissertationes Politicae* (hoe weinig diepgravend de daarin neergelegde beschouwingen verder ook zijn) een belangrijke mijlpaal in de ontwikkeling van Hubers wetenschappelijke ideeënwereld.

De in mijn proefschrift neergelegde visie (kort samengevat: de grondslagen van *De Jure Civitatis* zijn al in de eerste helft van de jaren 1660 gelegd) zag ik bevestigd toen ik later begreep dat Huber ook nadat hij in 1665 hoogleraar in de juridische faculteit was geworden al spoedig had gebroken met een traditie. De (didactisch minder geschikt gebleken) geschriften van zijn vereerde Franeker leermeester J.J. Wissenbach (1607-1665), die hij in 1665 bij zijn onderwijs was gaan gebruiken, schoof hij al na een paar jaar terzijde. Vervolgens staakte hij ook een door hem zelf opgezet werk, om daarna in 1670 – bekommerd als hij was om de zuiverheid van de rechtswetenschap (in dit geval ging het om de studie van het Romeinse recht) – een boek uit te geven met rechtsgeleerde beschouwingen die niet thuis hoorden in een zuiver juridische explicatie van de Justiniaanse wetgeving. Het karakter van dit boek was tot uiting gebracht in de titel: 'Justiniaanse uitweidingen', heette het, ofwel: 'Uitweidingen bij de explicatie van de Justiniaanse wetgeving' (*Digressiones Justinianae* (1670)). Deze 'uitweidingen' zijn een nevenproduct van de arbeid aan zijn latere hoofdwerk over het Romeinse recht: de *Praelectiones Juris Romani et hodierni* (3 delen, 1678/1687, 1689, 1690). Zoals het Huber bij zijn beoefening van het Romeinse recht verging, zo was bij zijn bemoeienissen met staatswetenschap iets vergelijkbaars gebeurd. Aan de publicatie van *De Jure Civitatis*, een hoogtepunt in zijn oeuvre, ging vooraf wat in zijn geleerde activiteiten een bijproduct is: zijn in afschrift bewaard gebleven *Dissertationes Politicae*, de nooit voor publicatie uitgewerkte aantekeningen over de wetenschap der politiek dus.

Over Hubers onderwijs in de wetenschap der politiek is niet heel veel meer bekend dan wat men uit zijn

Dissertationes Politicae kan afleiden. Toen mijn proefschrift in 1975 bij de zetter lag, kon ik nog de tekst van twee onder Huber verdedigde disputaties in handen krijgen (en verwerken). Ook deze twee geschriften van leerlingen van Huber waren vrij van wat ik nu maar rechtsgeleerde smetten noem. Sinds Jacob van Sluis en Ferenc Postma de laatste jaren enkele tot dusverre onbekende, in de jaren 1664-1665 onder Huber verdedigde disputaties hebben opgespoord, is het mogelijk nog iets meer over het karakter van Hubers onderwijs en over zijn opvattingen over de noodzaak om politica en ius publicum universale, de wetenschap der politiek en die van het algemeen staatsrecht, zorgvuldig uiteen te houden. Het gaat hier om twee disputaties, geschriften van studenten die in het kader van het onderwijs in de politica onder voorzitterschap van Huber verdedigd werden tegen bedenkingen van andere studenten. Ik heb ze in twee artikeltjes in *It Beaken*, het tijdschrift van de Fryske Akademy, (jrg. 58 (1996), nr. 4, p. 161-167 en jrg. 62 (2000), nr. 4. p. 235-244), beschreven en geanalyseerd en vat mijn bevindingen hier samen.

Het interessantst van de nieuw gevonden stukken is die van de Litouwse edelman Christophorus Wichert (1664). Die gaat namelijk over de soevereiniteit, een onderwerp dat in Hubers *Dissertationes Politicae* niet werd aangeroerd en dat in zijn boek over het algemeen staatsrecht het centrale onderwerp vormde: in het kader van het onderwijs in de politica werd hier een onderwerp behandeld dat volgens Huber tot het wetenschap van het algemeen staatsrecht behoorde. Als Huber Wicherts disputatie destijds al als een vergrijp tegen de wetenschap heeft gezien, dan nog is het heel begrijpelijk dat hij het stuk heeft geaccepteerd: als het overal elders zou zijn aanvaard, dan kon hij het natuurlijk niet weigeren. En bovendien: de student hoefde ook volgens de mores van toen niet te zweren bij het woord van de meester. Kijkt men naar de inhoud van Wicherts verhandeling, dan is het opmerkelijk hoe zorgvuldig de auteur er voor heeft gezorgd geen verschillende vraagstellingen 'te vermenigen', 'door elkaar te halen': hij beperkt zich strikt tot het behandelen van rechtsvragen. Anders gezegd: hij onthoudt zich van het behandelen van utiliteitskwesaties (de vragen waar het volgens Huber in 1672 en 1682 in de politica om gaat). Zijn disputatie is dus een zuivere proeve van algemeen staatsrecht onder de vlag van de politica.

Ook de andere disputatie (van de hand van de Zeeuwse edelman Anthonius de Huybert) draagt het jaartal 1664, maar zij heeft anders dan die van Wi-

chert een zuiver politiekwetenschappelijke inhoud en sluit door haar volstrekt a-juridisch karakter naadloos aan bij de twee disputaties die ik reeds in mijn proefschrift noemde (één van de Friese edelman Bernerduus Heeringa a Grovestins uit 1662 en één van de Deen Cosmus Bornemann uit 1663). In De Huyberts disputatie (1664) wordt het oud-Griekse college der Amphyctionen geanalyseerd en – in het voetspoor van Hugo de Groot – vergeleken met de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Die vergelijking is er volgens De Huybert helemaal naast.

Heeringa, die schreef over de vraag wat één politieke gemeenschap is (1662), Bornemann, die het Griekse schervengericht behandelde (1663) en De Huybert met zijn Ampicyonen (1664) hebben in hun verhandelingen de grenzen van de wetenschap der politiek niet overschreden. In zoverre sporen hun beschouwingen geheel met de *Dissertationes Politicae* van hun leermeester. Toch wijken zij in hun betogen op twee manieren van Huber af (voor mijn beschou-

wingen over het wetenschappelijk karakter van de politica is dat overigens niet van belang). Schermt Bornemann met nog veel meer klassieke eruditie dan Huber in zijn *Dissertationes Politicae* deed, Heeringa en De Huybert gaan veel explicieter dan Huber in op toestanden van de eigen tijd (die in de *Dissertationes Politicae* slechts sporadisch in het voorbijgaan aan bod komen).

Summa summarum: zowel de zuiver politieke beschouwingen van Heeringa, Borneman en De Huybert als de zuiver algemeen staatsrechtelijke verhandeling van Wichert zijn te zien als argumenten voor de stelling dat Huber reeds in de eerste helft van de jaren 1660 zeer gespist was op het handhaven van de methodische zuiverheid in de wetenschappelijke studie van de staat. Anders gezegd: de ideeënwereld die ten grondslag ligt aan de in *De Jure Civitatis* (1672) geïntroduceerde wetenschap van het algemeen staatsrecht stamt inderdaad uit de eerste helft van de jaren 1660.

Zeger-Bernard van Espen. 300 Jaren Jus Ecclesiasticum Universum

Het volledige oeuvre van de canonist Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728) beslaat meer dan 4300 bladzijden in folio. Hierdoor kan Van Espen zonder meer bestempeld worden als de belangrijkste canonist van de Nederlanden tijdens het Ancien Régime. De 300ste verjaardag van de publicatie van zijn belangrijkste werk, het *Jus Ecclesiasticum Universum* (1700) was de aanleiding voor het colloquium over deze canonist en zijn oeuvre dat te Leuven werd gehouden van 21 tot 23 september 2000. De organisatie van de afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid (K.U. Leuven) en van de faculteit Kerkelijk Recht kon van in het begin rekenen op de enthousiaste steun van het Centrum voor de Studie van het Jansenisme en het Centrum voor Oecumenisch Onderzoek van de Faculteit der Theologie (K.U. Leuven), van het departement Geschiedenis (Faculteit der Letteren – K.U. Leuven), van de Faculteit der Theologie van de Universiteit Utrecht en van het Oud-Katholiek Seminarie te Amersfoort. De brede organisatorische basis, het patronaat van drie Belgische en Nederlandse aartsbisschoppen, de financiële steun van verscheidene instellingen in België en Nederland en het – gezien het gespecialiseerde onderwerp – aanzienlijk aantal van 65 deelnemers (uit België, Nederland, Frankrijk, Italië, Spanje, Zwitserland, Verenigde Staten en Brazilië), bewezen het nut van het colloquium en de belangstelling voor de materie.

Van Espens werk werd gekenmerkt door een voortdurende zorg voor een goede en correcte rechtsgang in de Kerk. Het is vanuit deze bezorgdheid dat zijn ideeën over de Kerk-Staat verhouding en over het ecclesiologisch model van de Kerk voortsporen. Zijn ideeën over deze aspecten werden door contemporaine tegenstanders als jansenistisch bestempeld. Op het einde van de zeventiende eeuw was het jansenisme een vlag die de heterogene lading bedekte van alles wat tegen de Romeinse suprematie binnen de Kerk was. Hoewel een algemene inleiding op het jansenisme (door Jan Roegiers – K.U. Leuven) zeer nuttig was, ging het historische gedeelte van het colloquium bewust niet in op de jansenistische traditie waarin Van Espen zich bewoog, maar beklemtoonde het veel meer de juridische en ecclesiologische aspecten van Van Espens werk. Bart Wauters (K.U. Leuven) gaf een inleidende beschouwing over de juridische constructie van de *Ecclesia Belgica* en meer in het algemeen

over de verhouding tussen Kerk en Staat volgens Van Espen. Hij concludeerde dat het Van Espens primaire bedoeling was het recht en de rechtsgang binnen de Kerk te bewaren en te beschermen. Het koninklijk *placet* en de *recursus ad principem* waren formele rechtsmiddelen om het materiële recht van de Kerk, dat volgens Van Espen vooral uit gewoonterecht bestond, te vrijwaren. Doordat de Staat de formele rechtsbronnen van de Kerk onder zijn controle had gebracht, kon de Kerk volgens Van Espen geen publiekrechtelijke macht bezitten. De Kerk was enkel een spirituele gemeenschap. De publiekrechtelijke macht was alleen in handen van de seculiere heerser, niet om de spirituele autoriteit van de kerkelijke hiërarchie te verminderen, maar wel om ervoor te zorgen dat de Kerk de eigen rechtsregels zou respecteren en naleven. Jan Lokin (Rijksuniversiteit Groningen) kwam tot dezelfde conclusie voor de privaatrechtelijke aspecten van Van Espens werk. Remco van Rhee (Universiteit Maastricht) gaf in zijn lezing een overzicht van de verschillende juridische acties die gezamenlijk als *recursus ad principem* werden bestempeld. Rechts-historische facetten van Van Espens werk werden voorts belicht door Dominique Bauer (K.U. Leuven) die na vergelijking met Ivo van Chartres en met het *Decretum Gratiani* in het traktaat over simonie Van Espens zorg voor jurisdatie en hervorming van de bestaande praktijk belichtte. Carlotta Latini (Università di Macerata), recent gepromoveerd op een proefschrift over het asielrecht, lichtte Van Espens traktaat over dit onderwerp toe. Guido Cooman (K.U. Leuven) besprak de veroordeling van het *Jus Ecclesiasticum Universum* door het Heilig Officie: niet alleen juridische argumenten lagen aan de basis van de veroordeling, maar evenzeer een conjunctuur in het Vaticaan die jansenisten en hun vrienden niet bepaald gunstig gezind was. De ultieme bevestiging van het feit dat Van Espen allesbehalve een theoloog was, maar veel meer een jurist, werd geleverd door de decaan van de Leuvense faculteit Theologie, Mathijs Lamberigts; hij toonde aan dat Van Espen niet veel kaas had gegeten van een gesofisticeerd en verfijnd theologisch concept zoals de *Ecclesia Primitiva*.

In de twaalfde eeuw was de ecclesiologie een wetenschap die voornamelijk door canonisten werd bestudeerd; in de eenentwintigste eeuw wordt ze vooral door theologen beoefend. In het begin van de achttiende eeuw bevond de ecclesiologie zich tussen deze twee domeinen in door de dubieuze ontwikkelingen in de nasleep van het vijftiende-eeuwse conciliarisme. Zonder rechtstreeks het pauselijke primaat

aan te vallen, sloot Van Espen wel aan bij tradities die in de lijn van het concilie van Trente het episcopaalisme verdedigden en zelfs een meer 'democratische' opvatting zoals het richerisme huldigden. Knut Walf (K.U. Nijmegen) gaf een inleidende lezing over de episcopalistische ideeën van Van Espen. Een zeer bekend voorbeeld hiervan was Van Espens verdediging van Cornelius Steenhoven, die bisschop van Utrecht werd gewijd zonder toestemming van Rome. Jan Hallebeek (Vrije Universiteit Amsterdam – Universiteit Utrecht) en Gerrit Vanden Bosch (Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen) belichtten Van Espens invloed op de katholieken en 'oud-katholieken' in de Verenigde Provinciën.

Van Espens internationale vermaardheid reikte veel verder dan de Nederlanden. Door zijn contacten met Ernest Ruth d'Ans, de leider van een internationaal netwerk van jansenisten, werden de werken van de Leuvense canonist over heel Europa verspreid – zoals werd aangetoond door Michel Van Meerbeeck (K.U. Leuven). De precieze invloed van Van Espen in Spanje, Frankrijk, het Heilig Roomse Rijk en het Italiaanse schiereiland werd aangetoond door specialisten in het jansenisme, respectievelijk Antonio Mestre Sanchis (Universidad de Valencia), Jacques Grès-Gayer (The Catholic University of America), Wolfgang Seibrich (Universität Trier) en Pietro Stella (Pontificia Università Salesiana – Università degli Studi di Roma Tre). Samengevat kan worden gesteld dat Van Espen in heel katholiek Europa bekend was en ook overal intensief werd gebruikt, maar dat in Frankrijk door de sterke eigen regalistische en galliaanse traditie zijn invloed beperkt gebleven is.

In het begin van de negentiende eeuw werd het *Jus Ecclesiasticum Universum* als handboek gebruikt in de Spaanse en Italiaanse seminaries en universiteiten. Ook in Duitsland, zoals aangetoond door Angela Berlis (Alt-Katholisches Seminar der Universität Bonn), bleef hij het voorbeeld van geleerden zoals J.F. von Schulte, de peetvader van de moderne studie in de geschiedenis van het kerkelijk recht. In België (Leo Kenis – K.U. Leuven) en Nederland (Theo Cle-

mens – KTUU) daarentegen werd hij in het onderwijs van katholieke instellingen 'vergeten'. De reden hiervoor lag in de ultramontane consensus in de Kerk zelf, in de strijd tussen Kerk en Staat in negentiende-eeuws België en het hieropvolgend gebruik en misbruik van het beeld over Van Espen door anti-klerikalen zoals François Laurent (Vincent Viaene en Fred Stevens, beide K.U. Leuven).

De laatste sessie van het colloquium werd besteed aan de relevantie van Van Espen voor hedendaagse juridische en ecclesiologische problemen. Maurice van Stiphout (K.U. Leuven) toonde aan dat in het geval de kerkelijke rechter de eigen canonieke rechtsregels niet volgt, de benadeelde partijen een beroep kunnen doen op de seculiere rechter. Dit is een rechtstreekse toepassing van de *recursus ad principem*, een rechtsfiguur die door Van Espen juridisch werd onderbouwd. Ruud Huysmans (K.U. Leuven) en Jan Visser (Universiteit Utrecht – Oud-Katholiek Seminarie Amersfoort) stelden de vraag of Van Espens ecclesiologische idealen kunnen worden gesitueerd in de hedendaagse katholieke respectievelijk oud-katholieke tradities. Beiden kwamen ze tot de conclusie dat dit kon. Anton Houtepen (I.I.M.O. – Universiteit Utrecht) bevestigde dit en gaf perspectieven voor een oecumenische ecclesiologie.

Het internationaal en interdisciplinair colloquium en zijn 25 sprekers toonden niet alleen het historische maar ook het hedendaagse belang aan van de Leuvense canonist. De wisselwerking tussen canonisten, theologen, rechtshistorici, juristen en historici werd door zowat alle deelnemers als bijzonder vruchtbaar ervaren. Dankzij de lezingen, die over het algemeen van een hoog niveau waren, kan het colloquium over Zeger-Bernard Van Espen een onverdeeld succes genoemd worden. Hopelijk is een volgende verjaardag in 2028 niet nodig om het wetenschappelijk onderzoek naar het oeuvre van Van Espen te stimuleren.

Leuven

Bart Wauters

MR. M.S. VAN OOSTEN HERDACHT ALS MAGISTRAAT

Op 15 augustus 2000 overleed op ruim negentigjarige leeftijd in zijn woonplaats Den Haag de oud Procureur-Generaal bij de Hoge Raad, Meelf Sybens van Oosten. Hij werd geboren in 1909 in het Groningse veendorp Kiel-Windeweer (gemeente Hoogezand). Zijn vader, ds. F.H. van Oosten, was daar hervormd predikant. Na zijn gymnasiumtijd te Rotterdam – de dominee was beroepen in Capelle aan de IJssel en daarna in Rotterdam – studeerde hij rechten in Leiden, waarbij hem vooral de vaderlandse rechtsgeschiedenis interesseerde. Zijn in 1938 verdedigde dissertatie en ook andere publicaties van zijn hand hadden daarop betrekking. Collega Feenstra, in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, en collega Nève in dit tijdschrift Van Oostens betekenis als rechtshistoricus belichtend, zullen hieraan ongetwijfeld aandacht schenken. Zelf zal ik mij, overeenkomstig de gemaakte afspraak, bezighouden met zijn (46-jarige) loopbaan als lid van de rechterlijke macht.

Daartoe rekenen wij ook maar zijn jarenlange functie als waarnemend ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij de kantongerechten in het arrondissement Rotterdam, waartoe hij op 5 juli 1933 werd benoemd. Hij werd gestationeerd in het te Schiedam gevestigde deel van het parket, dat zich met de kantongerechten van respectievelijk Schiedam en de Zuid-Hollandse eilanden bezighield. In 1939 verhuisde hij naar Leeuwarden, waar hij tot ambtenaar van het O.M. was benoemd. Zijn – zo zouden wij tegenwoordig zeggen – RAIO-tijd zat er op. In 1942 keerde hij, benoemd tot substituut-officier van justitie bij de rechtbank, terug naar Rotterdam. Zijn lange loopbaan aldaar werd in de zomer van 1944 echter abrupt onderbroken, toen hij samen met zijn vriend en collega Harry van Doorn, de latere CRM-minister in het kabinet Den Uyl, in zijn huis op heterdaad door de Duitsers werd betrapt op het luisteren naar de Engelse zender. Drie maanden verbleven zij in het kamp Amersfoort, waar zij in de warrige dagen rondom Dolle Dinsdag werden vrijgelaten. Met zijn tweeën op één fiets arriveerden zij kaalgeschoren en wel nog dezelfde dag weder bij vrouwen en kinderen.

Een kleine tien jaar heeft hij daarna nog op het Rotterdamse parket gewerkt. Bij oppervlakkige

waarneming kwam hij daar over als een studeerka-mergeleerde, verdiept in en omringd door boeken, zich schijnbaar maar matig interessierend voor functionele winkeldievegges en dronken vechtersbazen. Maar als er belangrijke zaken dienden excelleerde hij, bijvoorbeeld in een uiterst ingewikkelde geruchtmakende fraudezaak (de Oudewaterse bank). Ook fungeerde hij als een onuitputtelijke en zakelijke informant voor jongere collegae, voor wie hij een soort opleider was. Eenmaal deed zich een mini-incident voor, waarmee zich zelfs de hoofdcommissaris Staal bezighield: Van Oosten werd bekeurd, omdat hij zich volmaakt in strijd met de APV had laten vervoeren op de buitentreeplank van de overvolle tram, en wel met één hand aan de leuning en met de andere een aantal boeken omklemmend.

In 1954 kwam er een eind aan zijn kleurrijk verblijf in de havenstad en verhuisde hij naar Arnhem, waar hij was benoemd tot Advocaat-Generaal bij het Hof,

een functie die hij in januari 1957 verwisselde voor raadsheer in het College. Hij nam toen zitting in de kort tevoren ingestelde belastingkamer, hetgeen wellicht hen die Van Oosten kenden van het commune recht en van de rechtsgeschiedenis, zal hebben bevreemd: was hij in dit geval niet, om hemzelf te citeren, een *miles levis armaturae*? Zij zien er dan echter aan voorbij dat Van Oosten van 1949 tot 1957 secretaris was van de raad van beroep voor de directe belastingen in Rotterdam, hetgeen wellicht mede zijn uiterst deskundig optreden in de zaak Oudewaterse bank verklaart. November van hetzelfde jaar (1957) werd hij benoemd als Advocaat-Generaal bij de Hoge Raad. Op 1 december 1973 volgde hij Lange-meijer op als Procureur-Generaal, een ambt dat hij tot 1 november 1979 bekleedde.

Voor deze gelegenheid weer een aantal conclusies van zijn hand gelezen hebbend, meen ik te mogen stellen dat Van Oosten, op het terrein van het strafrecht maar ook op dat van het hem uiteraard minder vertrouwde civiele recht, degelijk werk heeft geleverd. Het gebeurde niet vaak dat de Hoge Raad, zoals dat wel heet, hem niet volgde. Dat is echter ook deswege te verklaren: anders dan zijn voorganger Lange-meijer gaf hij geen aanzetten tot het creëren van nieuw recht. Geheel in overeenstemming met zijn karakter streefde hij naar continuering van het bestaande, deze opvatting niet zelden ondersteunend met een verwijzing naar buitenlands recht en literatuur (vgl. NJ 1970, 220; 1970, 327; 1970, 382; 1970, 388; 1976, 89; 1976, 233; 1976, 393; 1976, 568), maar vooral met een beroep op de rechtsgeschiedenis. Zie bijvoorbeeld NJ 1969, 366; NJ 1970, 3; 1970, 192; 1971, 40; 1971, 18 en natuurlijk de 14 kolommen beslaande conclusie in NJ 1978, 693 waarin de voor hem zo belangrijke Cornelis van Bijnkershoek een rol speelde.

Zoals hij in zijn persoonlijke optreden vormelijk en gedecideerd maar wel zeer hoffelijk was – in het concentratiekamp redde hij zich daarmee uit een uiterst precare situatie doordien hij de kampcommandant, die hem en zijn vriend Van Doorn op een ernstige overtreding (van het rookverbod) had betrapt, voordat deze een woord had kunnen zeggen met veel charme uitnodigde met hen van “eine Amerikanische

Zigarette” te genieten, waar deze overrompeld door zoveel politesse op inging en zijn ongetwijfeld zeer boze voornemens in rook liet opgaan – zo was hij dat ook in zijn ambtelijk optreden, met name in zijn conclusies door bijvoorbeeld de Hoge Raad uit alternatieven te laten kiezen (NJ 1971, 226 en 1971, 299). Zie ook NJ 1968, 315 en 1976, 450, waar wij onder meer lezen over de ‘geëerde pleitster voor verweerder’. Ik zei ‘lezen’, maar het is mij uit eigen waarneming bekend, dat Van Oosten zijn conclusies mondeling volledig placht voor te dragen, hetgeen de desbetreffende kamer van de Hoge Raad niet altijd enthousiast zal hebben gemaakt, maar misschien heb ik het mis.

Het werk van een Procureur-Generaal bij de Hoge Raad omvat natuurlijk meer. Ik denk bijvoorbeeld aan zijn adviezen aan de regering, zijn betrokkenheid bij de handhaving van (wat ik nu maar noem) het tuchtrecht over de zittende magistratuur, hetgeen soms pijnlijke beslissingen meebrengt, en de leiding van het parket en ten dele ook van de Hoge Raad zelf. Opvallend is – men kan dit topic rubriceren onder ‘werkverdeling’ – dat Van Oosten anders dan Lange-meijer, die niet zelden het instellen van cassatie in het belang der wet overliet aan zijn Advocaten-Generaal, dat altijd zelf deed. In totaal deed hij dat 35 keer. Onder vigeur van Langemeijer had hij dit als Advocaat-Generaal al 23 keer gedaan. Ik ontleen deze wetenschap aan de dissertatie van W.H.B. den Hartog Jager, *Cassatie in het belang der wet* (1994), p. 293.

Van Oosten was jarenlang hoofdredacteur van de *Nederlandse Jurisprudentie*, voorts lid van de Commissie van bezwaren en geschillen van de Nederlandse hervormde kerk, lid van de Commissie gewetensbezwaren militaire dienst en vice-voorzitter van het bestuur van de Stichting OVR.

Wanneer ik het vorenstaande met een enkel woord zou moeten samenvatten, dan zou ik willen stellen dat Van Oosten een magistraat is geweest die men ouderwets in de goede zin des woords zou kunnen noemen, toegerust met een grote kennis van recht en werkelijkheid. Degelijk, beheerst, correct jegens de justitiabelen en, zo voeg ik hieraan nog toe, oprecht gelovig maar vermijgend daarover publiekelijk te spreken.

M.S. VAN OOSTEN EN HET OUD-VADERLANDSE RECHT

Collega Rummelink vermeldt aan het slot van zijn herdenking van mr. M.S. van Oosten dat de overledene jarenlang vice-voorzitter van het bestuur van de Stichting OVR geweest was. Ik moge deze uitspraak nog ietwat scherper omlijnen: Van Oosten deed in 1961 zijn intrede in het bestuur van de toenmalige Vereniging. De eerste zeven jaren vervulde hij de rol van gewoon bestuurslid, op 1 januari 1968 nam hij het ondervoorzitterschap op zich. Dit zou hij tot zijn aftreden in 1991 blijven bekleden. De 'vereniging' was inmiddels (in 1976) in een stichting omgezet, een conversie die mede de bestuursfuncties omvatte.

Dertig jaar dus maakte Meelf Sybens van Oosten deel uit van het bestuur van OVR. Gedurende de helft van deze periode mocht ik hem meemaken als medebestuurder, tijdens onze jaarlijkse vergadering, maar vooral ook tijdens de daaraan traditioneel voorafgaande wildmaaltijd. Het was een genoegen, dan naast onze enige tijd geleden ontslapen vriend te mogen zitten, al onthield hij zich van de aan zijn disgenoten geserveerde gerechten. Hij was een boeiend causeur, met oog voor het komische en ongewone. Zo vertelde hij van een diner waaraan vele West-Europese procureurs-generaal bij de cassatiegerechten, of hun evenknieën, aanzaten, en hij terecht gekomen was in de buurt van zijn Franse collega. Deze vroeg hem: 'Qu'est-ce que vous pensez de Crouffe?'. De Nederlandse p.-g. antwoordde: 'Je ne connais pas un jurisconsulte néerlandais de ce nom', maar de Fransman bleek over Johan Cruyff te spreken. Een reden tot ietwat meewarige vrolijkheid.

Maar vaker kwam het oude vaderlandse recht ter sprake. Van Oosten droomde ervan, na zijn pensionering een studie van de 'weer' of 'gewere' te maken. Van zijn belangstelling voor dit onderwerp getuigde reeds zijn 'Vredeban en bezitsbescherming', opgenomen in de aan zijn voorganger mr. G.E. Langemeijer in 1973 aangeboden opstellenbundel. Op hoffelijke en vriendelijke wijze keerde hij zich daar tegen de opvattingen van de Leidse hoogleraar A.S. de Blécourt en van de 'kenner bij uitstek van het oud-vaderlands recht' L.J. van Apeldoorn, van 1921 tot 1945 hoogleraar aan de Amsterdamse gemeente-universiteit. Het is van die verdere studiën helaas niet geko-

men, doch de twee zojuist genoemde namen wijzen ons wel de weg naar twee karakteristieke facetten van Van Oostens persoonlijkheid. Van Apeldoorn was na zijn ontslag als hoogleraar uit de kring der rechtshistorici uitgestoten en bleef een buitengeslotene. Onze thans herdachte collega bezocht de in Den Haag wonende Van Apeldoorn echter regelmatig. Net als hijzelf was Van Apeldoorn de zoon van een predikant en hun vaders waren goed bevriend geweest. Van Oosten gevoelde mededogen voor deze 'foute' medemens en had respect voor diens wetenschappelijke kwaliteiten. Zijn verzoenend optreden werd duidelijk gedragen door zijn Christelijke geloofsovertuiging en zijn actief lidmaatschap van de Nederlands Hervormde Kerk. Van Apeldoorn stelde de toenadering zeer op prijs en is op zijn beurt (evenals de Leidse hoogleraar H.F.W.D. Fischer) Van Oosten behulpzaam geweest bij de samenstelling van het *Systematisch compendium der Observationes tumultuariæ van Cornelis van Bijkershoek* (1962). Het hoogst nuttige en voor de beoefenaar van de Hollandse privaatrechtsgeschiedenis onmisbare boek is overigens aan de Leidse romanist J.C. van Oven opgedragen.

En dan De Blécourt. Van Oosten was bij hem in 1938 gepromoveerd op *De ambtshalve vervolging naar oud-Friesch recht*, in welk boek hij poogde aan te tonen dat in het vroegmiddeleeuwse Friese (straf)recht reeds op beperkte schaal sprake is geweest van de inquisitoire procedure. Het gehele betoog richtte zich tegen de stelling die J. Frima in 1920 in zijn Groningse dissertatie *Het strafproces in de Ommelanden tuschen Eems en Lauwers van 1602-1749* had ontwikkeld, inhoudende dat de opkomst van de ambtshalve vervolging in een veel latere tijd heeft plaatsgevonden.¹ Vóór zijn promotie had Van Oosten al in het mede door zijn promotor opgerichte *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis* gepubliceerd² en ook daarna verschenen er in dat tijdschrift een artikel en enige recensies van zijn hand.³ Maar – evenals eertijds zijn promotor – liet Van Oosten zich niet betrekken in de vóór de Tweede Wereldoorlog ontstane animositeit tussen het *Tijdschrift* en de Vereniging OVR. Hiervan getuigen zijn langdurig lidmaatschap van het OVR-bestuur en zijn oprechte belangstelling in de activiteiten van die institutie en van haar individuele bestuursleden. Eén voorbeeld van dit laatste: toen ik over mijn voornemen sprak, de invloed van Van Apeldoorns proefschrift op de praktijk van het beheer van de kerkelijke goederen na te willen gaan, antwoordde Van Oosten onmiddellijk dat hij jaren lang onder de voorzitters Jhr. de Brauw en Van Harinxma thoe Slooten lid was geweest van het Sanhedrin van de Hervormde Kerk, waarin soms kerkelijk goederenrecht aan de orde was. Met andere woorden: een aanbod, mij behulpzaam te zijn. Met de benaming Sanhedrin placht Van Oosten licht spottend de ‘Generale Commissie voor de behandeling van bezwaren en geschillen’ aan te duiden. Overigens heb ik door omstandigheden mijn voorgenomen onderzoek niet kunnen voortzetten.

Ten gevolge van het beslag dat zijn ambtelijke

functies op zijn tijd legden, heeft de overledene buiten het hierboven vermelde niet veel het licht doen zien op rechtshistorisch terrein. Ik noem nog slechts zijn bijdrage aan de aan Prof.Mr. Ch.J. Enschede ter gelegenheid van diens zeventigste verjaardag in 1981 aangeboden bundel opstellen *Ad personam*. De reeds gepensioneerde p.-g. schreef toen over ‘Arbitraire straffen in de rechtspraak van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland’. Het zal de lezer niet verwonderen dat de namen van Bijnkershoeck en Pauw op deze bladzijden niet ontbreken.

Doch er was natuurlijk meer. Onze vriend verhaalde soms met voldoening hoe hij in zijn conclusies voor de Hoge Raad uitspraken van de Hollands-Zeeuwse voorganger van dit college had kunnen verwerken, in andere gevallen ’s Raads eigen arresten uit de negentiende eeuw. Wellicht zag zijn rechtshistorisch oog de afstand tussen 1975 en 1865 in een ander tijdsperspectief dan de nijvere raadsheren? Het geheel deed mij denken aan de trotse mededeling van oud-notaris mr. P.W. van der Ploeg dat hij tijdens zijn bewerking van de zevende druk (1976) van Meijers’ *Erfrecht* in enkele passages nog weer nieuwe Digestenteksten had opgenomen. Ook voor Van Oosten leefde de rechtsgeschiedenis.

Hij schreef ook geschiedenis. Met Langemeijer was hij na de oorlog initiatiefnemer tot het leggen van contacten met Duitse collegae via een Nederlands-Duitse Juristen Vereniging. Bij beiden stonden vergevingsgezindheid en het gevoelen dat herstel van de verbroken betrekkingen noodzakelijk was, voorop. Wat de hier herdachte rechtsgeleerde betreft, kan opgemerkt worden dat hij zich bij dit alles liet inspireren door de juristen die voortkwamen uit de *Bekennniskirche*.

Tijdens zijn leven was de aanwezigheid in onze kring van hem die thans is heengegaan, steeds een genoegen; zijn verscheiden laat een grote leegte achter.

1 Frima liet zich door Van Oosten echter geenszins van zijn (vermeende) ongelijk overtuigen; zie J. Frima, ‘Een en ander naar aanleiding van het proefschrift van M.S. van Oosten: *De ambtshalve vervolging naar Oud-Friesch recht* (Leiden 1938)’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis* 17 (1941), p. 223-229. H.F.W.D. Fischer koos in zijn recensie van Van Oostens proefschrift (in *RM Themis* 1939, p. 562-563) geen partij.

2 ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk tijdens de Republiek’, in: *TRg* 14 (1936), p. 173-200.

3 Onder andere: ‘Inleidende beschouwingen over het oudere Friese bewijsrecht’ [in strafzaken], in: *TRg* 18 (1950), p. 440-476.

HET NOTARIAAT IN BELGIË

Bespreking van: *Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden*. Onder leiding van Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens. Brussel: Gemeentekrediet, 1998. 311 pp. ISBN 2-87193-256-5.

In zijn 'Woord vooraf' op dit indrukwekkende en rijk geïllustreerde boek schrijft de heer François Narmon, voorzitter van het Directiecomité van het Gemeentekrediet: 'Het werk dat wij hier met genoeg voorstellen, heeft tot doel een zo volledig mogelijk beeld op te hangen van de geschiedenis van het notariaat [op het grondgebied van het huidige België] en van hen die het beroep van notaris hebben uitgeoefend'. Daarna wijst hij nog op de door de initiatiefnemers tot deze uitgaaf nagestreefde systematisering. Voor elk van de drie periodes waarin de stof verdeeld is, zou de rol van de notarissen op politiek, economisch, sociaal en godsdienstig vlak in al haar facetten besproken worden.

Als ik de inhoud en de structuur van het voor mij liggende kloekje – maar niet van een notenapparaat voorziene – boekwerk (25 x 29,7 cm) toets aan de door de heer Narmon geschetste idealen, dan blijkt het gestelde doel niet volledig bereikt en de beoogde systematische behandeling op lange na niet gelukt. Ik kom hierop nog uitgebreider terug. Vooraf wil ik echter twee meer algemene opmerkingen maken. De eerste is dat er naast het door mij besproken Nederlandstalige boek in 1998 ook een Franse versie is uitgekomen en dat ik met grote vrees dat vele onvolkomenheden van de Nederlandse editie in de Franse niet zullen voorkomen. De vertaling van de door Franstalige auteurs geschreven teksten in het Nederlands is namelijk zeer ongelijk van kwaliteit, soms zelfs volstrekt onbegrijpelijk. Wat moet een lezer (deel uitmakend van de volgens Narmon beoogde lezerskring, de notarissen, maar ook een 'breder publiek') beginnen met een passage als: 'De subtiele verschillen tussen de transactie van het akkoord of van de overeenkomst en van de toestemming, het aantal ruilingen ten opzichte van het aantal omwisselingen, zijn hier niet van kapitaal belang?' (p. 130) En wat is 'De balans van de inboedel?' (p. 133). Met art. 533 BBW komt men niet verder; wellicht wordt 'het saldo van de nalatenschap' of iets dergelijks bedoeld. Het schortte de vertalers van de afdeling Vertaling van het Gemeentekrediet aan kennis van de Nederlandse taal en van de historische en juridische termi-

nologie. Een laatste voorbeeld moge aantonen, hoezeer men de niet-rechtshistorisch geschoolde *general reader* te kort doet door hem of haar met een gemeenplaats het bos in te sturen. Op p. 165 komt 'het Keizerlijk Gerecht' ter sprake als beroepsinstantie tegen vonnissen van de Luikse officiaal. Waarom niet gezegd dat het hier de Rijkshofraad in Wenen betreft? De in de tekst aldaar vermelde Luikse notaris Firquet komt dan ook voor op p. 29 van J. Ruwets' *Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique* (Brussel 1956), een niet in de 'Bibliografie' opgenomen werk. Dat in Wetzlar in de 18de eeuw nu juist het Rijkskamergerrecht resideerde is in de meeste algemene encyclopedieën niet te vinden, zodat vage omschrijvingen als 'keizerlijke rechtspraak (Kamer van Wetzlar)' (p. 165) en 'het Hof van Wetzlar' (p. 170) in feite doodlopende sporen (*culs de sac*) zijn.

Mijn tweede bemerking betreft de bijschriften bij de (veelal schitterende en in kleuren uitgevoerde) illustraties. De daarvoor verantwoordelijke dame is waarschijnlijk een Franstalige kunsthistorica en het heeft er alle schijn van dat noch de redactie van het werk, noch de auteurs van de hoofdstukken waarbij de verluchtingen behoren, de moeite genomen hebben haar 'legendes' op taal en inhoud na te zien. Uit een lange reeks van uitgijvers geef ik twee specimina. In de toelichting bij een foto van een bladzijde uit een handschrift van het *Liber Extra* (1234, Gregorius IX) worden ook de collecties van de decretalen van latere pausen opgesomd. Daar staat dan: '... latere aanvullingen werden door paus Bonifatius VIII gebundeld tot een nieuwe verzameling de *Clementinen*, in 1314 gepubliceerd ...' (p. 40). Hier zijn na 'verzameling' de woorden 'het *Liber Sextus* (1298). Daarna komen nog ...' uitgevallen. Kennelijk heeft niemand deze regels gecontroleerd; ze zijn helaas de enige plaats in dit boek waar ampele aandacht wordt geschonken aan de decretalen.

Een deskundig oog heeft evenmin rondgevaard over een afbeelding met bijschrift op p. 165. Men ziet hier een (gedeelte van een) gedrukte kopie van een door het Rijkskamergerrecht op 19 december 1718 uitgevaardigd *mandatum cum clausula*. De ons reeds bekende notaris Firquet heeft met de pen op het drukwerk geschreven dat dit overeenstemt met het van het gerecht ontvangen origineel, dus een *copie collationnée* is. Het rechterlijk bevelschrift is gericht aan de Luikse officiaal en verbiedt hem te interveniëren in

een (waarschijnlijk) voor de Kuringer Leenzaal, een Loons gerecht, lopend proces. Meer is uit het gereproduceerde fragment niet op te maken. Het onderschrift luidt echter: 'Stempel en ondertekening van keizerlijk notaris Henri Mathieu Firquet op een gedrukt mandaat van gravin de Merode, 1718'. Zou zij het in Wetzlar hebben uitgelokt? Op zijn zachtst uitgedrukt: nogal lacuneuze informatie.

Wenden wij ons naar de eigenlijke tekst van het besproken boek. Deze valt in drie ongeveer even grote delen uiteen. Op p. 9-94 komen de Middeleeuwen aan bod, vervolgens op p. 95-191 'De Moderne Tijden' (1531-1795), en ten slotte op p. 193-295 de 'Hedendaagse periode'. De vermelde perioden zijn op zeer uiteenlopende wijzen behandeld. Van de bladzijden over 'Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de Middeleeuwen' is de bekende specialist Michel Oosterbosch de hoofdauteur geweest, terwijl de dames Vleeschouwers-Van Melkebeek en Pieyns-Rigo en prof. Godding voor bepaalde onderdelen hun medewerking hebben verleend. Voor het tweede deel ('De Moderne Tijden') heeft men blijkbaar geen hoofdauteur kunnen vinden; het bestaat uit afzonderlijke hoofdstukken. Degene die handelen over 'De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden' (p. 95-158) zijn van de hand van liefst zes auteurs; met de daaropvolgende tekst over 'De andere prinsbisdommen' (p. 159-184) zijn vier personen aan de slag geweest. Terzijde merk ik op dat de vertalers niet hebben begrepen of geweten dat 'principauté de Liège' meestal als prinsbisdom vertaald wordt, maar de Habsburgse Nederlanden wel als 'principautés' of vorstendommen, maar niet als bisdommen kunnen worden aangeduid. Een komische blunder. Deel 2 wordt afgesloten met twee 'Capita selecta' waarop ik nog terug zal komen.

Ook in het derde en laatste deel van het boek heeft een centrale auteur ontbroken. De twintig (!) hoofdstukjes, afkomstig van elf auteurs, waarin het is opgesplitst zijn in drie afdelingen gegroepeerd: 'De ontwikkeling van het notariaat en zijn organisatie' (p. 195-250), 'De notariële activiteit' (p. 251-269) en 'Notarissen en maatschappij' (p. 270-295).

Het in zes paragrafen verdeelde over de Middeleeuwen handelende hoofdstuk steekt met kop en schouders boven de overige inhoud van dit prestigieuze prachtwerk uit. Dit is mede te danken aan de interne samenhang die het bezit. Bondig en deskundig worden de opkomst en opbloei van het notariaat in Noord-Italië belicht alsmede de verspreiding van dit

instituut over West-Europa en zijn entree, rond 1300, in de 'Nederlandse' bisschopszetels. Herkomst, opleiding, benoeming door of namens keizer of paus, aantal en status van de middeleeuwse notarissen worden op voortreffelijke wijze belicht. Zelf zou ik liever het woord 'benoeming' dan 'machtiging' gebruikt hebben als kopje boven een uiteenzetting over de benoemingswijzen van de openbare notarissen (p. 55), zulks om verwarring met de latere toelating of admisie door lagere machthebbers te voorkomen, maar dat is een kwestie van smaak. Bijzonder belangwekkend vond ik de paragraaf, getiteld 'Inhoud van de notariële akte', van de hand van Philippe Godding (p. 85-87) waar in totaal 1823 akten geanalyseerd worden. Opvallend is het zeer geringe aantal testamenten dat in Vlaanderen is verleden. Te betreuren is evenwel dat in de analyse de gegevens niet zijn betrokken die A.H.P. van den Bichelaer in zijn Nijmeegse doctoraalscriptie *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)* (1989) heeft verzameld. Den Bosch was toch een der Brabantse hoofdsteden, gelegen in het bisdom Luik, zodat de hedendaagse staatsgrens geen belemmering behoefde te zijn om de door Van den Bichelaer verzamelde circa 1300 akten (waarvan 57 % testamentaire beschikkingen inhielden) mede te bestuderen.

Het tweede deel van het besproken boek draagt, zoals gezegd, de titel 'De Moderne Tijden'. Wie deze naam bedacht, realiseerde zich misschien niet voldoende dat dit voor niet-historici – en voor hen is dit werk bedoeld – een misleidende aanduiding is. De Amsterdamse notaris prof. A.A. van Velten merkte zulks op in zijn bespreking van het onderhavige boek in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 130 (1999), p. 437-438. De titel van het derde deel ('Hedendaagse periode') vond hij trouwens nog misleidender, nu de auteur van het eerste hoofdstuk ervan, F. Stevens, uitsluitend de Franse wetgeving op het notariaat behandelt (1795-1803). Bezien vanuit het 'consumentenperspectief' waren benamingen als 'Ancien régime' en 'De eeuwen na Napoleon' wellicht meer op hun plaats geweest.

De auteurs die de hoofdlijnen hebben getrokken in het onderdeel van deel 2 dat over de 'eigenlijke' zuidelijke Nederlanden handelt, Jacquet, Bruneel en De Moreau de Gerbehaye, hebben de Habsburgse Nederlanden als één genomen en gegevens omtrent onderscheidene provincieën, waarin het notariaat geenszins overal dezelfde positie innam, geamalgameerd. Aan anderen heeft men de taak toevertrouwd,

regionale of lokale bijzonderheden te belichten. Twee pagina's vertellen ons iets over de notarissen aan de oude Brabantse universiteit te Leuven (p. 147-148, van de hand van M. Nelissen), terwijl het kapittel 'De notarissen en het einde van het ancien régime 1787-1794' (door P. Lierneux) in wezen alleen over de lotgevallen van individuele Brabantse notarissen in die jaren van Vonckisten en Statisten gaat. Ook over Henegouwen zijn enkele aparte bladzijden opgenomen (p. 149-153, van de hand van H. Pouillon). Daar was goede reden voor, want de plaats van de notarissen werd in dit gewest bijna geheel ingenomen door de 'hommes de fief sur plume' die de volontaire jurisdictie deelden met de schepenbanken. Toen Filips van Anjou het erfelijk notariaat ook in Henegouwen had geïntroduceerd en de leenmannen de uitoefening van hun functie verboden, versmolten de beide ambten. Leenmannen lieten zich als notaris benoemen en de koning beval de notarissen, zich als leenmannen te laten erkennen (1705). In 1713 werd het Angevijns notariaat door Karel VI voor Henegouwen weer afgeschaft.

En dan het amalgaam (p. 97-146 en p. 154-155). Het tweede deel opent met een hoofdstukje over de wetgeving. Uiterst summier bespreekt Ph. Jacquet de inhoud van enkele ordonnances, te beginnen met die van Karel V van 7 oktober 1531 (p. 97-102). Het efmere edict van Filips V van Anjou uit 1704 krijgt op deze plaats – maar niet slechts hier – wel erg veel aandacht. Merkwaardigerwijs glijdt de auteur over de invoering van het admittie-systeem in 1531, de uitgroei van admittie tot creatie tijdens de aartshertogen en het uit de Habsburgse Nederlanden verdwijnen van de keizerlijke (maar niet van de pauselijke) notarissen heen. Hier zou hij de samenhang tussen het scheppen van een landsheerlijk notariaat en de staatsvormingsprocessen van de Nieuwe Tijd hebben kunnen belichten, maar ... niets van dit alles. Verderop in het boek, waar De Moreau de Gerbehaye 'de pauselijke notarissen en de "pastoors-notarissen"' behandelt (p. 141-146) stipt deze de onderhavige problematiek wel aan, doch zonder systematisch op Jacquets betoog terug te grijpen. Hebben de auteurs van dit deel elkanders teksten wel gelezen toen zij hun verhalen redigeerden? Ik zwijg dan nog maar over de eindredacteuren.

Na Jacquet komt Claude Bruneel aan bod die ons in een bestek van een kleine veertig – rijk van landkaarten, tabellen en grafieken voorziene – bladzijden (p. 103-140) vooreerst inlicht over de benoemingsvereis-

ten, de opleiding en de examens van de kandidaat-notarissen, de nevenactiviteiten van de eenmaal benoemden en hun familiale inbedding. Hier wordt een begin gemaakt met een prosopografie van het notariaat (p. 115-116). Bruneel vervolgt dan met uiteenzettingen over het aantal en de verspreiding van de notarissen, hun financiële positie en de samenstelling van de protocollen. De auteur baseert zich bij dit alles in belangrijke mate op gegevens uit de achttiende eeuw en van sterk lokale, meest Brabantse, en anekdotische aard. Zo is er een pointillistisch beeld ontstaan dat de lezer niet geheel bevredigen kan, temeer omdat er geen voetnoten zijn die hem of haar in direct contact brengen met de geraadpleegde bronnen. Hetzelfde geldt voor de reeds vermelde korte uiteenzetting van De Moreau de Gerbehaye over de door de pausen benoemde notarissen en de 'pastoors-notarissen'. Wat deze laatsten betreft: paus Alexander III had rond 1170 bepaald dat voor het canonieke recht de aanwezigheid van de pastoor en twee of drie getuigen voldoende was voor de geldigheid van een door een parochiaan verklaarde uiterste wilsbeschikking (Decr. *Quum esses*, X.3.26.10, niet in de tekst vermeld), en de pastoors hebben in de zuidelijke Nederlanden tot aan de Franse wetgeving van deze bevoegdheid gebruik gemaakt. In sommige streken werd zij zelfs tot huwelijksvoorwaarden uitgebreid. Inzake de pauselijke notarissen biedt zich op p. 146 een ware puzzel aan. Hier vindt men een der zogenaamde 'kaderteksten, momentopnames die uit het leven gegrepen zijn' (aldus C. Bruneel op p. 7 van zijn 'Inleiding'). Hij is geheel gewijd aan de 'Zegels met het wapen van Jean Joseph Raty, pauselijk notaris en pastoor van Fauvillers'. Hoewel de (ongesigneerde) tekst spreekt over twee afbeeldingen van Raty's zegel (of heette hij Rathy, zoals in het onderschrift van de afbeelding staat?), is er maar één afgedrukt. Ik vermoed dat dit het tweede zegel is. De anonieme auteur geeft aan dat daarop een hoed met vier kwasten prijkt. 'Dit sieraad (?), dat hier zwart (*sabel*) is, was voorbehouden aan de lagere plaatselijke meerderen (lees: oversten ?) die geen zorg moesten dragen voor (lees: recht hadden op ?) het hogere prelaatschap (lees: de rang van een *prelatus maior* ?), zoals bijvoorbeeld de landdekens (waren die nu lager of hoger ?)'. De *legende* vervolgt dan met een passage over de heraldiek van de pauselijke protonotarissen. Zoals men weten zal, werden deze oudtijds verdeeld in vier categorieën: de *participantes*, de *protonotarii ad instar participantium*, de *titularii* en de *surnumerarii*. De laatste drie waardigheden waren eretitels oftewel ereprelaturen. Eeuwenlang

bezorgden de onderscheidingen en de wapens van deze prelaten veel werk aan de H. Stoel. Pius X en Paulus VI hebben in 1905, resp. 1968 vereenvoudigingen in deze verwarrende en ingewikkelde materie aangebracht, en het lijkt erop dat de auteur op p. 146 die gemoderniseerde situatie heeft willen weergeven. Jammer genoeg vertaalt hij/zij *participans* met 'betrokken', iets wat het begrip van de zaak niet ten goede komt. Maar de desbetreffende bladzijde is geplaatst in het deel van het boek dat de 'De Moderne Tijden' behandelt, de periode vóór de Franse revolutie, waarin ook het recht der protonotarissen om openbare notarissen te benoemen nog van belang was (zie mede p. 58). De – voor het thema van het boek niet zo relevante – informatie over de kleur van de hoeden op de wapenschilden van deze lieden en de kleur en het aantal der daaraan bungelende kwasten zou dus op zijn minst over de toestand tijdens het Ancien régime moeten handelen. In de (bij hoge uitzondering) bij deze passages aangehaalde literatuur staat echter het boek van B.B. Heim, *Heraldry in the Catholic Church. Its origin, customs and laws* (Gerrads Cross 1978) voorop dat voornamelijk de huidige stand van zaken beschrijft en de heraldiek van de 18de eeuw niet behandelt. Vreemd is dan wel weer dat dit werk in 1979 in Averbode en Helmond in een Nederlandse vertaling is uitgekomen, onder de titel *Kerkelijke heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II*, maar dat onze auteur zijn lezer dit onthoudt. *Neerlandica non leguntur?*

Voordat ik de hoofdstukken over de niet-Habsburgse delen van het huidige België ga bespreken, memoreer ik nog dat De Moreau de G. ons in een korte tekst attent maakt op het interessante verschijnsel dat vooral in de steden (waar? de auteur noemt slechts het Brabantse Jodoigne) bij de effectivering van onroerend goed-transacties 'meer en meer' (wanneer?) gebruik gemaakt werd van notariële akten die dan door de schepengriffie geregistreerd werden (p. 154-155).

In vergelijking met de diffuse wijze waarop de historie van het 'Zuidnederlandse' notariaat gepresenteerd is, doen de beknopte aan de geestelijke vorstendommen Luik en Stavelot-Malmédy gewijde kapitels weldadig aan. Wat Luik betreft (en dan slechts het eigenlijke stift; het graafschap Loon blijft vreemd genoeg geheel buiten beeld) is de Luikse archivaris en notariaats-specialiste Paulette Pieyns-Rigo onze gids (p. 159-175). Aan de hand van het door haar gebodene kunnen wij de ontwikkeling van het namiddeleeuwse notariaat in het zwak bestuurde prinsbisdom met deze in de vanuit Brussel min of meer centraal gere-

geerde gewesten vergelijken, iets wat de auteurs van het besproken boek overigens angstvallig vermijden. Ook de bisschop wilde greep op het uit de middeleeuwen stammend pauselijk en keizerlijk notariaat krijgen. Hij voerde in 1622 een admissiestelsel in, zoals Karel V dit in 1531 had gedaan, maar het zou een eeuw duren eer het werd toegepast (1729). Mij werd niet duidelijk, wanneer de kerkvorst zelf notarissen ging creëren of benoemen; uit een afbeelding op p. 160 blijkt dat dit in 1722 in ieder geval het geval was. Maar daarnaast bleven enkele tientallen pauselijke en keizerlijke 'creatures' actief, naar ik meen niet-geadmitteerd (p. 161, 175). In de achttiende eeuw (die ook hier weer veel belangstelling krijgt) bestond de inhoud van de meerderheid der gepasseerde akten uit vermogensrechtelijke rechtshandelingen, in het bijzonder vestigingen, afkopen en overdrachten van grondrenten. De aantallen testamenten en huwelijksvoorwaarden vielen daarbij in het niet (p. 166).

Zoals Lierneux rapporteerde over de Brabantse notarissen in de revolutiejaren 1787-1794, deed E. Hélin dit over de Luikse collega's over de periode 1789-1795 (p. 181-184). Zijn invalshoek was echter een andere: niet de houding van de notarissen, doch wat zij in hun akten vastlegden over de geweldsuitbarstingen, voorgevallen tijdens de Luikse revolutie, is onderwerp van zijn studie: akten als bron van mentaliteitsgeschiedenis. 'De Luikenaars ervaarden dit revolutionair decennium als een ongeluk dat werd toegevoegd aan de ongelukken waaronder zij reeds eeuwenlang gebukt gingen. Soms waren zij de beulen, meestal de slachtoffers' (p. 184).

Over het notariaat in het kleine Stavelot-Malmédy is tot nu toe weinig geschreven. Wat er bekend is, heeft wijlen Georges Hansotte bondig voor ons samengevat en op enkele punten vermeerderd (p. 176-178).

Aan het slot van het tweede deel van het besproken boek treffen we twee 'Capita selecta' aan. Over 'Het taalkundig belang van de notariële akten in Wallonië' (door J. Germain, p. 190-191) bewaar ik als outsider het zwijgen, maar over 'Het nut van notarisarchieven voor de genealoog' van F. Daelemans (p. 185-189) wil ik twee opmerkingen maken. De auteur spitst zijn nogal oppervlakkige bijdrage toe op de 'staten van goed' of boedelbeschrijvingen. Uit de afbeeldingen blijkt dat hij vooral de zeventiende en achttiende eeuw op het oog had. En dan wordt weer verkondigd dat het de notaris zelf is die de goederen opsomt en omschrijft, en dat luie notarissen dat summier doen, ijverige en geïnteresseerde ambtsbroeders heel zorgvuldig. Zou het niet eerder zo zijn dat – zoals Hugo de

Groot meldt – niet de notaris de boedel beschrijft, maar een ‘inventariënt’, een voogd bijvoorbeeld?¹ Daelemans schrijft tevens: ‘Vergeet echter niet dat in het beste geval men een burgerlijk en/of een boeren-interieur ontdekt’. Waarom ontbreekt de elite? De leden van vele vermogende families namen in hun testamenten de bepaling op dat het maken van een inventaris niet nodig was. Daarenboven spreekt Hugo de Groot over het geval dat de naaste familie het ‘inleveren van een beschrijving niet oirbaar’ achtte en het gerecht dit verlangen honoreert. De plicht tot inventariseren, en zeker tot het inleveren van de inventaris bij de schepenen of een weeskamer, heeft dus iets oneervols, getuigt van wantrouwen in het komende beheer door de voogd. In deze lijn doordenkend, kan men verwachten dat de aanzienlijke families eventueel opgemaakte boedelbeschrijvingen zeker niet in het jasje van een notariële of een schepenakte zouden willen steken. Zo komt het ‘nut van familiearchieven voor de genealoog’ in beeld!

Tot slot het derde deel, met de titel ‘Hedendaagse periode’. Ik vermeldde reeds dat het eerste hoofdstuk, ‘De invoering van een eenvormig Latijns notariaat in de Belgische departementen’, dat tevens de entree uitmaakt van de afdeling ‘De ontwikkeling van het notariaat en zijn organisatie’, het misnoegen van prof. Van Velten heeft opgewekt. Omdat er inderdaad geen volgend kapittel komt dat de wetgeving van na 1803 behandelt, wordt de suggestie gewekt ‘dat er sedertdien niets wezenlijks veranderd is’. ‘(Dat) gaat toch wel al te ver. Kennelijk vindt de auteur (F. Stevens) dat de lezer voor de ontwikkeling van het notariaat in onze eeuw en de vorige eeuw de door hem en Verwilghen in 1991 verzorgde geschiedschrijving maar dient te raadplegen’, schreef de genoemde recensent in 1999, en hij vervolgde: ‘Het hier gesignaleerde gemis wordt enigszins goed gemaakt door een tiental capita selecta verzorgd door diverse auteurs, over zulke uiteenlopende onderwerpen als de positie van de kandidaat-notaris en de ontwikkeling van schrift naar scherm, maar erg geordend is dit niet’.

Ik bekijk de hoofdstukken over de ontwikkeling en organisatie van het Belgische notariaat dus van ietwat dichterbij en begin bij de ‘ontwikkeling’. In de

in het huidige België in 1803 ingevoerde Franse *ventôsewet* maakte het bezit van enigerlei diploma geen deel uit van de benoemingsvoorwaarden, maar wel moest de kandidaat een stage hebben doorlopen, waarvan de duur afhing van de klasse van de standplaats die men ambieerde. Een notaris die resideerde in de stad waarin een Hof van Beroep was gevestigd, mocht zijn ambt in het gehele ressort van het Hof uitoefenen (1ste klasse). Voor hem die de zetel van een Rechtbank van Eerste Aanleg – de Belgische departementen telden er 31 – tot standplaats had, was het ressort van die rechtbank, het arrondissement, het ambtsgebied (2de klasse), terwijl de notarissen van de derde klasse die in een der 262 plaatsen waarin een Vrederecht was gevestigd, resideerden slechts binnen dat kanton mochten instrumenteren. Anders dan in Nederland, waar de Notariswet van 1842 de *ventôsewet* heeft vervangen, behielp de Belgische wetgever zich steeds met wijzigingen in, en aanpassingen van de wet van 1803. Niet alleen in dit opzicht is het opmerkelijk dat geen enkele auteur die deze periode behandelt, ook maar enige vergelijking met de evoluties in Frankrijk, het moederland van de *ventôsewet*, en in Nederland heeft getrokken: België ligt blijkbaar op een eiland.

In 1849 brak de Belgische wetgever met het diploma-loze systeem van de wet van 1803. Toen werd de graad van kandidaat-notaris ingevoerd, gekoppeld aan het behalen van een staatsexamen. Dit was het begin van de ‘akademisering’ van de notariële opleiding die haar bekroning vond in 1969 toen het licentiaat in het notariaat tot een kopstudie na de rechtstudie werd gemaakt. Stevens beschrijft de gang van zaken op p. 205-206. Een juridisch statuut kreeg de kandidaat echter nooit (aldus A. Van den Bossche, p. 212-214). Stevens laat ons ook zien dat het afscheid van het Franse drie-klassenstelsel met zijn invloed op de ressortsgrootten de wetgever zwaar gevallen is. Pas in 1927 werden de klassen afgeschaft en verhief men het kanton in beginsel tot standaardressort. Per 1 november 1970, tenslotte, zegevierde de regel dat het gerechtelijk arrondissement van de standplaats tevens het ressort van de notaris zou uitmaken (Stevens, p. 207-210). Tot een bevredigende *wettelijke* regeling van de stage en een afsluitende *bekwaamheidsproef* was het bij het verschijnen van het

1 Vgl. Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. (mihi: Leiden 1965), I, 9, § 3, volgens wie het ‘der voogden werk is’ om van de vader, moeder, stiefvader of stiefmoeder van de weeskinderen een ‘staat en beschrijving’ te vorderen van alle door de overledene nagelaten activa en passiva. In de door mij aangegeven zin ook: A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor gebruikers*. (Zutphen 1986), p. 54-55, en J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. Diss. Wageningen (Wageningen 1999).

voor mij liggende boek evenwel nog niet gekomen (p. 215).

Aan de organisatie van het notariaat is betrekkelijk veel aandacht besteed. M. Verwilghen doet uitgebreid verslag over de geschiedenis van de Kamers van Notarissen, creaties van de *ventôsewet*, over de landelijke Federatie van notarissen (1891), over de wetenschappelijke en bestuurlijke activiteiten van deze beroepsvereniging en over de notariële tijdschriften (p. 221-250). De desbetreffende bladzijden behoren qua toonzetting meer in een voorlichtingsbrochure dan in een werk met wetenschappelijke allures thuis.

De informatie die de lezer vervolgens over 'De notariële activiteit' ontvangt is buitengewoon summier. Een beschouwing van de hand van Fred Stevens met de veelbelovende titel 'Een kwantitatieve analyse van de notariële activiteit' beslaat slechts drie bladzijden (p. 251-253). Uit een vieraal grafieken blijkt dat het aantal notarissen in de periode 1841-1980 landelijk met 21,5 % gestegen is, te weten in Brussel met 153 %, in Vlaanderen met 22,5 % en in Wallonië met 7 %. De regionale stijgingspercentages hielden globaal gesproken gelijke tred met het gemiddeld aantal inwoners per standplaats. Het aantal akten is sterker gestegen dan het aantal notarissen, namelijk met 375 % over de periode van 1831 tot 1989. De Eerste Wereldoorlog vormt echt een keerpunt in een tot dan slechts langzaam opgaande lijn, iets wat ook geldt voor het gemiddeld aantal akten per notaris. De 19de eeuw duurde als het ware tot 1919.

De drie andere verhandelingen die in het kader van 'De notariële activiteit' zijn afgedrukt zijn interessante miniatuurtes die zich voor een deel mede over de tijd van vóór de *ventôsewet* uitstrekken. Ik vermeld ze volledigheidshalve: F. Stevens, 'Het notariaat te Antwerpen (1794-1814)' (p. 255-259), N. Hanzen, 'Een notariskantoor in het arrondissement Verviers (1840-1940)' (p. 260-264, over het aktenbestand van het plattelandskantoor te Hendrik-Kapelle) en G. van Dievoet, 'Een notariskantoor te Leuven (1783-1983)' (p. 265-269, over het kantoor Hollanders de Ouderaen).

Vóór de invoering van de Napoleontische wetgeving speelden zich tevens de gebeurtenissen af die Sylvie Dupont-Bouchat heeft geschetst in haar hoofdstuk 'De notarissen en de "onlusten in België"'. Boerenkrijg, 1798-1799' (p. 270-275). Met dit kapittel zijn we dan in de derde en laatste afdeling 'Notarissen en maatschappij' van het derde deel van ons boek aangeland. Mevr. Dupont laat zien, dat sommige notarissen actief deelnamen aan de opstand tegen de Franse bezetting in de herfst van 1798, maar dat tevens niet weinige alom gerespecteerde ambtsbroeders onder het voorwendsel van 'opruiing' of rebellie door de 'bevrijders' enige tijd in de gevangenis werden gehouden om hen te beletten zich voor de verkiezingen van zomer 1799 kandidaat te stellen. De frygische muts paste niet iedereen ...

Als het Koninkrijk België eenmaal gevestigd is, ontvalt de notarissen de lust om op nationaal niveau een actieve rol op het politieke toneel te spelen, concluderen Stevens en Th. Paelinck Van Meerbeeck in twee korte hoofdstukjes (p. 273-277). Zij prefereren het gemeentelijk niveau.

De laatste vier kapitels van het boek laat ik onbesproken (p. 278-295). Wie zich wil verdiepen in de figuur van de notaris in de Waalse en in de Vlaamse literatuur en in het stripverhaal, kan daar iets van zijn gading vinden.

Voordat ik de bespreking van dit imposante, maar toch wel teleurstellende boek afsluit, wil ik een zeer opvallende lacune, of liever twee lacunes, nadrukkelijk signaleren. België is in de twintigste eeuw door twee wereldoorlogen getroffen. Wij weten allen dat deze de verhouding tussen Vlaanderen en Wallonië diepgaand beïnvloed en verstoord hebben. De Duitse bezetters hebben gebruik gemaakt van het in het noordelijke landsdeel levende ongenoegen over de overheersende positie van het zuiden, bijzonderlijk over de dominante plaats van de Franse taal. Daarop inspeland hebben zij op tal van posten personen benoemd die op het paard van een Duitse overwinning wedden. Na de oorlogen werden deze 'collaborateurs' hard aangepakt ('geépureerd') door de organen van de Belgische staat. Lang nadien klonk nog de roep om amnestie en herstel van burgerrechten. Van dit alles vind ik in dit volumineuze boek nauwelijks een spoor. De enige 'bezetting' of 'overheersing' die België gekend lijkt te hebben, is die van de 'Hollanders' (p. 237, 278). Heeft het Belgische notariaat twee maal vier jaren winterslaap gehouden?

DE CONSTITUTIONELE POSITIE VAN DE KONINGIN IN DISCUSSIE

Bespreking van: Harry van Wijnen, *De macht van de kroon*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2000; 255p. ISBN 90 5018 392 1, f 39,50.

Het koningschap is in Nederland nauwelijks voorwerp van politieke strijd geweest, als dus de flaptekst bij het hier te bespreken boek. Er is weliswaar de nodige politieke onrust geweest over enkele affaires met betrekking tot leden van het Koninklijk Huis, zoals in de jaren zestig rond het huwelijk van Irene en in de jaren zeventig het Lockheed-schandaal met betrekking tot Prins Bernhard, maar die brachten het voortbestaan van de monarchie niet in gevaar. Bij de grondwetsherziening van 1983 werd evenmin een principiële discussie over de monarchie gevoerd.

In het afgelopen jaar is in deze situatie in zoverre verandering gekomen dat van verschillende kanten de vraag is opgeworpen of de macht van de koningin niet te groot is. Daarbij werden gevallen genoemd waarin koningin Beatrix haar wil c.q. mening had weten door te zetten, tegen die van de betrokken minister(s) in. Het boek van Harry van Wijnen *De macht van de Kroon*, dat in het voorjaar van 2000 verschenen is, heeft in de discussie hierover een niet onbelangrijke rol gespeeld. Zoals bekend kwam de fractievoorzitter van D66, Thom de Graaf, met de idee om de rol van de koning(in) te beperken tot een ceremoniële, een voorstel dat wel wat lijkt op hetgeen Van Wijnen in het slothoofdstuk aan de orde stelt. Vergelijkbare suggesties zijn overigens ook al eerder gedaan.

Premier Kok zegde een notitie over het koningschap toe, die als onderdeel van de begrotingsstukken in september 2000 verscheen.¹ De conclusie van deze beknopte tekst was dat er geen reden bestond de constitutionele rol van het staatshoofd te veranderen, alleen zou het mogelijk zijn de Tweede Kamer meer te betrekken bij het proces van de kabinetsformatie. Dat laatste was ook het enige vernieuwende punt dat bij de bespreking van de notitie door de Tweede Kamer naar voren kwam, want een grote meerderheid bleek het met de conclusies van de regering eens te zijn: er bestaat geen noodzaak tot grondwetswijziging op dit gevoelige punt. Een andere conclusie was ook niet verwacht.

De geest is nu echter uit de fles en de discussie hierover zal verder gaan. Dat bleek bijvoorbeeld op de conferentie 'Monarchie en Republiek', die op 24 november 2000 door de leerstoelgroep Staatsrecht van de Universiteit van Amsterdam werd georganiseerd, waarbij een aantal preadviezen over mogelijke alternatieven aan de orde kwam.² De discussie wordt ook aangewakkerd door de problemen rond de Argentijnse verloofde van de kroonprins. Een verandering in de positie van de koning is redelijkerwijs slechts mogelijk bij het aantreden van een troonopvolger, zoals hier te lande binnen afzienbare tijd te verwachten is.

Wat is nu de inbreng van Van Wijnen bij deze discussie? Evenals een eerder boek van de schrijver over deze materie, dat in 1975 verscheen met als titel *Van de macht des Konings*, bevat dit nieuwe boek een mengeling van recente voorvallen die besproken worden tegen de achtergrond van het geldende constitutionele recht en een aantal historische gebeurtenissen sedert de invoering van de monarchie in Nederland in 1813. Op zichzelf is dit een aardige formule, want Van Wijnen is niet alleen een goed geïnformeerde journalist, maar hij heeft ook een duidelijke belangstelling voor de geschiedenis. Mijn bezwaar is echter dat de gekozen opzet in het hier te bespreken boek een verbrokkeld geheel oplevert. Na een zestal opstellen die voorvallen vanaf het begin van de jaren zeventig betreffen en na de beschrijving van een drietal losstaande gebeurtenissen uit de 19e eeuw, volgt tot besluit een verhaal waarin naast enkele nieuwe gebeurtenissen een aantal incidenten uit het eerste gedeelte opnieuw aan de orde komt, uitmondend in een enkele voorstellen tot verandering van de positie van het staatshoofd. In deze recensie wordt de inhoud van de verschillende hoofdstukken kort besproken, waarna wat meer aandacht besteed wordt aan de conclusies en de voorstellen uit het slothoofdstuk.

Het eerste hoofdstuk, getiteld 'De minister wikt, de secretaris-generaal beschikt', behandelt twee incidenten, waarbij de mening van koningin Beatrix in de publiciteit kwam. In het eerste geval betrof het de overplaatsing in 1996 van de Nederlandse ambassadeur in Zuid-Afrika Röell, tegen wie de koningin be-

1 TK 1999-2000 nr. 27409.

2 L. Prakke en A.J. Nieuwenhuis (red.), *Monarchie en Republiek* (Publikaties van de Staatsrechtkring 18; Deventer, 2000).

paalde bezwaren had. Minister Van Mierlo wilde aan het verlangen van de koningin niet toegeven, maar in zijn afwezigheid regelde de SG de overplaatsing in overeenstemming met de wens van de koningin, denkende dat hij daarbij ook volgens de wil van zijn minister handelde. Van Mierlo moest toen in de Tweede Kamer allerlei capriolen uithalen om de schijn op te houden dat er niets aan de hand was geweest. Het is een vermakelijk verhaal, waarin alle gemaakte fouten goed uit de verf komen, ook die van de koningin zelf toen zij in Zuid-Afrika boos uitviel tegen de meereizende journalisten en bezwoer dat er niets aan de hand was geweest. Vervolgens wordt verteld over een tweede aanvaring van minister Van Mierlo met het Geheim van Noordeinde, waarbij deze zelf door onhandigheid in het openbaar vertelde dat de koningin voor de opening van een ambassade in de Jordaanse hoofdstad Amman geporteerd was geweest.

Het tweede hoofdstuk doet een stap terug in de geschiedenis en verhaalt hoe de Amerikaanse dominee Jesse Jackson in 1983 na een bezoek aan Beatrix uit de school klapte door te vertellen dat de koningin vóór uitstel van plaatsing van Amerikaanse kruisraketten op Nederlands grondgebied was, een uiterst gevoelige politieke kwestie in die tijd. Net als in het vorige hoofdstuk verbindt de schrijver hieraan beschouwingen over het kroongeheim. Het derde hoofdstuk, 'Den Uyl redt de monarchie', gaat over de bekende Lockheed-affaire, maar ook hier weet de auteur in zijn levendige en gedetailleerde verslag een aantal nieuwe aspecten aan de orde te stellen. Zo komt hij tot de conclusie dat Prins Bernhard onvoldoende in staat werd gesteld zich van juridische bijstand te voorzien bij zijn verdediging, omdat de regering geen rechtstreeks contact wilde met de juridische adviseurs van de prins (Scholten en Wyckerheld Bisdom). Dat waren juristen van naam maar civilisten, en Van Wijnen merkt op dat een team van strafpleiters wel wat meer voor de prins had kunnen doen, bijvoorbeeld door bepaalde kwalificaties uit de regeringsverklaring aan te vechten. Deze gang van zaken was echter het gevolg van het feit dat er geen gerechtelijk vooronderzoek kwam, conform het sterke verlangen van koningin Juliana. Van Wijnen bestrijdt dat premier Den Uyl door zijn omzichtige afhandeling van de Lockheed-affaire 'de monarchie zou hebben gered', nu er geen strafvolgving tegen de prins werd ingesteld. Dat is volgens Van Wijnen een mythe die in het leven is geroepen door De Gaay Fortman, die veel bewondering voor Den Uyl had. Deze laatste

heeft in 1976 door goed beleid een crisis afgewend, maar hij deed dat ook uit eigen belang, aldus Van Wijnen. Want als hij een andere keus had gemaakt, had dit hem 'de politieke kop gekost'. Als hij het op een strafrechtelijk onderzoek had laten aankomen, en als Juliana vervolgens was afgetreden, dan zou de monarchie wel overeind gebleven zijn, maar Den Uyl zou de vijand van het volk zijn geworden en zijn partij de zondebok. Die redenering klinkt overtuigend, lijkt mij.

Hoofdstuk 4 beschrijft hoe koningin Juliana graag een tweede kabinet-Den Uyl had gewild en niet kon wennen aan het (eerste) kabinet-Van Agt, waardoor het scenario voor haar aftreden enige jaren in de la bleef liggen, zoals de schrijver het formuleert. Het vijfde hoofdstuk is van meer algemene aard en beschrijft de staatsrechtelijke positie van de koningin, maar met veel aandacht voor de werkelijke gang van zaken. Van Wijnen vertelt hoe het wekelijks contact (het 'maandagmiddagoverleg') tussen de minister-president en de koningin verloopt, evenals de meer onregelmatige contacten van het staatshoofd met de overige ministers. Hij beschrijft hoe nieuwe ministers vaak nogal opzien tegen ontmoetingen met de koningin en dan te rade moeten gaan bij het zogeheten Blauwe Boek, een gestencilde bundel richtlijnen voor 'bewindspersonen', dat naast informatie over de ministerraad, salarissen, onverenigbare functies e.d. ook een nogal summiere afdeling bevat getiteld 'Verhouding tot de Koningin' (afgedrukt op p. 85-86 van het boek). Van Wijnen is van mening dat de koningin een sterkere positie heeft dan veelal wordt aangenomen, omdat zij meepraat over alles wat het beleid en de voornemens van de regering betreft. Zowel in het kader van het reguliere overleg met de minister-president als door veelvuldige telefoongesprekken die de koningin met bewindslieden voert. Daarbij zou er blijkens de ervaringen van Van Agt en Lubbers, de belangrijkste informatiebronnen voor Van Wijnen, niet sprake zijn van een eenrichtingsverkeer maar van 'een permanente interactie, waarbij de koningin en de minister-president elkaars oordeel zoeken en elkaar tot steun zijn' (p. 93).

De schrijver bespreekt enkele voorbeelden van gevallen waarin de koningin door simpel niet te tekenen een besluit kon tegenhouden, zoals het geval-Lages en het oorspronkelijke wetsvoorstel over het lidmaatschap van het koninklijk huis. In het laatste hoofdstuk komt hij overigens op dit probleem terug en geeft hij nog enkele meer recente voorbeelden, waarover hierna meer.

Het eerste deel van het boek eindigt met een hoofdstuk over de figuur van de informateur, die de schrijver 'de handlander van de koningin' noemt. Hij schenkt daarbij veel aandacht aan de omstrede benoeming tot informateur van De Gaay Fortman in 1981, waarmee vooral Van Agt het moeilijk heeft gehad. Door een zorgvuldige analyse van de feiten komt Van Wijnen tot de conclusie dat deze benoeming 'niet in strijd met de constitutionele regels is geweest'.

Het tweede deel van het boek bevat een drietal historische opstellen, waarvan het eerste gaat over de aankomst in 1813 van de Prins van Oranje, die aanvankelijk het koningschap 'te veel eer' vond, maar al spoedig van gedachten veranderde en zich eigenhandig van de koningstitel voorzag. Dan volgt een verhaal over 'een baanbrekend arrest over de onschendbaarheid van de koning' uit 1847 en tenslotte vertelt hoofdstuk 9 hoe de kroonprins die later als Willem III zou regeren in 1848 vergeefs probeerde afstand te doen van zijn opvolgingsrecht: 'De kroonprins moet eraan geloven'.

Het opstel over koning Willem I brengt geen nieuwe feiten of inzichten, zo lijkt mij. Het concentreert zich op de jaren 1813-1815, maar schenkt het meeste aandacht aan het inkomen van Willem I, zoals dat bij de totstandkoming van de grondwetten van 1814 en 1815 werd geregeld. In zijn eerdere boek *Van de macht des Konings* besteedde de auteur reeds veel aandacht aan de financiële aspecten van het koningschap. Hij geeft ook een kort overzicht van de wijze waarop de positie van de koning in de genoemde grondwetten was geregeld, maar op zo'n summier wijze dat het opnemen als bijlage van grote gedeelten uit de beide constituties compleet met latere wijzigingen (27 bladzijden) onnodig lijkt. Veruit de meeste opgenomen grondwetsartikelen komen in het opstel niet aan de orde. Aardiger is dan nog de andere bijlage bij dit artikel, met 23 kortere en langere fragmenten uit brieven, proclamaties en toespraken. Maar de indruk blijft dat hier naar extra vulling van het boek is gezocht.

Interessant vind ik de gebeurtenissen die worden beschreven in hoofdstuk 8, 'Een baanbrekend arrest over de onschendbaarheid van de koning', waarin wordt uiteengezet hoe de uitgever van de *Arnhemsche*

Courant C.A. Thieme in 1846 werd vervolgd wegens kritiek op de troonrede. Dit op basis van de Wet tot beteugeling van hoon en laster en andere vergripen tegen het openbaar gezag en de algemeene rust van 1 juni 1830, ingevoerd om met name de Belgische pers binnen de perken te houden. Het betrof hier een artikel getiteld 'Vreemde dingen', dat met de initialen D.D. was ondertekend, een inzender die regelmatig zeer kritische stukken leverde voor deze krant. Hierin werd over de troonrede voor 1846 onder meer opgemerkt: 'Het geheelde stuk ademt de onkieschheid, de verwatenheid, de wijsbegeerte, de onbeschoffheid, den transactiegeest van den verdediger der slechte grondwet en der bedorven aardappelen. Wil men die troonrede lezen zonder stuiptrekkingen of flauwteten, – men houde de azijnflesch in de eene, de troonrede in de andere hand.' (p.144). Nu had deze krant wel vaker problemen met de overheid gehad en in dit geval volgde een veroordeling van de uitgever tot twee jaar gevangenisstraf door het Provinciale hof voor Gelderland. De Hoge Raad wees vervolgens de zaak terug naar het Provinciale hof voor Zuid-Holland, dat de uitgever opnieuw veroordeelde, zij het op andere gronden.³ Daarop volgde wat Van Wijnen aanduidt als het baanbrekende arrest over de onschendbaarheid.

Het is een interessante zaak, maar bij het lezen van dit hoofdstuk werd mij niet duidelijk hoe de vork precies in de steel zat. Van Wijnen springt enthousiast vooruit en achteruit door de verschillende instanties, haalt tussendoor ook de argumenten aan van de verdediger Donker Curtius, maar geeft slechts korte citaten en veel eigen interpretaties. Wat met name de betekenis van dit arrest voor de onschendbaarheid van de koning is geweest, werd mij niet duidelijk. Helaas vermeldt de auteur, die over het algemeen wel een redelijk notenapparaat bij de meeste opstellen heeft opgenomen, hier geen vindplaatsen van de twee uitspraken van de Hoge Raad, waaruit hij citeert. In het *Weekblad van het Recht* heb ik ze niet kunnen vinden. Oud geeft een kort citaat uit het laatste arrest en verwijst verder naar J. Heemskerk, die ook geen vindplaatsen noemt maar wel een duidelijke uitleg geeft.⁴ Daaruit blijkt mijns inziens dat Van Wijnen meer in het arrest leest dan er in staat. Volgens hem verwierf het begrip onschendbaarheid van de

³ Informatie over de achtergrond van deze zaak (met name over de mogelijke identiteit van de schrijver van het artikel) biedt: J.C. Schouwenaar, 'Vreemde dingen. De *Arnhemsche Courant* in het geding (1845-1847)', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, deel LXXXV (1994), p. 118-134.

⁴ J. Heemskerk Az., *De praktijk onzer Grondwet*, deel 1 (Utrecht 1881), p. 48-49.

koning met dit arrest 'zijn canonieke grondwettelijke betekenis: de koning is niet verantwoordelijk voor de daden van zijn regering' (p. 141). Maar die betekenis had dat begrip reeds eerder, als onderdeel van de meer algemene inhoud hiervan dat geen ander orgaan in de staat dwingend gezag over de koning kan uitoefenen, ook al werd pas in 1848 die onschendbaarheid in de Grondwet opgenomen, met de nieuwe toevoeging dat de ministers verantwoordelijk zijn.⁵ Wat het arrest van 1847 slechts deed was een beperkte uitleg geven aan de woorden 'aantasting van de waardigheid van de koning' in artikel 1 van de wet van 1830. Werd tevoren scherpe kritiek op regeringsdaden aangemerkt als een aantasting van de waardigheid van de koning, nu zei de Hoge Raad dat die laatste term ziet op de onschendbaarheid van de koning. Dit bracht mee dat kritiek op regeringsdaden op zichzelf geen aantasting van die onschendbaarheid was, want die werd daardoor niet in twijfel getrokken. De conservatieve Heemskerk merkt wat zuinigjes op dat dit arrest 'een vrijbrief voor vele scherpe courant-artikelen is geweest'. Als men de koning maar niet persoonlijk beschuldigde wegens bepaalde regeringsdaden, dan ging men vrijuit. Het arrest was dus belangrijk in de sfeer van de vrijheid van de pers, maar niet voor de inhoud van het begrip van de koninklijke onschendbaarheid.

Het laatste historische hoofdstuk handelt over de vergeefse poging van Willem III om reeds als kroonprins afstand te doen van zijn opvolgingsrecht, hetgeen evenwel in strijd werd geacht met de Grondwet. Ook bij de behandeling van de recente grondwetswijziging over de voogdij en het ouderlijk gezag van de minderjarige koning is die interpretatie weer herhaald.⁶ In dit verhaal wordt ook aandacht geschonken aan de moeizame verhouding tussen de koning en Thorbecke tijdens diens eerste kabinet, maar over de verdere machtsstrijd tussen koning en ministers, en vervolgens tussen de regering en de Tweede Kamer, vooral in de jaren 1866-1868, horen wij niets meer. Er wordt te snel geconstateerd dat Thorbecke de koning 'uiteindelijk eronder had gekregen' (p. 168). Zover was het toen nog niet.

Hierna neemt de schrijver weer een grote sprong naar de tegenwoordige tijd. Er volgt een laatste meer uitgebreid hoofdstuk getiteld 'De ene macht is de an-

dere niet'. Hierin komt de recente discussie over de (te vergaande) macht van de koningin opnieuw aan de orde. Eerdere incidenten op dit punt worden herhaald, maar er komen ook enkele nieuwe gebeurtenissen ter tafel, waarbij de koningin haar eigen wil heeft doorgezet. Een voorbeeld hiervan is de wintersportvakantie naar Oostenrijk kort nadat Haider daar de verkiezingen had gewonnen. Veel aandacht besteedt Van Wijnen aan besluiten waarvoor de handtekening van de koningin nodig is, zoals bij benoemingen. Is de weigering van de zijde van de kroondrager om een concreet besluit te ondertekenen constitutioneel correct? Het antwoord lijkt in eerste instantie duidelijk, want als volgens de Grondwet een koninklijk besluit nodig is, waarom zou dan bij meningsverschil de mening van de minister de doorslag moeten geven? Toch vindt men bij gezaghebbende schrijvers op het gebied van het staatsrecht een dergelijke mening wel terug. Van Wijnen haalt in dit verband Belinfante aan (maar waarom een heel oude druk van diens *Beginselen van het staatsrecht* uit 1970?): als het kabinet erop staat, zou de koningin moeten toegeven. Prakke formuleerde het in 1977 aldus: 'Stellig komt het de Koningin – zeer bijzondere omstandigheden daargelaten – uiteindelijk niet toe op inhoudelijke gronden haar handtekening aan wetsontwerpen of koninklijke besluiten die de ministers noodzakelijk achten, te onthouden. Zou zij dit toch doen, dan komt het systeem van de constitutionele monarchie onder ondraaglijke spanning te staan, waarvan zonder twijfel het staatshoofd zelf het voornaamste slachtoffer zou worden.'⁷ In zijn recente preadvies voor het congres Monarchie en Republiek haalt Bovend'Eert deze opvatting aan, maar voegt hieraan toe: 'Rechtens staat echter niet vast of de Koning dan wel ministers moeten wijken.'

Hij verwijst daarbij naar Oud. Naar mijn mening gaat Prakke evenwel terecht uit van een staatsrechtelijke plicht voor de koningin. Uiteraard staat die niet in de Grondwet, maar kunnen wij hier niet het bestaan van een ongeschreven rechtsregel aannemen, die tot op zekere hoogte te vergelijken is met de vertrouwensregel van het parlementaire stelsel? De minister die het vertrouwen verloren heeft moet aftreden en mag het niet zover laten komen dat de kamer zijn begroting verwerpt. Evenzo kan men zeggen dat

5 Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door L. Prakke, J.L. de Reede en G.J.M. van Wissen, 14e druk (Deventer 2001), p. 412-422.

6 TK 1997-1998, 16 034, nr. 3, p. 5. Zie hierover ook G.J. Leenknegt, 'De koninklijke weg', in: *Monarchie en Republiek*, p. 89.

7 L. Prakke, 'De abortusconclusies van Veringa', *Nederlands Juristenblad* 1977, m.n. p. 950-951.

de koning(in) het niet zover mag laten komen, dat de minister-president zijn ontslag moet aanbieden wegens de weigering van de kroondrager.

Kortmann heeft naar aanleiding van de voorstellen van De Graaf om de koninklijke macht te beperken gezegd dat er hier helemaal geen probleem is, mits de ministers hun been maar stijf houden. Als de koningin langdurig dwars zou liggen, kan er immers bedreigd worden met een buitenstaatverklaring van langere of kortere duur.⁸ Toch is dit een schijnoplossing. Net als bij aftreden door de minister-president ontstaat er bij een buitenstaatverklaring waarschijnlijk een crisis rond de monarchie. Wij missen immers de Belgische soepelheid dankzij welke in 1990 Koningin Beatrix één dag buiten staat werd verklaard, zodat een abortuswet zonder medewerking van de koningin toch kon worden gerealiseerd.⁹ De koningin weet dat de minister/het kabinet het slechts in uiterste nood tot een crisis wil laten komen. Volgt er in zo'n geval dan een spelletje bluffpoker?

Van Wijnen laat zien dat het meestal anders gaat. De koningin heeft met al haar charme, ervaring en kennis een sterke positie. Hij haalt Van Agt aan die zegt: 'Deze katholieke jongen ging soms met het vaste voornemen van huis om zich op het paleis niet de kaas van het brood te laten eten, om 's avonds toch weer met lege handen in Nijmegen te komen.' (p. 181). Hij bedoelt hier met het etiket 'katholiek' zijn behoefte aan harmonie aan te geven, maar die behoefte aan harmonie lijkt mij niet een specifiek katholiek verschijnsel. Er moet nu eenmaal worden samengewerkt en dan is er niet de mogelijkheid om steeds nee te zeggen, als de koningin een andere mening is toegedaan. Dat is niet simpel een kwestie van al of niet sterke knieën. Bovendien leent niet elke kwestie zich even gemakkelijk om de koningin onder te druk te zetten ten einde de wil van de regering te doen zegevieren. Toen koningin Beatrix premier Lubbers vroeg of de regering het woonhuis naast het paleis Het Noordeinde, waar Prins Willem-Alexander zijn zinnen op had gezet, voor rijksrekening wilde nemen, kon Lubbers gemakkelijk nee zeggen. Moeilijker zijn echter de gevallen waarin het kabinet de koninklijke handtekening nodig heeft en de kroondrager stil blijft zitten, zoals verschillende malen is gebeurd. Het geval-Lages onder koning Juliana is algemeen bekend, maar Van Wijnen noemt in dit verband ook de meer recente weigering van koningin Beatrix om

de liberale oud-minister van financiën Witteveen tot minister van staat te benoemen en de eerdere afwijzing (nog tijdens de regering van Juliana maar op instigatie van Beatrix) van de voordracht van staatsraad Van der Hoeven voor de belangrijke functie van vice-voorzitter van de Raad van State. In beide gevallen zou de reden zijn geweest dat de betrokkene op een eerder tijdstip 'op kritische wijze' geadviseerd had over de financiën van het koninklijk huis, aldus Van Wijnen (p. 185 resp. 187/188). Nu houdt de schrijver bij het laatstgenoemde geval nog een zekere slag om de arm, maar als dit werkelijk zo is gebeurd dan vraag ik mij af waarom de minister-president hier niet gepersisterd heeft. Hoe het ook zij, het is wel duidelijk dat bij zulke benoemingen de koningin in de praktijk nogal wat ruimte heeft om niet mee te werken.

De volgende vraag is dan of dat vanuit democratisch perspectief niet onjuist is. Als de koningin een enkele keer haar zin krijgt bij minder belangrijke kwesties, dan is dat niet zo erg. Anders is een goede samenwerking tussen kabinet en kroondrager onmogelijk. Maar bij politieke kwesties zal de laatste zich zeer terughoudend op moeten stellen, omdat het gebrek aan democratische legitimatie zich daarbij het sterkst doet voelen. Vorig jaar klapte een kamerlid uit de school door te vertellen dat de koningin bij een ontmoeting met een groep kamerleden zich had uitgesproken tegen mogelijke invoering van een referendum. Alle toorn richtte zich toen tegen dit kamerlid, maar men kan ook stellen dat de koningin met deze stellingname over een belangrijke politieke kwestie haar hand overspeelde. Op de mogelijkheid van introductie van een referendum is het tweede kabinet-Kok immers bijna gevallen.

Koningin Beatrix heeft zich, zo blijkt uit de voorbeelden die Van Wijnen geeft, ontwikkeld tot een geduchte tegenspeler van het kabinet. Volgens de schrijver heeft Beatrix zich omringd met een grote schare van eigen adviseurs, meer nog dan minister-president Kok er heeft. Volgens de huidige constitutionele opvattingen is het evenwel niet de bedoeling dat de kroondrager als een soort tegenmacht ten opzichte van het kabinet functioneert. Het probleem is vooral dat wij nooit zullen weten hoe vaak de koningin haar zin weet door te zetten en met welke argumenten. Ook bij de kabinetformaties zijn er de laatste decennia soms beslissingen van de koningin (met

8 C.A.J.M. Kortmann, 'De politiek, de pers en de monarchie', *de Volkskrant* 11 april 2000.

9 Hierover L.Praakke, *Het huis verzopen, het hof gepakt, de koning ontbloot*, diesrede Universiteit van Amsterdam 1994 (Amsterdam 1994).

name van Juliana) geweest, die bij de betrokkenen verbazing opriepen. Van Wijnen geeft daar ook voorbeelden van.

Aan het slot van zijn boek komt hij met een aantal voorstellen voor wijziging van de taken van de koning (de in dit verband wel gebruikte term modernisering van het koningschap noemt hij niet ten onrechte een *contradictio in terminis*): a) De koning zou niet langer voorzitter van de Raad van State moeten zijn, daar hij ook lid van de regering is aan wie de Raad van State adviseert; b) De rol van de koning bij de kabinetsformatie zou beperkt moeten worden tot die van 'neutrale arbiter'; c) De koning zou niet langer deel moeten nemen aan het wetgevingsproces. Het lijkt mij niet nodig om hier nader op deze suggesties in te gaan. Er is enige overeenkomst met het voorstel van De Graaf dat na de publicatie van dit boek verscheen. Deze gaat echter een stap verder en vindt dat de koning buiten de politiek moet blijven, zodat hij geen lid meer van de regering dient te zijn. Dat is consequent en het lijkt op het Zweedse model, waar de koning slechts de functie van staatshoofd heeft en alleen taken van ceremoniële aard vervult. Waarom De Graaf de koning ook niet meer als voorzitter van de Raad van State zou willen handhaven is voor mij onduidelijk: de dubbelrol verdwijnt immers als de koning geen deel meer uitmaakt van de regering. Het voorzitterschap van de Raad van State is (bovendien) een ceremoniële functie.

Het zou te ver voeren hier op het Zweedse model in te gaan.¹⁰ Opgemerkt zij slechts dat men in Zweden over het algemeen zeer tevreden is over de sinds 1975 doorgevoerde beperking van de koningsmacht. Geen van de politieke partijen wil terug naar de vroegere situatie waarin de koning deel uitmaakte van de rege-

ring. Twee kleinere linkse partijen blijven de overgang naar een republikeinse regeringsvorm propageren. Het feit dat de koning slechts ceremoniële functies vervult heeft niet ten gevolge gehad dat zijn betekenis geringer is geworden in de ogen van het publiek. Men acht zijn functie bij rampen, staatsbezoeken en andere belangrijke gebeurtenissen van groot belang. Alles wat hij en zijn familieleden doen wordt in de pers nauwlettend gevolgd, maar een belangrijk punt acht men dat hiervoor geen ministeriële verantwoordelijkheid meer bestaat. Controversiële uitlatingen komen voor zijn eigen rekening.

Het is duidelijk dat wezenlijke veranderingen op het punt van de monarchie in Nederland nu geen haalbare kaart zijn, zoals ook bleek uit de discussie in de Tweede Kamer over de notitie inzake het koningschap in oktober 2000. Die situatie kan echter veranderen. In het boek van Van Wijnen, dat in het voorjaar van 2000 verscheen, wordt herhaalde malen gezegd dat koningin Beatrix haar huis 'scandal proof' heeft gemaakt en er wordt gesproken van de comfortabele rust die de regering van Beatrix heeft gekenmerkt. De situatie is dit afgelopen jaar echter ingrijpend veranderd. Emily, de eerdere geliefde van de kroonprins, verdween nog vrijwel geruisloos van het toneel. Van Wijnen noemt de weigering op last van de koningin van subsidie voor de productie van het toneelstuk Emily 'een onbewezen stelling' (p. 170). De nieuwe geliefde Zorreguieta, wier vader door zijn deelname aan de militaire junta in Argentinië bij een kroonprinselijk huwelijk in een democratische samenleving geen welkome gast kan zijn, heeft het koningshuis en daarmee ook de regering wél voor ernstige problemen geplaatst.

¹⁰ Zie hierover de uiteenzetting van schrijver dezes in *Monarchie en Republiek*, p. 23-42.

RECENSIES

J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, zevende herziene druk, bewerkt door J.E. Spruit. Deventer: Kluwer, 2000; XIV + 345 pp. ISBN 90 268 2739 3, f 99,-.

Al wie in de lage landen bezig is met de geschiedenis van het recht heeft De Monté ver Lorens *Hoofdlijnen* gelezen of toch minstens enkele keren ter hand genomen. Het is een klassieker geworden, inmiddels aan zijn zevende druk toe. Deze zevende editie is de derde bewerking van de laatste editie die de oorspronkelijke auteur zelf verzorgde. De eerste bewerking dateert van 1972 en de tweede van 1982 en dus was het inderdaad tijd geworden om hier en daar in de tekst enkele correcties aan te brengen en (vooral bibliografische) aanvullingen toe te voegen. Volgens 'herwerker' – eigenlijk zouden we hem beter (co-)auteur noemen – Spruit, is het boek 'integraal herzien' (blz. V). Dit moeten we vooral begrijpen als een bewerking van het hele boek en niet zozeer als een volledig nieuwe presentatie van de inhoud. De paragrafenindeling is verder verfijnd, maar de globale aanpak van de rechtsgeschiedenis is fundamenteel dezelfde gebleven. Het is nu eenmaal ook een didactisch degelijke en (chrono)logische uiteenzetting.

Het boek is zeer verzorgd uitgegeven. Op de kaft is een kleurenkaart van *Belgium Foederatum* van de hand van Nicolaas Visscher afgebeeld. Tekst en voetnoten zijn prachtig gezet en elf illustraties geven het boek ook een visueel documentair karakter. Slechts heel sporadisch vinden we een zettfoutje, een lettertje of woordje te veel of te weinig (blz. 3, n.1 'uitgeven', het eerste woord of de eerste woorden van voetnoot 27 op blz. 14 ontbreken, in de tweede lijn van bladzijde 36 is het woord 'partijen' tussen 'tussen' en 'arresten' weggevalen, 'd die' op blz. 74, 'met het latere het gewest' op blz. 127, G.P. van Nifterik is de juiste naam i.p.v. Niftrik op blz. 286).

Voor de historische tijdvakken die de Bataafse Omwenteling voorafgaan, is en blijft het werk van De Monté ver Loren en Spruit het beste inleidende overzicht van de rechtsgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Het is de tegenhanger van de historische inleidingen van Gilissen en Van Caenegem voor het Zuiden. Omdat inderdaad de hele rechtsonwikkeling aan bod komt, in de eerste plaats de ganse publiekrechtelijke evolutie, is het een beetje jammer dat de vlag niet volledig de lading dekt. Het boek bevat veel meer dan de titel laat vermoeden. Wie iets wil op-

steken over bijvoorbeeld de rechtsbronnen of de verwetenschappelijking van het recht, zal wellicht niet meteen in een boek over de 'rechterlijke organisatie' gaan zoeken en toch kan hij het er vinden. De schrijvers zelf onderstrepen verschillende keren dat er tot de achttiende eeuw geen scheiding van machten bestond, maar dat de rechterlijke macht integrerend deel uitmaakte van de *tout court* en dat bestuurlijke en jurisdictionele taken in handen waren van dezelfde instellingen. Waarom in de titel dan enkel spreken van de 'rechterlijke organisatie'? Zo hebben de beschrijving van de 'aard van het Frankische koningsgezag' (blz. 56-58), 'het ontstaan en de ontwikkeling van de landsheerlijkheden' (blz. 125-134), 'het ontstaan van de gewestelijke staten' (blz. 182-190), andere *iura regalia* dan de dingplicht (blz. 147-164), de oorzaken van de Opstand en de Grondvesting van de Republiek (blz. 249-268) of nog het probleem van de verhouding tussen Kerk en Staat (blz. 275-278) in se niets te maken met de eigenlijke rechtsbedeling. Maar het gaat wel steeds om publiekrecht. 'Rechterlijke organisatie', zoals het in de titel vermeld staat, betekent 'organisatie van het rechterschap in de oude betekenis' of met andere woorden 'organisatie van het overheidsgezag'. De titel is dus wel degelijk historisch correct. Gezien de meer beperkte betekenis van 'rechter' in het vigerende recht, zou een andere titel niettemin verkieslijk zijn.

Hele grote stukken betreffen overigens instellingen, die – door de hedendaagse juridische bril bekeken – privaatrechtelijk van aard zijn, zoals het grondbezit (blz. 93-110) of het erfrecht (randnummer 57, blz. 68-70). Puur patrimoniale rechten liggen inderdaad wel aan de basis van inspraak in het bestuur en daardoor ook van deelname in de rechterlijke taken, maar als het boek puur op het gerechtelijke recht zou gericht zijn, dan zou de omvangrijke behandeling van de aan grondeigendom verbonden rechten overtoellige ballast zijn.

Het boek is ingedeeld in vijf hoofdstukken. In het eerste worden enkele algemeenheden besproken, zoals de continuïteit in de rechtsonwikkeling, het nut en het belang van rechtsgeschiedenis, de interpretatiegevaars van het rechtshistorische onderzoek, de relativiteit van elk rechtsstelsel en de diversificatie van het recht naar plaats en tijd. Het is een verzameling van interessante bedenkingen ten behoeve van al wie met rechtshistorisch onderwijs belast is. In de vier andere hoofdstukken wordt chronologisch het onderzoeksdomein beschreven. Het gaat respectievelijk om de Germaanse, de Frankische en de lands-

heerlijke periode en tenslotte de Republiek. Elke in-deling is natuurlijk voor kritiek vatbaar. Zo worden in andere rechtshistorische leerboeken de Germanen helemaal niet zo uitvoerig behandeld (zijn er overigens voldoende onbetwistbare bronnen om dit tijdvak te belichten? Eigenlijk is er naast Tacitus' relaas niet veel overgeleverd uit die tijd), terwijl voor de Frankische periode dan weer vaker meer cesuur gelegd wordt tussen de Merovingische en de Karolingische heerschappijen. Vooral de zogenaamde 'landsheerlijke periode', gaande van het uiteenvallen van het Karolingische Rijk tot aan de scheuring van de Nederlanden, is nogal lang en vol van ontwikkelingen. Is er minstens niet een (didactische) breuk te maken in de late middeleeuwen, met de receptie van het Romeinse recht, de macht van de steden en het ontstaan van central(iserend)e instellingen?

De puur chronologische lijn van de uiteenzetting wordt enkele keren onderbroken voor een korte vergelijking met een andere periode of de schets van de latere ontwikkeling van een bepaalde instelling. Soms is de uitweiding misschien niet honderd procent op zijn plaats, maar daarom niet minder interessant. Zo is het eigenaardig te wijzen op de betekenis van Van den Vos *Reinaerde* voor de kennis van het strafprocesrecht in de dertiende eeuw, naar aanleiding van de uiteenzetting over het duizend jaar oudere Germaanse strafrecht, bladzijde 28. En in datzelfde hoofdstuk over de periode voor 500 vinden we op bladzijde 36 een wijsdom van de Drentse Etstoel uit 1400, met in dezelfde alinea nog een vermelding van de Parijse *arrêts de règlement* uit de achttiende eeuw. Ontstaan en ontwikkeling van het canoniek recht, toch vooral een realisatie van de 'tweede' of late middeleeuwen, alsook de Gregoriaanse hervorming, worden behandeld bij de Frankische periode (blz. 50-55 respectievelijk 93-95). Ettelijke keren wordt van een bepaalde juridische instelling de meer recente (dus ook na de Bataafse Omwenteling) geschiedenis kort aangestipt. Zo komen we van de horigheid in de landsheerlijke periode gezwind bij de negentiende-eeuwse slavernij in West-Indië (blz. 118-119), van het patronaatrecht tot de afschaffing van het collatierecht in de Grondwet van 1922 (blz. 179), van de middeleeuwse gilden tot de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950 (blz. 214-216), van de middeleeuwse waterschappen tot de Waterschapswet van 1991 (blz. 224) of van de receptiegeschiedenis tot de codificaties na 1800 (blz. 302-305). Wat bij deze werkwijze bijzondere appreciatie verdient, is het feit dat de auteurs enkele rode draden trekken

door het hele verhaal en niet van het ene tijdvak naar het andere 'springen'. Zo worden in het inleidende hoofdstuk de begrippen "formele" en "materiële" continuïteit geduid en vervolgens in de verschillende besproken tijdvakken geïllustreerd met voorbeelden. Deze werkwijze verhoogt de didactische waarde van het boek.

Naast deze leerwaarde, heeft *Hoofdlijnen* zeker ook een belangrijke gidswaarde voor de (jonge) rechtshistorische onderzoeker. Zoals hiervoor al aangehaald, is bij de recentste bewerking van De Monté ver Lorens boek vooral veel toegevoegd in de bibliografische referenties. Op de eerste bladzijde van het eerste hoofdstuk doet zowaar zelfs een webverwijzing, naar de site van het NCRD, haar intrede. In de voetnoten worden heel wat studies van de jaren '90 genoemd. Op die manier krijgen we als het ware een staalkaart van de (publiek)rechtshistorische wetenschap in Nederland anno 2000. Zelfs in verband met rechtsarcheologie en rechtsvolkskunde vinden we referenties in het eerste hoofdstuk (bladzijde 18-19). Als "Zuid-Nederlander" moet het ondergetekende recensent echter van het hart dat, in verband met de talrijke wetenschappelijke verwijzingen, naast de eigen Nederlandse wetenschappers, vooral naar het oosten gekeken is en minder naar het zuiden. Akkoord, historisch gezien zijn de banden met het Rijk en dus met de Duitse rechtsgeschiedenis van belang. Maar is anderzijds de invloed van Frankrijk, via de Zuidelijke Nederlanden, niet groter dan de schrijvers laten uitschijnen? Wordt er niet wat te onevenwichtig veel aandacht geschonken aan de Duitse literatuur in vergelijking met de Franse? Zo komen bijvoorbeeld in de lijst van de verkort – en dus vaak – aangehaalde literatuur (bladzijden IX tot XIV) niet minder dan vijftien Duitse werken voor, terwijl slechts één Engels boek (weliswaar over de Republiek) en geen enkele Frans-talige studie worden vermeld. Qua 'Belgische' auteurs vinden we er alleen een werk van Maes en één van Van Caenegem, beide uit de jaren 1970, terwijl van recentere algemene leerboeken als van die van Gilissen en Van Caenegems *An Historical Introduction to Western Constitutional Law of Judges, Legislators & Professors* geen spoor te vinden is. Zo vinden we in de lijst met woordenboeken, bladzijde 9, noot 14, ook Stallaerts *Glossarium van verouderde rechtstermen* (gebaseerd op Vlaamse, Brabantse en Limburgse bronnen) niet. Van de interessante reeks *Typologie du Moyen-Age* is geen gebruik gemaakt en bij de, nochtans uitvoerige, beschrijving van het leenstelsel missen we de recente studies van Opsommer en Heirbaut. Het is dan ook

typisch dat bijvoorbeeld in voetnoot 429 op bladzijde 230 voor een overzicht van alle rechtsboeken verwezen wordt naar *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters* van von Oppitz en dat bij de vermelding van Jean Bodin (blz. 252) verwezen wordt naar de Duitse vertaling van *Les six livres de la République*.

Men leze deze bedenkingen echter niet als fundamentele kritiek. Voor de traditionele Belgische rechtshistoricus, die soms al te veel naar het zuiden kijkt, is het boek van De Monté ver Loren en Spruit juist een zeer welkome andere kijk. Zo verdient het alle lof dat de auteurs zich de moeite getroost hebben om te pogen alle (soorten) rechtbanken te beschrijven en daarbij bijvoorbeeld uitvoerig ingaan op de waterschappen, zo belangrijk in de Nederlandse staatsuitbouw, maar zo vaak stiefmoederlijk behandeld. Ook het feit dat heel veel tekst besteed wordt aan de ontwikkeling van de rechtsbronnen is verantwoord, al hebben deze beide onderwerpen voor de hedendaagse jurist op het eerste gezicht geen nauwe banden. Het zij de bewerk, groot kenner van het Romeinse en gerecipieerde recht, vergeven dat misschien wat al te veel aandacht besteed wordt aan de receptie (blz. 278-297); zijn besluit dienaangaande verantwoordt zelfs die uitweiding: 'De instelling van de tegenwoordige rechterlijke organisatie in de 19^e eeuw, waarbij de rechtspraak opgedragen werd aan juristen, betekende materieel beschouwd niet de invoering van iets nieuws, maar was in wezen de voltooiing van een ontwikkeling die reeds eeuwen aan de gang was' (blz. 300).

Samengevat kan gesteld worden dat de derde bewerkte uitgave van *Hoofdlijnen* een schoon en degelijk boek is, met grote didactische waarde. Meer dan ooit is het een standaardwerk, voorzien van een handig trefwoordenregister, niet alleen inzake de rechterlijke organisatie, maar met betrekking tot het hele Noord-Nederlandse publiekrecht tijdens het ancien régime. Enkel voor de volledigheid, alsook om eventuele discussie dienaangaande te openen, volgen hier tot slot nog enkele bedenkingen, enkele persoonlijke onenigheden met het standpunt van de auteurs.

Enkele termen worden niet uitgelegd en zelfs in het trefwoordenregister niet vermeld, terwijl ze in het kader van het bestudeerde onderwerp toch wel enige aandacht zouden verdienen. Zo wordt de term 'constitutie' enkele keren gehanteerd, maar nooit wetenschappelijk gedefinieerd. Als op bladzijde 58 de samenwerking tussen de heer en de vertegenwoordigers van het volk een voorafspiegeling van de 'constitutionele' regeringsvorm wordt genoemd,

dan is dit mijns inziens niet correct, minstens naar hedendaagse juridische terminologie verwarring stichtend. De vertegenwoordiging en samenwerking kunnen wijzen op een verdragsmonarchie of op parlementarisme, maar niet noodzakelijk op constitutionalisme, wat het bestaan veronderstelt van tekstueel vastgelegde basisafspraken en/of grondrechten. Wellicht gebruiken de auteurs van het besproken boek 'constitutie' in een andere betekenis. Het is nu eenmaal een rekbaar begrip. Een woordje uitleg zou dan ook in elk geval welkom zijn. En een ander voorbeeld: wanneer op de bladzijde 73 de *capitularia* als een vorm van 'geschreven recht' worden ingeleid, dan zou voorzichtigheidshalve toch een kleine paranthese op zijn plaats zijn over de dubbelzinnige betekenis van 'geschreven recht' in de rechtshistoriografie. En wat bijvoorbeeld een 'kerspel' is (bladzijde 143), nochtans een publiekrechtelijke instelling, blijft onbesproken. De klassieke verklaring tenslotte van 'plakkaat', met verwijzing naar het opgeplakte zegel (uiteengezet op bladzijde 277), is door recent historisch onderzoek sterk genuanceerd.

– Op bladzijde 86 wordt het uiteenvallen van het Karolingische rijk beschreven en als oorzaak wordt verwezen naar het ontbreken van de conceptie van een *res publica*, een territoriaal omgrensde staat zoals de Romeinen die kenden. De banden met de vorst waren persoonlijk en niet territoriaal. Noch met de stelling dat de idee van *res publica* per se een 'territoriaal omgrensde staat' veronderstelt, noch met de stelling dat de persoonlijke banden de reden zijn van het uiteenvallen van het rijk, kan ik instemmen. Waarom zouden de persoonlijke banden met de vorst bijvoorbeeld niet kunnen overgaan op één zoon van de vorst. Mijns inziens ligt de ware reden van de verbrokkeling van de macht in de patrimoniumgedachte. Het rijk wordt wel degelijk als een territorium beschouwd en dit territorium wordt als een persoonlijk patrimonium verdeeld tussen de erfgenamen.

– Ook de stelling, op bladzijde 167, dat de romano-canonieke procedure, die ingevoerd wordt in de gewestelijke raden, minder formalistisch, moderner en vrijer was dan bij de traditionele ordinarijre gerechtten, 'hetgeen door de justitiabelen in het algemeen als een groot voordeel werd beschouwd', durf ik te betwijfelen. Er is mij geen enkele bron bekend waarin de rechtsonderhorigen de loftrumpet blazen voor de toch wel bijzonder technische procedure van het geleerde recht.

– Tenslotte meen ik te mogen vaststellen dat de lezing van een tekst van Schraasert en Westenberg op

bladzijde 295 verkeerd is. Ter illustratie van de bevinding dat men zich in theorie aan de subsidiaire gelding van het Romeins hield, maar dat dit in de praktijk vaak op de eerste plaats kwam, wordt volgend citaat van de genoemde juristen opgenomen: 'dat oock niet seeckerder is, dan dat ... de gemeine Roomsche rechten ... soodaenigen auctoriteit, kragt en vigueur hebben, dat derselver dispositie moet worden gevolgt, wanneer men niet kan aenwysen de expresse woorden van een statuut, ... of ... gewoonte, die het contrarie soude medebrengen'. 'Het inheemse recht wordt hier gezien als een bijzonder recht, dat alleen toepasselijk is als een Romeinsrechtelijke regel niet aanwijsbaar is', aldus de auteurs. Mijns inziens staat dit er echter niet. Volgens De Monté ver Loren en Spruit beweren Schrassert en Westenberg dat het Romeins recht eerst komt en dat het wetten- en gewoonterecht slechts speelt als er geen Romeinse regel is. Het citaat bevestigt mijns inziens echter precies omgekeerd dat het lokale recht eerst geldt en slechts bij ontbreken van een lokale regel, het Romeinse recht wordt aangeboord.

Gent

Georges Martyn

Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede*. [Vertaald door] Albert Demyttenaere [met inleidingen van] Raoul van Caenegem en Luc Devliegher. Leuven: Davidsfonds, 1999; 280 pp. ISBN 90 6152 686 8.

Pro Memorie is een Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift. Voor een deel van de lezers van dit tijdschrift is deze aankondiging dan ook overbodig. Ik vermoed namelijk dat er weinig Vlaamse (rechts)historici te vinden zijn bij wie *De moord op Karel de Goede* nadere introductie behoeft. Daarentegen zijn er, zo is althans mijn indruk, weinig Nederlandse rechtshistorici bekend met het dagboek van de 12de-eeuwse grafelijke klerk Galbert van Brugge. Het werk behoort in ieder geval niet tot de canon van Nederlandse rechtshistorische bronnen. In het door J.E. Spruit bewerkte handboek van De Monté ver Loren vinden we bijvoorbeeld geen verwijzing naar *De moord*. Het argument dat het hier geen Noordnederlandse bron betreft, houdt geen steek aangezien er in de Hoofdlijnen regelmatig 'buitenlandse' bronnen genoemd worden. De onbekendheid met dit werk onder Nederlandse rechtshistorici is spijtig en, strikt genomen, niet te rechtvaardigen. Spijtig omdat *De moord* een bijzonder unieke én rijke rechtshistorische bron

is, en niet goed te praten omdat de gebeurtenissen die Galbert beschrijft zich voor een deel afspeelen op grondgebied dat tegenwoordig behoort tot het Koninkrijk der Nederlanden, te weten Zeeuws-Vlaanderen. Dat deze laatste overweging overigens een serieus argument is om op deze plaats bij Nederlandse rechtshistorici aandacht te vragen voor Galberts penenvruchten, zal tegenwoordig wel niemand meer durven beweren. Het is de inhoud van dit uitzonderlijk rijke werk die noodzaakt tot kennisneming.

De gebeurtenissen die Galbert van Brugge in *De moord op Karel de Goede* beschrijft spelen zich af in de jaren 1127-1128 in het graafschap Vlaanderen. Vlaanderen had zich in de 11de eeuw ontwikkeld tot een welvarende landsheerlijkheid met internationaal politiek aanzien. De Vlaamse graaf was leenman van de Franse koning voor het westelijk deel van Vlaanderen en leenman van de Duitse keizer voor het oostelijk deel. In hun vorstendom hadden de Vlaamse graven een krachtige heerschappij weten op te bouwen. Door een streng strafbeleid slaagden zij er goed in de openbare orde te handhaven. De bloei die de akkerbouw, veeteelt en handel in de 11de eeuw in Vlaanderen doormaakten was hiervan mede het gevolg. Het prestige dat het graafschap rond 1100 genoot komt goed tot uitdrukking in de termen *regnum* (vorstendom) en *monarchia* (koninkrijk) waarmee het werd aangeduid.

Twee ontwikkelingen die zich in Vlaanderen in de 11de eeuw voordeden dienen hier in het bijzonder te worden genoemd. In de eerste plaats de sterke opkomst van de Vlaamse steden waardoor zich in de tweede helft van de eeuw naast de adel een nieuwe politieke macht aandiende: de burgerij. Deze stedelijke macht vormde aan het eind van de 11de eeuw al een factor van betekenis bij de keuze van een nieuwe graaf en zou tijdens de gebeurtenissen van 1127-1128 een beslissende rol spelen. De tweede ontwikkeling waardoor het 11de-eeuwse Vlaanderen in Europees perspectief een bijzondere plaats innam, is de vroegtijdige ontwikkeling van een centraal geleide overheidsadministratie. Alleen in Normandië en Engeland zien we in die eeuw een met Vlaanderen te vergelijken opbouw van een bestuurlijk apparaat met voor hun taak toegeruste ambtenaren.

Welnu, in deze overheidsadministratie werd in de 11de eeuw de kiem gelegd van de crisis waarin Vlaanderen in maart 1127 werd gestort. Wat was het geval? In de grafelijke administratie had een clan van grafelijke horigen carrière weten te maken. Het hoofd van deze clan, Bertulf, was proost van Sint Donatiaan, de

Karel de Goede, geknield voor een altaar en verschrikt omkijkend naar eengroepje gewapende mannen die hem belagen. 15de-eeuwse miniatuur uit de *Anciennes chroniques de Flandre* (Bibliothèque Nationale, Parijs, ms. fr.2799, fol. 12). Afbeelding overgenomen uit het hier besproken werk, p. 82.p. 188

kapittelkerk die was verbonden aan de grafelijke burcht te Brugge, en tevens kanselier van Vlaanderen. Als kanselier stond deze horige aan het hoofd van de grafelijke administratie. Zijn broers waren, evenals hun vader Erembald van Veurne, burggraaf van Brugge. De zogenaamde Erembalden-clan beheerste de militaire en rechterlijke macht in Brugge en had de grafelijke administratie volledig in zijn greep. De levensstijl van de familie geleek op die van de adel. Aan hun juridisch statuut van onvrijen en onderworpenen – een publiek geheim – wensten de leden van de clan niet herinnerd te worden. Integendeel, door huwelijken te sluiten met dochters uit adellijke families trachtten zij aan die onvrijheid te ontsnappen. Onder leiding van Bertulf maakte de clan zich op grote schaal schuldig aan machtsmisbruik, geweld en onwettig gedrag. Door de machtspositie die de Erembalden innamen durfde niemand in het graafschap daarover iets te zeggen of daartegen op te treden. Er was een hongersnood voor nodig om hun machtspositie te breken.

In 1124-1125 werd Vlaanderen getroffen door een hongersnood. Graaf Karel de Goede, een zoon van de

koning van Denemarken en sinds 1119 graaf van Vlaanderen, nam tal van maatregelen om de nood onder de hongerenden te lenigen. Hij organiseerde onder andere uitdelingen van graan en brood en liet de boeren op een deel van hun land erwten en bonen zaaien in plaats van graan omdat die gewassen eerder rijp waren. De bestrijding van de hongersnood bracht tal van wantoestanden aan het licht in de administratie van de grafelijke domeinen en van het graafschap. Wantoestanden waaraan de Erembalden-clan schuld had maar waartegen niemand had durven optreden.

Eén van de maatregelen die graaf Karel trof om het beheer van zijn domeinen weer op orde te krijgen was het opeisen van weggelopen horigen. Tegenover zijn onvrijen eiste de graaf weer zijn rechten op. Ten aanzien van de Erembalden aarzelde hij vooralsnog, wel wetend dat optreden tegen hen tot een hevige botsing zou leiden. Het incident dat de loop der gebeurtenissen in gang zette die uiteindelijk leidde tot de moord op graaf Karel was de weigering van een edelman om een gerechtelijke tweekamp uit te vechten met een edele ridder die was gehuwd met een nicht van proost

Bertulf. Het argument van de weigeraar was dat hij niet van zins was een duel uit te vechten met een horige. Een vrije die met een horige vrouw trouwde verviel immers volgens grafelijk recht zelf na een jaar tot de status van onvrije. Het publieke stilzwijgen werd hiermee doorbroken: de leden van de machtige clan der Erembalden werden te kijk gezet als horigen, lijfeigenen, onderworpenen, onvrijen. De graaf werd hiermee de gelegenheid geboden om de Erembalden als zijn horigen voor zich op te eisen en zodoende hun macht te breken. De Erembalden-clan stond met de rug tegen de muur. De maatschappelijke vernedering, de sociale degradatie die de familie te wachten stond was onverdraaglijk. De Erembalden zonnen op wraak op de man die zij terecht zagen als de aanschichter van hun val. Een fatale crisis was onafwendbaar. In de vroege ochtend van 2 maart 1127 sloeg de clan toe. Terwijl de graaf in de Sint Donatianskerk in gebed verzonken was, staken de clanleden met zwaarden op hem in. De moord op Karel de Goede stortte Vlaanderen in een ongekeerde politieke en constitutionele crisis. Een bloedige burgeroorlog zou gedurende anderhalf jaar Vlaanderens deel zijn.

Over deze crisis zijn wij buitengewoon goed geïnformeerd dankzij het dagboek van Galbert van Brugge. Galbert was als klerk verbonden aan de grafelijke administratie in Brugge. Hij was dus een ondergeschikte van Bertulf. Vanaf de dag van de moord op de graaf tot augustus 1128 heeft hij, met een korte onderbreking rond de jaarwisseling, van dag tot dag de gebeurtenissen die zich voor zijn ogen voltrokken en die hem ter ore kwamen opgetekend. Omdat Galbert zich in het centrum van de gebeurtenissen bevond was hij buitengewoon goed geïnformeerd. De vertaler van deze Latijnse bron, Bert Demyttenaere, en de inleider op de vertaling, Raoul van Caenegem, typeren Galberts verslag als een dagboek. Bij het lezen van *De moord* trof mij echter eerder de parallel met de hedendaags oorlogsverslaggeving. Een dagboek bevat doorgaans wat meer persoonlijke ontboezemingen. En die treffen we in Galberts verhaal niet zo veel aan.

Dagboek of reportage: Galberts werk is in het 12de-eeuwse Europese bronnenbestand uniek. In een bijzonder levendige stijl heeft de klerk de dramatische gebeurtenissen van dag tot dag opgetekend: eerst op wastafeltjes en daarna in een perkamenten boek. Omdat Galbert zijn tekst naderhand nauwkeurig heeft aangevuld of herzien komt hij heel direct en authentiek over. *De moord op Karel de Goede* is daardoor een volkomen atypische middeleeuwse historische bron die niet beantwoordde aan de verwachtingen

die de middeleeuwer had van (veelal stichtelijke of hagiografische) literatuur. In de Middeleeuwen is Galberts werk dan ook niet of nauwelijks gelezen. Er is geen middeleeuwse kopie van zijn werk overgeleverd. In 1668 verscheen de eerste, door de bollandisten verzorgde, editie van het werk. Thans zijn er twee wetenschappelijke edities voorhanden: één van Henri Pirenne uit 1891 en één van Jeff Rider uit 1994. Nadat eerdere vertalingen in het Frans en het Engels waren verschenen, publiceerde in 1978 Bert Demyttenaere de eerste Nederlandse vertaling. In 1999 deed deze Vlaams-Amsterdamse mediëvist een geheel herziene vertaling het licht zien. En ook ditmaal vergezeld van een (herziene) historische inleiding van Raoul van Caenegem. Een geografische inleiding van Luc Devliegher en 15 pagina's illustraties completeren de uitgave.

Demyttenaere heeft de Latijnse tekst, voorzover ik dat aan de hand van enkele steekproeven heb kunnen nagaan, correct, creatief en inventief vertaald. Door de Vlaamse accenten in de vertaling lijkt zij aan authenticiteit te winnen. Het is een waar genot om haar te lezen. De verklarende voetnoten verraden een grote kennis van en vertrouwdheid met de grote en kleine onderwerpen van de middeleeuwse geschiedenis. De inleiding van Van Caenegem geeft de lezer wat hij van deze meester van de synthese mag verwachten: een erudiet betoog met vindingrijke interpretaties en combinaties van historische feiten, breed van perspectief en geschreven in een pakkende stijl die haast dwingend uitnodigt tot verder lezen. Vertaling en inleiding doen volkomen recht aan de uniciteit van Galberts werk.

De moord op Karel de Goede is niet echter alleen uitzonderlijk wegens het genre. Ook de inhoud van dit werk vraagt om die kwalificatie. Wie Galbert leest stapt Vlaanderen binnen in de 12de eeuw. Afwisselend in grove en fijne streken vanaf een palet met een rijke variëteit aan levensechte kleuren schildert Galbert een middeleeuwse samenleving onder spanning. Een verraderlijke moord op de wettige en natuurlijke heer van Vlaanderen; de daaropvolgende wraakoefeningen van de getrouwen van de graaf; de intriges en omkopingen van de Franse en de Engelse koningen om hun paladijnen als graaf van Vlaanderen verkozen te zien; gedetailleerde beschrijvingen van belegeringen, van roofzucht, folteringen, hebzucht en verraad; het schrille opportunisme van de edelen en de burgerij; de verlamme angst die de bevolking drijft tot geloof in voortekenen (een zon-eclips), tovenarij en hekserij; kerkelijke dienaren

wier religiositeit niet meer dan een dunne vernislaag blijkt te zijn die bij de minste wrijving verdwijnt, dit alles en nog veel meer beschrijft Galbert op een bijzonder aanschouwelijke wijze.

Hoe pakkend Galberts verhaal ook is, in dit tijdschrift vindt een uitvoerige aankondiging van *De moord* zijn rechtvaardiging natuurlijk toch vooral in het feit dat Galberts werk een buitengewoon informatieve rechtshistorische bron is. In *De moord op Karel de Goede* krijgen we een unieke kijk op de vroeg-12de-eeuwse Vlaamse rechtspraktijk. Over vele onderdelen van het middeleeuwse recht informeert Galberts verslag ons. In de eerste plaats natuurlijk over het thema van de onvrijheid die in de aanloop naar de moord zo'n belangrijke rol speelde. Over de rechtsbedeling in het algemeen, en over de strafrechtspleging in het bijzonder, vinden we veel informatie. Ten tijde van de door Galbert beschreven burgeroorlog had het geleerde recht en het romano-canonieke procesrecht Vlaanderen nog niet bereikt. Het procesrecht in Galberts tijd was het Germaans-Frankische met zijn accusatoir karakter, waarbij de vervolging van misdrijven nog een zaak was van de gelaederden (slachtoffers en/of familie). Wel komen we in *De moord* ambtshalve vervolging (dat wil zeggen vervolging door de overheid) tegen; maar dat is een uitzondering (hoofdstukken 87 en 88). Rechtsgedingen worden beslist door het afleggen van eden, door godsoordelen en door tweekampen. Foltering en uitvoeringen van straffen worden in al hun verscheidenheid beeldend en realistisch beschreven (bijvoorbeeld de executie van proost Bertulf op de markt van Ieper (hoofdstuk 57); de verbranding van een toverkol en de ontarming van een heks (hoofdstukken 110 en 112)).

Ook over de feodo-vazallitische mentaliteit, en de rites en symbolische handelingen die daaraan uitdrukking geven, bevat Galberts dagverhaal een schat aan informatie. Beschrijvingen van de manschap waarmee een vazallitische verhouding wordt aangegaan worden afgewisseld met de halmworp waarmee die band wordt verbroken. Vooral de vazallitische kleuring die Galbert geeft aan zijn beschrijving van de verhouding van de graaf tot de voornaam Vlaamse edelen laat zien hoezeer het feodale stelsel het bestuur van een land beheerste. Maar niet alleen de praktijk van het wereldlijk recht wordt door Galbert beschreven. De kerkelijke rechtsbedeling, en vooral ook het misbruik dat daarvan door de geestelijkheid wordt gemaakt (de excommunicatie van tegenstanders), beschrijft de Brugse klerk niet zonder venijn.

Galbert schrijft zijn verhaal op het breukvlak van de vroege en de late Middeleeuwen. Eén van de ge-

zichtsbepalende krachten van de late Middeleeuwen is de stad. In Galberts verhaal spelen de nog jonge Vlaamse steden een hoofdrol. Het spreekt dan ook vanzelf dat we in de loop van het verhaal veel lezen over het bestuur, de instellingen, het recht en de rechtsbedeling in de steden. We lezen over de marktvrede, de schending daarvan en de reactie daarop van de stedelingen; over de positie van onvrijen binnen de grenzen van de stadsvrijheid; over eedgemeenschappen en gemeentelegers, over schepenbanken en stadsrechten; over het *ius de non evocando* (het recht om alleen voor de eigen stedelijke rechtbank terecht te hoeven staan) dat ingeroepen wordt en over spanningen tussen stedelingen enerzijds en de oude machten, landsheer en adel anderzijds.

Maar niet alleen in de opkomst van de steden en hetgeen zij aan nieuwe instellingen, recht en mentaliteit brachten, dienen de late Middeleeuwen zich bij Galbert aan. Ook vinden we de invloed terug van het gedachtegoed van de Gregoriaanse hervormingsbeweging. Zo wordt het kopen van een kerkelijk ambt (simonie) door Galbert zonder meerveroordeeld. Opmerkelijker echter is de Gregoriaanse invloed op het denken over de verhouding van de vorst tot zijn onderdanen, over de verhouding dus van de graaf van Vlaanderen tot de adel en de burgerij. Van Caenegem heeft er in verschillende publicaties op gewezen dat we in Galbert getuige zijn van de opkomst van het constitutionalisme. Van de idee dus dat alle machtsuitoefening is onderworpen aan het recht, dat de overheid, de regering zich heeft te houden aan fundamentele rechtsnormen en dat de verhouding van de vorst tot zijn onderdanen wordt beheerst door een contract. Schendt één der partijen het contract dan is de andere partij ontslagen van de plicht zich daaraan nog langer te houden. In de vroege Middeleeuwen overheerste de autoritair-monarchale visie op de verhouding vorst-onderdanen. Onder invloed van het feodo-vazallitische normenstelsel en het eerder gememoreerde Gregoriaanse gedachtegoed kreeg het constitutionalisme vorm in de ideeënwereld van adel en burgerij.

Op verschillende plaatsen in Galberts verhaal komen we constitutionalistische noties tegen, soms zelfs gepaard aan een notie van *res publica*, van algemeen landsbelang (hoofdstuk 47). Het sterkst treedt het constitutionele gedachtegoed echter naar voren in de fameuze toespraak van de edelman Iwein van Aalst, pair van Vlaanderen, tijdens de Gentse opstand van 16 februari 1128. Iwein richt zich als woordvoerder van de Gentenaars tot de opvolger van graaf Karel, graaf Willem Clito. In deze toespraak houdt hij

de graaf voor, dat hij gehouden is zijn onderzaten 'naar recht te behandelen' en dat het niet aangaat het recht en de eden inzake tolheffing en de bekrachtiging van de vrede te schenden. Iwein roept Willem Clito op om in overleg te treden met met zijn grafelijke raad en de strijdende partijen. Wanneer dit beraad erin resulteert dat Clito zijn grafelijkheid behoudt, zullen Iwein en de Gentenaars dit respecteren. Indien het beraad hem echter veroordeelt als een eedbreker en iemand die buiten de wet staat dan moet hij, zo stelt Iwein, het graafschap verlaten en plaats maken voor een andere graaf. In de ogen van veel tijdgenoten was dit door Iwein van Aalst verwoorde gedachtegoed 'revolutionair en staatsgevaarlijk', aldus Van Caenegem. Galbert kon zich er in ieder geval niet in vinden: onderdanen mogen hun vorst toch niet bestrijden, zo merkt hij ergens op.

Nederlandse rechtshistorici en mediëvisten werven dikwijls jaloerse blikken naar hun Vlaamse collega's, hen benijdend om hun rijkdom aan historische bronnen. Daar is alle reden toe. In Vlaanderen beschikken ze niet alleen over oudere bronnen, er zijn vooral ook veel meer bronnen overgeleverd. Voor de Noorderlingen is er echter een zoete troost: de Vlaamse collega's leveren met dit materiaal prachtige prestaties. De vertaalde Galbert is er zo één. Lezers, koop dit boek en lees, leer en geniet!

Amsterdam

C.M. Cappon

E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 179), Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2000. 197 pp. ISBN 90-6984-281-5. Prijs: f50,-

Deze bundel van drie reeds eerder verschenen studies ligt op de grens van het terrein dat dit tijdschrift bestrijkt: het zijn immers geen rechtshistorische studies. De politieke theorie in de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarover het in de hier bijeengebrachte publicaties gaat, is in de 17e en 18e eeuw echter vaak beoefend door juristen en veelal (ook als de theoreticus geen jurist van professie was) gepresenteerd in aan het recht (vooral het natuurrecht) ontleende termen. Rechtsfilosofie, politieke wetenschap en staatsrecht gingen in de 17e eeuw hand in hand. Het kan dus geen kwaad de rechtshis-

toricus op dit mooie boek te attenderen.

Na een substantiële inleiding (p. 9-24) opent het boek met de Engelse vertaling (p. 25-129) van Kossmanns veertig jaar geleden verschenen Akademieverhandeling *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960). Daarop volgt de ongewijzigde herdruk van twee eerder in het Engels gepubliceerde artikelen. 'Popular Sovereignty at the Beginning of the Dutch Ancien Regime' (p. 131-166) verscheen in 1980 in een Nederlandse versie (in de BMGN) en in 1981 in het Engels, en de studie 'Dutch Republicanism' (p. 167-193) zag in 1985 het licht in een Italiaanse feestbundel. De verhandeling uit 1960 is thans – met slechts hier en daar een kleine aanpassing (bijvoorbeeld p. 127) – voor het eerst vertaald (een taak waarvan Kossmanns Londense leerling Dr. C.R. Emery zich voorbeeldig gekweten heeft). Nu is er in de sinds 1960 verstreken jaren weliswaar geen stortvloed van publicaties over de Nederlandse politieke theorie in de 17de eeuw verschenen, maar Kossmanns verhandeling heeft toch wel een aantal studies uitgelokt. In de 'Introduction' van het hier aangekondigde boek zet de auteur uiteen dat hij er niet toe heeft kunnen komen om de de laatste decennia wereldkundig gemaakte onderzoeken in de Engelse tekst van zijn *Politieke theorie* te verwerken en dat hij het daarom ook niet zinvol vond om ze in de noten te vermelden (p. 9, 19).

De door het vrijwel intact laten van de tekst van zijn boek van 1960 ontstane lacune vult de schrijver met een beknopt beredeneerd overzicht van het belangrijkste wat er de laatste veertig jaar over de thematiek van zijn *Politieke theorie* verschenen is. Op p. 19-21 (vgl. p. 9-11) worden enkele buitenlandse werken genoemd die voor het verstaan van de 17e-eeuwse Nederlandse politieke theoretici van belang zijn,¹ en op p. 21-24 gaat het over studies over die theoretici zelf. Dit overzicht maakt duidelijk dat het reageren op de sinds 1960 verschenen literatuur (in positieve of in negatieve zin) het verband van het beoog zou verbreken en dat het tot herschrijven van het boek had moeten leiden. Dat de schrijver niet kon besluiten daaraan te beginnen, valt te begrijpen.

Behalve de in eigen land verschenen studies over de Nederlandse politieke theorieën van de 17e eeuw was er nog een reeks publicaties waartegenover Kossmann bij bewerking van zijn boek zijn standpunt had moeten bepalen: de studies van de zogeheten Cambridge School die de politieke theorieën niet zozeer wil bestuderen als pogingen om eeuwige waarheden te formuleren maar hen liever duidt als reflecties op en pro-

ducten van een maatschappelijke context in een concrete historische situatie. Over de opzet van zijn *Politieke theorie* schrijft Kossmann: 'My theme was the link between theory and practice and the meaning of political philosophy for a new and surprisingly energetic state' (te weten de Republiek der Verenigde Nederlanden). En hij voegt er aan toe: 'Since then the innovative work of the so-called Cambridge School seems to have endorsed this approach ...' (p. 11).

Als Kossmann hier suggereert dat hij onafhankelijk van (en iets eerder dan) de Britten tot een soortgelijke aanpak van de geschiedenis van de politieke ideeën is gekomen, dan zijn de twee artikelen die hij in *Political Thought in the Dutch Republic* toevoegde aan de vertaling van zijn *Politieke theorie* des te interessanter. Kossmann toetst hierin namelijk werk van de kopstukken van de school (Quentin Skinner's *The Foundations of Modern Political Thought*, 1978, en J.G.A. Pococks *The Machiavellian Moment*, 1975) aan Nederlands materiaal. Met de aanpak van deze schrijvers kan Kossmann kennelijk uit de voeten, en voor 'these masterly works' (p. 9) heeft hij de grootste lof. Skinner's *Foundations* wordt 'a work of exceptional quality and an ornament of modern intellectual history' genoemd (p. 152). En ingeklemd tussen twee zinnen, waarin hij zegt dat Pococks interpretatie van 'the Atlantic republican tradition' (p. 191) misschien niet fout maar te simpel is ('too rigid a simplification of a historical development which was perhaps considerably more complex' (p. 192)²), roemt Kossmann Pococks werk als 'exceptionally stimulating and enlightening' (p. 192). Maar van de uitwerking van de theses en van de resultaten van de onderzoeken van beide geleerden laat hij voor mijn gevoel geen spaan heel. Anders gezegd: de geschriften van Pocock en Skinner hadden dus, als Kossmann had besloten tot bewerking van zijn *Politieke theorie*, voor de tekst van zijn boek niet zo heel veel consequenties hoeven te hebben.

Amsterdam

Theo Veen

- 1 Op p. 20-21 treft men ook enkele aanvullingen aan bij het opstel over 'Popular Sovereignty'.
- 2 Die Atlantische republikeinse traditie is (p. 191) immers niet (Kossmann formuleert wat hoffelijker dan ik en zegt 'not easily') 'applicable in the only major republic which was formed and which survived in early modern Europe' (nl. de Republiek der Verenigde Nederlanden).

M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998; 361 pp. + ill., ISBN 90 351 20054 1; f 49,90.

De geschiedenis van het persoonlijk leven heeft zich de afgelopen decennia in grote belangstelling van historici mogen verheugen. De geschiedenis van het huwelijk neemt hierbij een plaats van betekenis in. In dit kader kunnen juridische aspecten niet worden verwaarloosd, aangezien het huwelijk immers gevangen is in een net van juridische regels. Dit moge blijken uit het volgende voorbeeld.

Lange tijd bestond omtrent het moment van de huwelijksvoltrekking onduidelijkheid. Volgens het Decreet van Gratianus kwam een perfect huwelijk tot stand door wederzijdse toestemming van partijen en de daaropvolgende bijslaap. Begrijpelijkerwijze bracht deze situatie op juridisch vlak problemen met zich, al was het alleen maar op bewijsrechtelijk gebied. Het Concilie van Trente besloot daarom dat een huwelijk slechts tot stand kon komen als de wederzijdse huwelijksbeloften waren gedaan ten overstaan van de parochiepriester in aanwezigheid van ten minste twee getuigen. Na de reformatie gold ingevolge de Politieke Ordonnantie van 1580 de regel dat het huwelijk tot stand kwam zodra man en vrouw ten overstaan van de predikant elkaar het jawoord hadden gegeven. Met andere woorden, het huwelijk behoefde niet te worden geconsumeerd. Over de gelding van deze regel is menig proces gevoerd. Een prachtige casus is de volgende (ik ontleen hem aan J.Th. de Smidt en Heleen C. Gall, 'Recht en gezin', in: *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen etc. 1985), p. 31 e.v.).

Op zekere dag aan het einde van de zestiende eeuw begaven twee jonggeliefden, de man van bemiddelde familie en de vrouw van eenvoudige komaf, zich op weg naar de kerk om aldaar in de echt te worden verbonden. Inderdaad werd het huwelijk voltrokken en wel in gemeenschap van goederen, maar, treurig voorval, het huwelijksbootje waarmee de thuisreis werd aanvaard, zonk. Zowel de man als de vrouw verdronk jammerlijk. Voor de erfgenamen van de vrouw was de vraag of er inderdaad een geldig huwelijk tot stand was gekomen zeer interessant. Zij zouden in dat geval immers een grote erfenis tegemoet kunnen zien. De familieleden van de man waren hiervan echter minder gecharmeerd. Zij stelden voor het Hof van Holland dat man en vrouw dan wel in het openbaar het jawoord hadden uitgesproken, maar dat het hu-

welijk vervolgens niet was geconsumeerd, zodat de erfgenamen van de vrouw geen aanspraak op een erfdeel konden maken. Zoals te verwachten was op basis van de regeling in de Politieke Ordonnantie, verloren de erfgenamen van de man deze juridische strijd.

Bovenstaande casus speelt zich af op privaatrechtelijk terrein. Echter, ook en vooral op strafrechtelijk gebied is een groot aantal interessante casus rond het huwelijk voorhanden. Het hier te bespreken proefschrift van Manon van der Heijden richt zich vooral op deze zaken. Centraal in deze studie staat de wisselwerking tussen reformatorische regels betreffende het huwelijk enerzijds en de vervolgingspraktijk bij overtreding van deze regels anderzijds. Daarbij worden norm en praktijk tegen elkaar afgezet. Van der Heijden behandelt de periode 1550-1700. Zij koos deze periode omdat zich juist in dit tijdvak de overgang van de katholieke naar de protestantse religie voordoed. Dit bracht een aantal belangrijke veranderingen met betrekking tot de opvattingen en de regelgeving rond het huwelijk met zich. De belangrijkste hiervan was wel dat het huwelijk uit de sfeer van het kerkelijk recht werd gehaald en een zaak van de seculiere overheid werd. Belangrijk is in dit opzicht, zoals gezegd, de Politieke Ordonnantie van 1580, die bepaalde dat slechts een openbare trouwbelofte wettig was. In de praktijk echter werden, aldus Van der Heijden, veelvuldig prereformatorische normen gehanteerd.

De veranderingen tijdens de reformatie betekenden niet, dat de kerk zich voortaan van huwelijkszaken afzijdig hield. In de eerste plaats was de kerk natuurlijk de plaats bij uitstek waar het huwelijk gesloten diende te worden (voor diegenen die niet in de protestantse kerk wilden trouwen, werd overigens de mogelijkheid van een huwelijk voor de wereldlijke overheid geopend), maar ook oefende de kerkenraad toezicht uit op het gedrag van zijn lidmaten. Twee bronnen dienen zich dan ook aan bij de studie van het huwelijk in Holland in de genoemde periode: waar het de wereldlijke overheid betreft vormen de gerechtelijke archieven een belangrijke bron, en op het gebied van het toezicht van de protestantse (destijds bekend als de Nederduitsch-Gereformeerde) kerk de kerkenraadsnotulen. Daarbij viel de keuze op materiaal uit Delft en Rotterdam (vooral ook omdat de betrokken archieven aldaar vrij volledig zijn bewaard en de schrijfster de situatie in deze steden representatief voor Holland acht). Voor het overige wordt wereldlijke en kerkelijke regelgeving in het onderzoek betrokken.

Twee zaken vallen op: wat betreft de opvattingen van de kerk rond kwesties als bijvoorbeeld echtscheiding en voorechtelijke seks, vindt een ontwikkeling plaats waarbij een zekere soepelheid in de periode van de reformatie plaats maakt voor een meer rigide opvatting als gevolg van de nadere reformatie vanaf ongeveer 1650. Verder is opvallend dat de wereldlijke overheid en de kerkelijke autoriteiten verschillen van mening over de vraag welke zaken al dan niet strafrechtelijk dienen te worden aangepakt. Daarbij laat de wereldlijke overheid zich leiden door financiële overwegingen en de vraag in hoeverre de openbare orde wordt verstoord, terwijl de kerk veeleer een morele insteek kiest en bij problemen binnen het huwelijk uit is op verzoening van de echtelieden. Een ander verschil is dat de wereldlijke autoriteiten met twee maten lijken te meten bij de vraag of tot strafrechtelijke vervolging dient te worden overgegaan. Waar het de eigen poorters en de hogere strata van de samenleving betreft, blijkt er van grote terughoudendheid sprake te zijn. Dit is overigens het algemene beeld dat men krijgt indien men de strafrechtspraktijk uit die dagen onder de loep neemt. In een recente studie (P.J. Gyger, *L'épée et la corde. Criminalité et justice à Fribourg (1475-1505)* (Lausanne 1998)) werd bijvoorbeeld hetzelfde geconstateerd voor Freiburg. Het gevolg van dit feit is dat gerechtelijke archieven ons vooral een beeld bieden van het huwelijksleven, en hetgeen daaromheen kan worden gesitueerd, van de 'mindere' klassen. Aan dit gebrek lijden de kerkenraadsnotulen niet: daarin vinden we ook de meer welgestelde lidmaten terug. Wel lijdt deze bron aan een ander gebrek, namelijk dat slechts lidmaten van de gereformeerde kerk erin figureren.

Het proefschrift van Van der Heijden is plezierige lectuur, al was het alleen maar vanwege het onderwerp dat zij centraal stelt. Desondanks kunnen enige kritische kanttekeningen worden gezet. De eerste kanttekening betreft Van der Heijdens Nederlands, dat op sommige plaatsen minder verzorgd is. Zo nu en dan leidt dit zelfs tot een onjuist begrip. Zo schrijft de auteur op p. 46: 'Minderjarigen konden geen beroep doen op de weigering van hun ouders, en de laatsten waren in principe niet verplicht argumenten aan te voeren voor hun afwijzing.' De auteur bedoelt hier dat minderjarigen de weigering van hun ouders om toestemming te geven tot het aangaan van een huwelijk niet konden aanvechten ('in beroep gaan tegen'), terwijl de ouders voor hun eventuele weigering geen gronden behoeften aan te voeren.

Andere kanttekeningen zijn van rechtshistorische

aard. Van der Heijden stelt op p. 25 van haar studie: 'Rechters moesten zich in eerste instantie laten leiden door de regels van de wet, maar als gevolg van het gedecentraliseerde rechtssysteem en het ontbreken van rechtsbijstand, was het oordeel van de schepenen relatief arbitrair. Zij baseerden hun oordeel daarom niet alleen op de rechtsregels, maar evenzeer op hun eigen idee van rechtvaardigheid. Zedelijkheidsnormen, het schijnbaar onschuldige gedrag van de verdachte of de goede reputatie in de omgeving speelden hierin een grote rol.' Ik vermag niet in te zien waarom het feit dat er sprake is van afwezigheid van centralisatie op het gebied van de rechterlijke organisatie (want dat zal de auteur bedoelen met haar 'gedecentraliseerde rechtssysteem') en van het ontbreken van rechtsbijstand, het oordeel van de schepenen arbitrair maakt. De schepenen van Rotterdam of Delft kunnen ondanks deze omstandigheden toch op consistente wijze hebben gevonnist. Anderzijds is het feit dat een wettelijke regeling bestaat niet altijd een garantie voor consistentie. Bovendien brengt het rekening houden met externe factoren als reputatie, hoewel misschien laakbaar naar huidige maatstaven, ook niet met zich dat gesproken kan worden van arbitraire vonnissen.

Een ander voorbeeld. Op p. 45 schrijft de auteur: 'Pas onder het bewind van Lodewijk Napoleon (1806-1810) werden er in de Nederlanden nationale wetboeken opgesteld. Vóór die tijd was de rechterlijke macht versplinterd en kenden de Nederlanden geen algemeen geldende strafwetgeving.' Afgezien van de vraag waarom de auteur spreekt van 'de Nederlanden' als zij het 'Koninkrijk [sic] Holland' bedoelt (of misschien wel 'de Lage Landen' of 'onze gebieden?'), is deze argumentatie niet sluitend. Ik zie niet in wat het verband is tussen enerzijds het ontbreken van nationale wetboeken en anderzijds het feit dat 'de rechterlijke macht' versplinterd was. Immers, een gecentraliseerde rechterlijke organisatie is beslist mogelijk bij het ontbreken van nationale wetboeken en andersom zijn die nationale wetboeken op hun beurt weer heel wel bestaanbaar naast een 'versplinterde rechterlijke macht'. Nu ben ik er mij van bewust dat de auteur met bovenstaande zin iets anders heeft bedoeld, maar dit ontslaat haar niet van de taak om deze bedoeling dan ook in de juiste termen weer te geven. Zoals de zin er nu staat, is hij minder correct.

Ter afsluiting van deze kritische noten een opmerking over het bijschrift bij de afbeelding op p. 70. Dit bijschrift meldt dat in de *Inleiding* van Hugo de Groot

'het recht van de zeventiende eeuw' is vastgelegd. Aan de juistheid hiervan kan worden getwijfeld, aangezien de *Inleiding* slechts een schets bevat van het zeventiende-eeuwse materiële privaatrecht van het gewest Holland. Deze en de eerder gesignaleerde onvolkomenheden hadden mijns inziens voorkomen kunnen worden, indien bij de totstandkoming van dit proefschrift in een voldoende vroeg stadium de hulp van een rechtshistoricus was ingeroepen. Het interessante boek van Van der Heijden, dat, naar ik begreep, vanuit sociaal-historisch perspectief zeker geslaagd kan worden genoemd, had dan aan rechts-historische scherpte kunnen winnen. Overigens wil ik hiermee beslist niet zeggen, dat het hier besproken boek voor rechtshistorici niet bruikbaar is. Het bevat immers een schat aan tot op heden onbekende gegevens, die door Van der Heijden op originele wijze worden gepresenteerd.

Maastricht

C.H. van Rhee

De testimoniis. The testimony of Ethiopians, Chinese and other Pagans as well as of the Hottentots inhabiting the Cape of Good Hope, likewise about the Complaints of East Indian Slaves. A thesis presented to the University of Leiden in 1770 for the Degree of Doctor of Both Laws by Gijsbert Hemmy. Edited and translated from the Latin by Margaret Hewett, Cape Town 1998. xxxiii pp. + twee keer pp. 9-67 (= 118 pp.): Latijnse tekst en Engelse vertaling. ISBN 0 62022647 1. Los is toegevoegd een volledige afdruk van de in het boek niet onberispelijk afgedrukte p. 50 van de Engelse vertaling.

Het boekje is voor R 150 + R 23,50 verzendkosten te verkrijgen bij Prof. M.L. Hewett, Department of Private Law, University of Cape Town, Private Bag, Rondebosch 7701, Cape Town, South Africa; e-mail: hewett@intekom.co.za.

Voor contribuanten van OVR is een beperkt aantal exemplaren voor een sterk gereduceerde prijs beschikbaar bij de Stichting Historia. Men kan ze bestellen door f 25,- / € 11,35 per exemplaar over te maken op de Nederlandse girorekening 6933855 t.n.v. Stichting Historia te Hilversum of op de Belgische girorekening 000-1638529-05 t.n.v. Uitgeverij Verloren te Hilversum. Gelieve bij de overmaking te vermelden "Hemmy" en naam en adres voor toezending.

Wie de lijsten van de in de 18e eeuw aan Nederlandse universiteiten gepromoveerde juristen doorneemt komt zo nu en dan een jonge doctor tegen die afkomstig is uit de koloniën: uit de Oost, uit de West of van Kaap de Goede Hoop. De meeste gevallen daarvan treft men natuurlijk in Leiden aan, maar ook aan andere universiteiten komen ze voor. Ik noem een paar voorbeelden uit Franeker. Jacobus van der Kolk uit Suriname promoveerde daar op 30 augustus 1747 tot doctor in de rechten op een heel schools onderwerp: de vraag of men naar Justiniaans recht op grond van een *pactum nudum* ('blote afspraak') met succes een actie kan instellen. Abraham Storm uit Indië promoveerde op 15 augustus 1754 op de weeskamer en (zijn broer?) Salomon Storm, ook uit Indië, op 6 mei 1755 op het recht van de koper om zich van een huurder van het gekochte te ontdoen ('koop breekt huur'). Daniel Slotsboo van Kaap de Goede Hoop werd op 3 april 1765 door prof. Wigeri tot doctor bevorderd na een disputatie over enkele onder de Romeinse keizer Tiberius (14-37 n.Chr) uitgevaardigde wetten. Ruim vijf jaar later promoveerde in Leiden een van zijn landgenoten op een proefschrift met een heel wat gedurfter onderwerp.

Gijsbert Hemmy (1746-1798) was op Kaap de Goede Hoop geboren als zoon van een Duitse vader in dienst van de VOC en van een Nederlandse moeder. Gijsbert zou op 52-jarige leeftijd overlijden in Japan, op de terugtocht van een officieel bezoek aan de Shogun in Edo (Tokio): hij was toen opperhoofd van de factorij Desjima (het kunstmatige eilandje van minder dan een hectare in de baai van Nagasaki, vanwaar de Nederlanders handel dreven met Japan). Hemmy rondde op 17 september 1770 zijn rechtenstudie in Leiden af met een proefschrift over – ik geef een letterlijke vertaling van de titel – 'Getuigenissen afgelegd door Ethiopiërs, Chinezen en andere heidenen in Oost-Indië' (met 'Ethiopiërs' worden hier kennelijk alle niet-blanken met een bruine of een zwarte huidskleur bedoeld). Hij was op 17-jarige leeftijd naar Europa gezonden en hij was na een verblijf van ruim vier jaar op de Latijnse school in Hamburg¹ gaan studeren in Leiden.

Bij brief van 18 september 1769,² aldus het voorwoord in zijn dissertatie, suggereerde zijn vader hem zijn studie af te sluiten met een proefschrift over het bovengenoemde onderwerp. Hemmy toog aan de slag, maar de opdracht bleek niet eenvoudig. En terwijl hij bezig was met het verzamelen en ordenen van het materiaal, kreeg hij een brief van zijn vader die hem terugriep naar de Kaap. Hij moest toen (aldus de

captatio benevolentiae die het voorwoord van zijn proefschrift toch vooral is) het werk vlug afmaken en hij had het niet die graad van perfectie kunnen geven die hij wel had gewenst.

Een boekje dat slechts aan de minimale vereisten voldeed is Hemmy's proefschrift overigens zeker niet geworden, want met de 59 bladzijden tekst die op het voorwoord volgen heeft het voor die tijd een behoorlijke omvang. Margaret Hewett, die het boekje enkele jaren geleden heeft vertaald, noemt het in haar inleiding (p. xi) geen diepgaande en erudiete analyse van het Rooms-Hollandse bewijsrecht en meent dat dat er ook de kracht van is. Een handboek was Hemmy's proefschrift niet, maar als dissertatie kon het er heel goed mee door, en bovendien: het is een heel lezenswaardig boekje. Dat komt vooral door de laatste twee hoofdstukken (de hoofdstukken V en VI).

In het eerste hoofdstuk (p. 9-17) geeft Hemmy een beschrijving van het belang van een goede rechtspraak. In verband met het vaststellen van de waarheid heeft hij het dan vooral over de betekenis van het getuigenbewijs, de geloofwaardigheid en het aantal van de getuigen en de heiligheid van de eed. Daarna zet hij in de hoofdstukken II en III uiteen wie wel en wie niet als getuige kunnen optreden (II, p. 18-30) en wier getuigenis kan worden verworpen (III, p. 31-45). Die drie hoofdstukken zijn proeven van elegante rechtsgeleerdheid met veel aandacht voor het oude Romeinse recht en met niet alleen de nodige verwijzingen naar het Romeinse recht, maar ook naar het canonieke recht, naar een aantal juridische schrijvers uit de 17e en (in veel mindere mate) 18e eeuw en naar enkele niet-juridische auteurs.

Na de naar de school riekende academische geleerdheid van de eerste hoofdstukken komt de schrijver in hoofdstuk IV tot zijn eigenlijke onderwerp (p. 45). Een uiteenzetting van enkele bladzijden over heidenen en ketters leidt tot de conclusie dat men de ongelovigen in Indië, die pas laat in contact zijn gekomen met het christelijk geloof, niet veel kan verwijten en dat men hen zeker niet als ketters kan behandelen. Ethiopiërs, Chinezen en andere heidenen in Indië zijn geen ketters en er is dus ook geen enkele reden waarom de gerechten hen niet als getuigen zouden aanvaarden. Het moge misschien waar zijn dat velen van hen onbetrouwbaar zijn, aldus Hemmy, men mag echter niet generaliseren. En bovendien: zijn al die beschaafde christelijke volkeren van Europa zoveel beter? En als men tegen die heidenen aanvoert dat zij er rare opvattingen op na houden over God: kijk dan ook eens naar de Egyptenaren, de

Grieken, de Romeinen en allerlei christelijke secten!

Kortom: is iemand van onbesproken gedrag, dan kan hij volgens Hemmy als getuige fungeren en dan doet het er niets toe of hij christen is of niet. Deze regel die men ook in de Indische wetgeving (§ 46 van de Statuten van Batavia) aantreft behoeft echter enige nuancering: zij geldt onverkort voor processen tussen christenen en tussen heidenen onderling. In processen waarbij zowel christenen als heidenen betrokken zijn (aldus § 47 van dezelfde Statuten) kunnen heidenen alleen als getuige optreden als de rechter hen, na inlichtingen over hun betrouwbaarheid te hebben ingewonnen, als zodanig heeft aanvaard.

Het zou vreemd zijn, aldus Hemmy in het laatste hoofdstuk van zijn dissertatie, als ik sprekend over de heidenen in Indië niet zou voldoen aan de wens van mijn vader en niets zou zeggen over de Hottentotten op Kaap de Goede Hoop (p. 59). De Hottentotten worden vervolgens met dezelfde openheid en onbekrompenheid tegemoet getreden als in het hoofdstuk daarvoor de niet-christelijke bevolking van Indië. Voor de lezer van nu, die weet heeft van de raciale tegenstellingen, apartheid en waarheidscommissie in het Zuid-Afrika van de 20e eeuw, is het bijna onvoorstelbaar dat zo'n jonge achttiende-eeuwer eigenlijk gewoon zegt: die Hottentotten? ze leven wat anders, maar verder zijn het in wezen net zulke mensen als wij. Als Newton was geboren in het land der Hottentotten, dan had hij, aldus Hemmy (p. 62), er vermoedelijk dezelfde opvattingen (hetzelfde wereldbeeld) op na gehouden als zij. En als tezelfdertijd een Hottentot in Engeland ter wereld was gekomen, dan had hij de geleerdste beoefenaren van wiskunde, filosofie en astronomie misschien mijlen ver achter zich gelaten. De beschrijving die Hemmy van de Hottentotten geeft lijkt bijna op een schildering van een vredelievend nomadenvolk in de Hof van Eden en ze leidt tot de onontkoombare conclusie dat de Hottentotten van onbesproken gedrag die tussen de christenen op Kaap de Goede Hoop zijn gaan wonen voor het gerecht kunnen getuigen.

Hemmy besluit zijn proefschrift met een probleem dat juridisch gezien ligt buiten de sfeer van het getuigen maar dat er naar zijn aard wel enige verwantschap mee vertoont: het probleem van de status die men moet toekennen aan de klachten van slaven over hun meesters (p. 63-67). Slaven zijn – Hemmy had het in hoofdstuk II uiteengezet (p. 18 e.v.) – juridisch geen personen en daarom kunnen zij (een enkel uitzonderlijk geval daargelaten) niet getuigen. Naar Romeins recht hadden de meesters absolute

Fr. Valentyn, Oud en Nieuw Oost-Indiën, vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlands Mogentheyd in die gewesten etc. (8 delen, Dordrecht etc. J. van Braam | G. onder de Linden, 1724-1726). Reproductie met toestemming van en met dank aan het Leidse veilinghuis Burgersdijk & Niermans dat in mei 2001 een exemplaar van dit kostbare werk veilde.

macht over hun slaven maar de keizers Antoninus [138-161] en Constantijn [in 319] hebben daar een eind aan gemaakt, en sindsdien kunnen slaven hun meesters aanklagen ingeval zij wreed en onrechtvaardig behandeld worden. Omdat in het christelijke Europa de slavernij niet meer bestaat, zijn – aldus Hemmy – deze regels hier niet meer van toepassing. In Indië, waar de slavernij floreert, gelden zij echter wel en zij zijn dan ook overgenomen in de Statuten van Batavia. De vraag was nu wanneer het bevoegd gezag geloof moest schenken aan dergelijke klachten, want slaven hadden natuurlijk de neiging altijd ontevreden te zijn. Welnu zij konden slechts worden geloofd als er aanvullend bewijs werd geproduceerd.

De lezer van nu kan zich erover verbazen dat Hemmy enerzijds de vrije niet-christenen in Indië en op de Kaap beschouwt als mensen zoals wij, maar anderzijds ook het bestaan van de slavernij als een vanzelfsprekendheid aanvaardt. Voordat ik zijn dissertatie doornam, las ik in de inleiding van Margaret Hewett dat zij zich niet kon voorstellen dat Hemmy's opvattingen over het aanvaarden van Hottentotten als getuigen in strijd zijn met die van zijn vader en die van de toenmalige gouverneur van de Kaap (p. x). Ik had daarover toen enige twijfels. Toen ik later zag hoe Hemmy afrekent met allerlei bekrompen verhalen over de Hottentotten, namen die twijfels nog toe, vooral omdat ik hem ook al wat lacherig had zien spreken over al die mensen die, zonder dat zij iets weten van andere godsdiensten, denken dat de godsdienst die hunzelf met de paplepel is ingegoten de beste is (p. 52). Hemmy leek mij een onafhankelijke geeste, een man die (door zijn opleiding in Europa?) misschien meer verlicht was dan die andere blanke bewoners van de Kaap. Maar daar staat wat tegenover: Hemmy's conclusies op het stuk van de aanvaardbaarheid van getuigenissen van niet-christenen en van de beoordeling van klachten van slaven in Indië stemmen geheel overeen met de in Indië vigerende wetgeving. Tel daarbij op wat hij zei over slaven en slavernij, dan is het duidelijk dat Hemmy als het er op aankwam geen extreme maatschappelijke posities innam. Hemmy had misschien niet helemaal de gangbare kijk op de deugden en ondeugden der Hottentotten, met zijn conclusie dat men een fatsoenlijke Hottentot rustig kon laten getuigen, zal hij echter (ik denk dus dat Margaret Hewett gelijk heeft) wel niet erg buiten de pas hebben gelopen.

Maar wat er van dit alles ook zij, Hemmy's dissertatie is nog altijd lezenswaardig, zij biedt stof ter overdenking en zij kan aanleiding voor verder onderzoek zijn. Het is dan ook verheugend dat mevrouw Hewett haar opnieuw (en door het toevoegen van een vertaling en een inleiding ook veel beter) toegankelijk heeft gemaakt.

Amsterdam

Theo Veen

- 1 Bij wijze van afscheid hield hij daar op 10 april 1767 een rede over Kaap de Goede Hoop.
- 2 De woorden *anno proxime elapso* in het voorwoord betekenen mijns inziens in het vorig jaar (=1769). Mevr. Hewett, die deze woorden niet vertaalt, vat ze blijkens haar inleiding (p. xv-xvi) op als *nadat er een jaar verlopen was* (nl. na mijn aankomst in Leiden), een interpretatie die mij niet juist lijkt. Blijkens de acta van de Leidse Senaat verdedigde Hemmy zijn proef-

schrift op 17-9-1770, en in de slotzin van zijn proefschrift (p. 67) nam hij afscheid van de lezer met de mededeling dat hij van plan was om binnenkort terug te reizen naar zijn vaderland.

E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*, Deventer: Kluwer, 1998; XIX + 321 p. ISBN 90 268 3252 4 (geb.), 90 268 3269 9 (ingen.)

In het 'Ten geleide' prijst voormalig Algemeen Deken der Nederlandse Orde van Advocaten Wackie Eysten de studie van Henssen, omdat ze een lacune vult. Er bestaat inderdaad voor het huidige Nederland geen algemene geschiedenis van het beroep van advocaat in de negentiende en twintigste eeuw, evenmin overigens als voor België (in tegenstelling tot wat de auteur in zijn 'Woord vooraf' stelt). Het is echter ten zeerste de vraag of Henssen wel effectief de ontwikkeling van de 'advocatuur' beschreven heeft en dus een lacune gevuld. Zou de geïnteresseerde historicus of jurist bijvoorbeeld niet evenveel te weten komen door het *Advocatenblad* of het *Weekblad van het Recht*, de door de auteur meest geconsulteerde bronnen, te doorbladeren? En is het wel echt de geschiedenis van de advocatuur als instelling, die beschreven wordt? De auteur besteedt namelijk vooral aandacht aan het historisch belang van, met name het politieke optreden van, (bepaalde) advocaten. Slechts in mindere mate komen de organisatie van het beroep, de tucht, de maatschappelijke betekenis, de specialisatie of andere tendensen aan bod. Wie daarenboven specifiek op zoek gaat naar de rechts-historische dimensie, de ontwikkeling van het recht in het algemeen en het gerechtelijk recht in het bijzonder, komt helemaal van een kale reis terug.

Wie daarentegen meer wil weten over belangrijke advocaten, of beter over politieke figuren (die het beroep van advocaat ooit eens uitgeoefend hebben), komt ruimschoots aan zijn trekken. Zo passeren Rutger Jan Schimmelpenninck, H.W. Daendels, Jonas Daniël Meyer en vele anderen de revue. Het namenregister achteraan het boek is dientengevolge zeer waardevol. Maar de bijzondere aandacht voor de individuele advocaten maakt het boek soms moeilijk om lezen. Van elke commissie die één of ander reglement of discussietje heeft voorbereid, worden alle leden genoemd, met vermelding van hun balie en hun eventuele politieke kleur. Veel iconografie dus, die ons inziens beter naar de voetnoten ware verwezen

(zo bijvoorbeeld de opsomming van de Nederlandse aanwezigheid op het Internationaal congres te Brussel in 1897, blz. 63).

Het boek is chronologisch opgebouwd. Het eerste hoofdstuk behandelt de 'vestiging der moderne advocatuur' in de periode tussen 1795 (in tegenstelling tot het op de voorpagina aangekondigde jaartal 1798) en 1838. (Terloops weze opgemerkt dat de Napoleontische verandering van 1810 wellicht een markanter beginpunt van het verhaal ware geweest.) Met enkele vergelijkingen naar de Franse politieke omwentelingen in die tijd en de rol daarin van juristen in het algemeen en advocaten in het bijzonder, worden enkele figuren van naderbij bekeken (vooral Jonas Daniël Meyer). De relevantie van deze biografieën voor de eigenlijke geschiedenis van de advocatuur is echter verwaarloosbaar. Zo heeft de politieke rol van voorzitter van de Eerste Nationale Vergadering Pieter Paulus eigenlijk niets te maken met zijn tijdelijke uitoefening van de advocatuur (en hetzelfde kan gezegd worden over de titel 'Advocaten in de Kamer', op de bladzijden 60-63 in hoofdstuk twee). Ook het toewijzen van bepaalde politieke meningen aan de advocatenstand komt bij wijlen zeer gewaagd over (bijvoorbeeld op p. 10: 'Evenals in Frankrijk waren zij [=de advocaten] hoogst waarschijnlijk nu voor het overgrote deel contrarevolutionair'). In essentie kan besloten worden dat in deze eerste periode de advocatuur (als deel van de totale gerechtelijke organisatie overigens) op Napoleontische leest wordt geschoeid en ook tijdens het Verenigd Koninkrijk wordt behouden.

Het tweede hoofdstuk beschrijft het streven naar de autonomie van de balie, onder andere met de oprichting van de Nederlandse Advocaten-Vereeniging in 1915 en de start van het *Advocatenblad* in 1918, en de hele discussie die gevoerd werd omtrent de dubbele rechtsbijstand en de respectieve bevoegdheden en beroepsorganisatie van advocaten en procureurs. (Het intermezzo over de 'toekomstperspectieven van jonge advocaten' onderbreekt hier nodeloos de draad van het verhaal.) Als we schrijven 'de hele discussie', dan mag dit quasi letterlijk begrepen worden. Niet alleen worden de standpunten van advocaten en rechtsgeleerden geciteerd, maar ook alle argumenten van alle kamerleden die in 1879 tussenkwamen in de debatten met betrekking tot de procureurswet. Op bladzijde 41 schrijft de auteur: 'Op 27 februari 1879 begonnen de Kamerdebatten, die werden voortgezet op 28 februari en op 3 en 4 maart. Negen volksvertegenwoordigers voerden het woord en uit de aard der zaak de Minister van Justitie, allen juristen, onder wie diverse coryfeeën.' Op de

bladzijden 41 tot 47 worden zeven ervan (en waarom dan niet allemaal?) uitvoerig geciteerd. Onder de hoofding 'De nieuwe wet in de praktijk' wordt dan weer een vijftal kritieken uit juridische vakbladen in extenso beschreven (blz. 47-52 en 55-60). De praktijk zelf is echter geenszins onderzocht.

De praktijk komt beter aan bod in het derde hoofdstuk, over de modernisering van de advocatuur tussen beide wereldoorlogen. Deze modernisering uit zich onder meer in de opkomst van de telefonie, het verdwijnen van het gezegeld conclusiepapier en vooral de creatie van advocatenassociaties. Met vergelijkingen naar de buurlanden wordt hier ook de (laattijdige) opkomst van de vrouw in het advocatenberoep, alsook de evolutie van de ereregels belicht. In het kader van dit laatste onderwerp worden enkele concrete gevallen van (on)verenigbaarheid besproken, zoals die met het beroep van beursdispacheur, 'manufacturier' of predikant. In het interbellum worden ook het patronaat en de Jonge Balie ingesteld. De houding ten aanzien van Joodse cliënten en advocaten is dan weer de donkere kant van deze periode.

Het vierde hoofdstuk behandelt de oorlogsjaren, onder de door Hitler aangestelde Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Sommige nationaal-socialistische advocaten sluiten zich aan bij het rechtsfront, opgericht door H.M. Fruin. De auteur zet de schijnwerper op verschillende aangesloten advocaten en staat even stil bij de bestraffing ervan na de bevrijding. Reeds gekieemd tijdens de oorlogsjaren, werden in de naoorlogse jaren de plannen voor een vernieuwde advocatenorganisatie ontwikkeld. Hensen beschrijft, in hoofdstuk vijf, andermaal zeer uitgebreid de discussies buiten en binnen het Parlement, die uiteindelijk leidden tot de advocatenwet van 1952.

Het zesde, laatste en langste, hoofdstuk bestrijkt dan het tijdvak van 1952 tot 1998. Naar buitenlands voorbeeld wordt door de Nederlandse Orde meer aandacht besteed aan de (verplichte) beroepsopleiding. Daarnaast worden ettelijke discussies gevoerd over de onderlinge hulp tussen advocaten en de ontwikkeling van een pensioen- en/of ziekteverzekering, die echter allemaal tot niet veel concrete realisaties leiden. Op het vlak van de rechtshulp laat de invloed van de democratische beweging zich voelen. Sommigen profileren zich enerzijds als 'sociaal advocaat', terwijl anderzijds de Nationale Orde opdracht geeft voor een wetenschappelijke studie over het maatschappelijk functioneren van de advocatuur. Dit resulteert uiteindelijk in nieuwe vormen van rechtshulp en zelfs nieuwe tuchtregels, die het ac-

cent van de belangen der balie verschuiven naar de belangen der rechtzoekenden. Andere tendensen zijn tenslotte de groei van de associaties en de daarmee gepaard gaande specialisering, alsook de tempering van het reclameverbod.

In het algemeen vrees ik te moeten concluderen dat de studie van Henssen een 'zwaar te lezen' en 'licht wetenschappelijk' document is. Henssens boek bevat veel 'ballast', die het de lezer niet altijd makkelijk maakt, zoals het uitgebreid meedelen van biografische gegevens, het breedvoerig citeren en beschrijven van publicaties (bijvoorbeeld het boek *De Advocaat* van Van Stipriaan, dat op de bladzijden 68 tot 72 wordt besproken) of discussies en besprekingen (bijvoorbeeld de preadviezen over het bedrijfskarakter van de advocatuur, die uitgesmeerd worden over de bladzijden 90-97) en de bij wijlen prozaïsch-literaire stijl (bijvoorbeeld blz. 75:

'Kon het verwondering wekken, aldus Hijmans, wanneer hij bij dit alles terugdacht aan de lokaliteiten, die in het vorstelijk 's-Gravenhage aan magistratuur en balie onderkomen verleenden, dat voor zijn geestesoog verzezen het doodse, wanstaltige, smake-loze en totaal gemis aan schoonheidszin verradende gebouw van de Hoge Raad met zijn vele gebreken, of de voor oningewijden bijkans onvindbare toegang tot de zittingzalen van het Gerechtshof met zijn laag, dompig opkamertje dat advocatenkamer heette, waarin een tafel, twee stoelen, een gasarm en een ogenschijnlijk aan een badkamer ontnomen spiegel-tje schenen aan te duiden dat zich daar wel eens levende wezens ophielden, of ...'

en de zin gaat nog 16 lijnen verder).

Vaak vinden we tussen de ellenlange beschrijvingen wel een leuke 'petite histoire', zoals die over het recht op terugbetaling van het lunchbedrag omdat tijdens een nationaal advocatencongres bedorven fricandeau geserveerd werd (blz. 219) of de anekdote van de advocaat die geschorst werd omdat hij een enquêteformulier niet wou invullen (blz. 214). Jammer genoeg wordt dan over de eigenlijk tuchtrechtelijke aanpak in deze zaak bijvoorbeeld, verre van een kwantitatieve benadering van de tuchtrechtspraak in het algemeen, niets meer gezegd. En dit brengt ons tot de kritiek over het 'licht-wetenschappelijk' karakter. Op een overzicht van het totaal aantal Nederlandse advocaten sinds 1920 en een cijfermatig overzicht van de Nederlandse balies in 1997 na, vinden we weinig of geen

kwantitatieve gegevens. Het zou nochtans interessant kunnen zijn evoluties vast te stellen in de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen, of in het aantal tuchtzaken, zo mogelijk naargelang de aard van de inbreuk. We vernemen ook niets over de activiteiten van de lokale balies, het aantal vergaderingen, hun eventuele subcommissies, hun vormingsactiviteiten, etc ... De auteur heeft enkele juridische periodieken grondig doorgenomen en op basis van de hoofdartikelen een chronologisch verhaal gebracht van 'wat de advocaten bezighoudt'. Verschijnen bijvoorbeeld de laatste decennia naar aanleiding van enkele schandalen opiniestukjes over de relatie advocaat-crimineel milieu in de tijdschriften, dan wordt dit behandeld als een thema van de recente periode, terwijl het moge duidelijk zijn dat bijvoorbeeld de ambiguïteit van de houding van de strafpleiter een thematiek van alle tijden is. Jammer is het tenslotte dat er geen algemene bibliografie wordt opgenomen.

De waarde van het boek ligt uiteindelijk vooral in het documentaire gehalte. Honderden namen passeren de revue, met enkele biografische gegevens en een beeld van hun opinies. Vooral oudere Nederlandse advocaten zullen daarom wellicht veel plezier beleven bij het blad na blad ontmoeten van oude bekenden.

Gent

Georges Martyn

Jan Drentje, *Thorbecke, Nederland en Europa. Het vrijste volk der wereld*, Zwolle: Waanders, 1998. 160 pp. ISBN 90 400 9308 3.

Dit bijzonder aardige, rijk geïllustreerde boekje, geschreven door een leraar geschiedenis en filosofie aan het Deltion College te Zwolle, is tot stand gekomen op initiatief van de Stichting Thorbecke te Zwolle. Die Stichting wilde daarmee niet alleen het feit herdenken dat Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872; hoogleraar te Gent 1825-1830, te Leiden 1831-1849) tweehonderd jaar geleden in Zwolle ter wereld was gekomen maar ook dat Nederland in 1998 'het 150-jarig bestaan van zijn [Nederlands] grondwet' herdacht, gelijk de voorzitter van de Stichting in zijn Voorwoord schrijft (p. 4). Ook hij is dus het slachtoffer geworden van een misverstand dat door ons ministerie van Binnenlandse Zaken moedwillig de wereld in is geholpen. Wij hebben in 1848 immers niet een grondwet gekregen. Wat er toen is gebeurd, is dat Thorbecke een voorstel tot herziening van de

grondwet heeft opgesteld en dat dit voorstel vervolgens ook bijna geheel is ingevoerd. Het schrijven kostte hem ongeveer een week werk en het leverde hem een honorarium van 500 gulden op (p. 6, 123). Dat hij zijn werk zo gauw gereed had, kwam natuurlijk doordat het – dat is iets wat Drentje niet vermeldt – gebaseerd was op het initiatiefvoorstel van de negenmannen dat in 1845 schipbreuk had geleden.

Drentje geeft in een viertal hoofdstukken een soort intellectuele biografie van Thorbecke, althans wat zijn politieke levensbeschouwing betreft, en hij behandelt meer in het bijzonder Thorbeckes kijk op de plaats van Nederland in het Europese statensysteem. Het juridische en het praktisch-politieke werk van de grote staatsman komt slechts in betrekkelijk geringe mate aan de orde. In een vijfde hoofdstuk, dat wat mij betreft wel achterwege had mogen blijven, geeft Drentje een beschouwing over de Europese eenwording. Dat exposé 'kan gezien worden als' – ik citeer het Voorwoord van de reeds genoemde voorzitter – 'een afzonderlijk essay, waarin de auteur in de geest van Thorbecke een aanzet tracht te geven tot een analyse van de eigen tijd. De vraag naar een Thorbecke in Europa is de vraag naar een veelzijdige politieke ontwikkeling in een transparante democratische structuur'. Het verhaal van hoofdstuk V hangt natuurlijk nauw samen met het feit dat de Stichting een symposium had georganiseerd over de vraag 'Heeft Europa (een) Thorbecke nodig?'. Dat is zo'n vraag waarvan ik het nut niet inzie maar waarover men bij wijze van tijdverdrijf natuurlijk een heel eind weg kan filosoferen.

Het is hier niet de plaats om diep op Drentjes boek in te gaan. Maar twee anekdotische opmerkingen over zinnen die mij bijzonder troffen wil ik toch wel kwijt.

Nadat de auteur op p. 112 een oude (vermoedelijk 19e-eeuwse) foto van het gebouw van de Zwolse HBS heeft afgedrukt en er bij heeft verteld in welk lokaal hij nu les geeft, zegt hij op p. 113 na enkele opmerkingen over de HBS als creatie van Thorbecke: 'Thorbeckes onderwijsvernieuwing voorzag in een grote maatschappelijke behoefte, wat helaas van latere onderwijsvernieuwingen in het middelbaar onderwijs meestal niet gezegd kan worden'. Onder de titel 'Het onderwijs is verworden tot een poel van ellende' publiceerde de getergde leraar in NRC-Handelsblad van 18 oktober 2000 een stuk tegen de hedendaagse onderwijsideologen.

En dan is er een stukje jeugdsentiment, te weten die prachtige, op p. 89 geciteerde zin die Thorbecke in 1844 in zijn visionaire rede 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' schreef: 'Er is meer, dan voorheen, in de

wereld te doen.' Als ik die zin zie, dan moet ik altijd denken aan de in 1972 ter herdenking van Thorbecke uitgegeven postzegel van 30 cent, waarop ze is afgedrukt:

Op het in omloop brengen van die zegel reageerde de heer Schalekamp, de exploitant van de eerste Nederlandse stadspostdienst (een met de PTT, die het monopolie van de postbezorging had, concurrerend bedrijfje in Leeuwarden) door ten behoeve van zijn eigen nering daarop lijkende zegels te laten drukken. Ze hadden hetzelfde formaat, dezelfde kleur blauw en een soortgelijke belettering, maar een waarde van 15 cent, en ze waren voorzien van de uitdagende tekst: 'Er is meer dan voorheen aan de ptt te voldoen':

Nadat Tante Pos dat had gemerkt, heeft ze bij de rechter het verbod afgedwongen om die zegels verder in omloop te brengen.

Dat ik die zegel hier kan afdrukken (helaas niet in kleur), dank ik aan de heer Ronald Schalekamp (zoon van de bovenbedoelde stichter van de stadspostdienst), die thans in Leeuwarden een Communicatiebedrijf heeft.

Amsterdam

Theo Veen

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (1952) is bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Website: <http://www.rechten.unimaas.nl/lrp/> E-mail: louis.berkvens@metajur.unimaas.nl

Dr. E.J.M.F.C. Broers (1959) is universitair docent rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant. E-mail: E.J.M.F.C.Broers@kub.nl

M.A. Decaluwe (1978) voltooide een studie geschiedenis aan de Universiteit Gent en studeert thans rechten aan dezelfde universiteit. E-mail: michiel_decaluwe@yahoo.com

Prof.mr. S. Faber (1944) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

Prof.dr. P. Gerbenzon (1920) is emeritus-hoogleraar Oudfries recht, oud-canoniek recht en uitwendige rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Kerklaan 56, 9751 NP Haren

Prof.dr. D. Heirbaut (1966) doceert rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Gent. E-mail: Dirk.Heirbaut@rug.ac.be

Dr. B.S. Hempenius-van Dijk (1947) is universitair docent rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: b.s.hempenius-van.dijk@rechten.rug.nl

Prof.mr.drs. R.C.H. Lesaffer (1968) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg en doceert tevens cultuurgeschiedenis aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U. Leuven. E-mail: R.C.H.Lesaffer@kub.nl

Mr. G. van Nifterik (1965) is universitair docent bij de sectie Europese rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij promoveerde in 1999 in Rotterdam op het proefschrift *Vorst tussen volk en wet. Over volkssoevereiniteit en rechtsstatelijkheid in het werk van Fernando Vázquez de Menchaca (1512-1569)*. E-mail: g.p.nifterik@rechten.vu.nl

Mr. B.D. van der Velden (1970) is aio bij de leerstoelgroep rechtsgeschiedenis van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de UvA. E-mail: bvanderv@jur.uva.nl

Dr. O. Vries (1947) is universitair docent Oudfries en Friese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: o.vries@let.rug.nl

Kopij-aanwijzingen

De kopij moet op één zijde van het papier (A4-formaat) worden geprint, met interlinie anderhalf en een linker- en bovenmarge van tenminste drie cm.

De bijdragen dienen gesteld te zijn in de voorkeurspelling.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten van meer dan drie regels worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto’s aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD Pro Memorie 3 (2001), aflevering 1

Redactioneel	(T.J. Veen)	1
Mededeling voor de contribuanten van OVR		2
Artikelen:		
S. Faber en D. Heirbaut	Rechtshistorici uit de lage landen: interview met P. Gerbenzon	3
P. Gerbenzon, B.S.	Tweemaal panding van paarden ten laste van Gerkesklooster. Vertaling van en commentaar bij twee Oudfriese documenten uit de vijftien	
Hempenius-van Dijk en O. Vries	de eeuw	19
Michiel Decaluwe	De zelfscheiding in de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw	32
Gustaaf van Nifterik	Jean Bodin en de Nederlandse Opstand	49
Randall Lesaffer	Petrus Gudelinus' <i>De jure pacis commentarius</i> : een vroege bijdrage tot de volkenrechtsleer? Gudelinus' verhandeling over het verdragsrecht	67
E.J.M.F.C. Broers	'Saecken van seer quade en dangereusen gevolge'. De berechting van valsheidsdelicten door de Staatse Raad van Brabant	97
B.D. van der Velden	Friestalige notariële akten. Over het gebruik van het Fries in notariële akten in de jaren 1945-1955	107
A.M.J.A. Berkvens	Digitalisering: een virtuele toekomst voor oude rechtsbronnen	128
Varia		
	L. Hardenberg, Jaar en dag	141
	L. van Heijningen, Het fideicommissum of trouwverlaet	144
	Theo van der Meer, Een ongepast antwoord. Ofwel het begripvolle seksisme van een negentiende-eeuwse rechter	146
	Theo Veen, <i>Observationes tumultuariae novissimae</i>	147
Kroniek		
	Bart Wauters, Zeger-Bernard van Espen. 300 Jaren <i>Jus Ecclesiasticum Universum</i>	157
Necrologie		
	J. Rimmelink, Mr. M.S. van Oosten herdacht als magistraat	159
	Paul Nève, M.S. van Oosten en het Oud-Vaderlands Recht	161
Recensies		
	Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (red.), <i>Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden</i> (Paul Nève) 163; Harry van Wijnen, <i>De macht van de kroon</i> (J.M. de Meij) 167; J.Ph. de Monté ver Loren-J.E. Spruit, <i>Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling</i> , 7 ^e druk (Georges Martyn) 175; Galbert van Brugge, <i>De moord op Karel de Goede</i> [vertaald door] Albert Demyttenaere [met inleidingen van] Raoul van Caenegem en Luc Devliegher (C.M. Cappon) 178; E.H. Kossmann, <i>Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies</i> (Theo Veen) 182; M. van der Heijden, <i>Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700</i> (C.H. van Rhee) 183; Gijsbert Hemmy, <i>De testimoniis ... The testimony of Aethiopians, Chinese and other Pagans as well as of Hottentots inhabiting the Cape of Good Hope ... ed. and transl. by Margaret Hewett</i> (Theo Veen) 185; E.W.A. Henssen, <i>Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998</i> (Georges Martyn) 188; Jan Drentje, <i>Thorbecke, Nederland en Europa. Het vrijste volk der wereld</i> (Theo Veen) 190.	
Over de auteurs van de artikelen		192

